

SILVIJA BOROVIK

Ugledati se v drugem
*Slovenska književnost v
medkulturnem kontekstu*

Red. prof. dr. Silvija Borovnik je profesorica za slovensko književnost na Oddelku za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete Univerze v Mariboru. Raziskovalno se ukvarja zlasti s sodobno slovensko prozo, s posebno pozornostjo se posveča ustvarjalnosti slovenskih književnic, pa tudi slovensko-avstrijskim/nemškim in slovensko-poljskim literarnim stikom. Zanimajo jo problemi literarnega prevajanja in literatura avtorjev in avtoric, ki odraža različne dvo- in večkulturne stike. Objavila je vrsto znanstvenih monografij in delov monografij, npr. *Pišejo ženske drugače?* (1995), *Študije in drobiž* (1998), *Pripovedna proza v Slovenski književnosti III* (2001, ur. Jože Pogačnik), *Slovenska dramatika v drugi polovici dvajsetega stoletja* (2005), *Književne študije – o vlogi ženske v slovenski književnosti, o sodobni prozi in slovenski književnosti v Avstriji* (2012) in *Večkulturnost in medkulturnost v slovenski književnosti* (2017) Izdala je antologijo avstrijske kratke proze *Prekoračiti obzorje* (1991), antologijo krajše proze slovenskih pisateljic *Klič me po imenu* (2013) ter izbor iz zgodnje krajše proze Prežihovega Voranca *Dekle z mandolino* (2011) s spremeni študijami ter prevajala literarna dela iz nemščine (Peter Handke, Patrick Süskind, Ingeborg Bachmann idr.). Kot gostujoča profesorica in z vabljenimi predavanji je gostovala na univerzah v Avstriji, na Češkem, Finskem, Poljskem in v Nemčiji.

ZORA
147

Silvija Borovnik

Ugledati se v drugem

Slovenska književnost v
medkulturnem kontekstu

Maribor
december 2022

ZORA
147

Mednarodna knjižna zbirka ZORA /
International Book Series ZORA

Urednik zbirke / *Editor*

Marko Jesenšek

Mednarodni svetovalni odbor /
Editorial Advisory Board

Jožica Čeh Steger (Maribor)

Marc L. Greenberg (Lawrence, Kansas)

István Lukács (Budapest)

Alenka Jensterle Doležal (Praha)

Bernard Rajh (Maribor)

Emil Tokarz (Katowice)

E-knjiga je nastala v okviru Raziskovalnega programa št. P6-0156
(*Slovensko jezikoslovje, književnost in poučevanje slovenščine* – vodja programa
prof. dr. Marko Jesenšek), ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno
dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

E-knjiga je izšla s finančno pomočjo Javne agencije
za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

ZORA

147

Naslov / *Title*

Ugledati se v drugem. Slovenska književnost v medkulturnem kontekstu
Reflection of Oneself in the Other. Slovenian Literature in Intercultural Context

Avtorica / *Author*

Silvija Borovnik

Recenzenta / *Reviewers*

Red. prof. dr. Vesna Mikolič
Red. prof. dr. Matjaž Klemenčič

Jezikovni pregled / *Language Editor*

Natalija Ulčnik

Angleški prevod / *Translation*

Monika Zanjковиč

Slika na naslovnici / *Photo on Cover*

Matjaž Duh, *Eden*, 2017 (izrez)

Oblikovanje in prelom / *Design and typesetting*

Katarina Visočnik

Založnik / *Published by*

Univerza v Mariboru, Univerzitetna založba
Slomškov trg 15, 2000 Maribor, Slovenija
<https://press.um.si>, zalozba@um.si

Izdajatelj / *Issued by*

Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta
Koroška cesta 160, 2000 Maribor, Slovenija
<http://www.ff.um.si/zalozba-in-knjigarna/zora/>
ff@um.si

Vrsta publikacije / *Pulication type*

E-knjiga

Dostopno na / *Available at*

<https://press.um.si/index.php/ump/catalog/book/661>

Izdano / *Published*

Maribor, december 2022

© Univerza v Mariboru, Univerzitetna založba
University of Maribor, University Press

Besedilo / *Text* © Silvija Borovnik

Delo je objavljeno pod licenco Creative Commons Priznanje avtorstva 4.0 Mednarodna. /
This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License.

Uporabnikom je dovoljeno nekomercialno in komercialno reproduciranje, distribuiranje, dajanje v najem, javna priobčitev in predelava avtorskega dela pod pogojem, da navedejo avtorja izvirnega dela. / *This license allows reusers to distribute, remix, adapt, and build upon the material in any medium or format, so long as attribution is given to the creator. The license allows for commercial use.*

Vsa gradiva tretjih oseb v tej knjigi so objavljena pod licenco Creative Commons, razen če to ni navedeno drugače. Če želite ponovno uporabiti gradivo tretjih oseb, ki ni zajeto v licenci Creative Commons, boste morali pridobiti dovoljenje neposredno od imetnika avtorskih pravic. / *Any third-party material in this book is published under the book's Creative Commons licence unless indicated otherwise in the credit line to the material. If you would like to reuse any third-party material not covered by the book's Creative Commons licence, you will need to obtain permission directly from the copyright holder.*

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>

CIP – Kataložni zapis o publikaciji
Univerzitetna knjižnica Maribor

821.163.6.09(0.034.2)

BOROVNIK, Silvija

Ugledati se v drugem [Elektronski vir] : slovenska književnost v medkulturnem kontekstu / Silvija Borovnik ; [angleški prevod Monika Zanjekovič]. – E-knjiga. – Maribor : Univerza v Mariboru, Univerzitetna založba, 2022. – (Mednarodna knjižna zbirka Zora = International book series Zora ; 147)

Način dostopa (URL):

<https://press.um.si/index.php/ump/catalog/book/661>

ISBN 978-961-286-683-9

doi: 10.18690/um.ff.2.2022

COBISS.SI-ID 133531907

ISBN

978-961-286-683-9 (pdf)

978-961-286-579-5 (mehka vezava)

DOI <https://doi.org/10.18690/um.ff.2.2022>

Cena / *Price*: Brezplačni izvod

Odgovorna oseba založnika / *For publisher*

Prof. dr. Zdravko Kačič, rektor Univerze v Mariboru

Citiranje / *Attribution*: Silvija Borovnik, 2022: *Ugledati se v drugem. Slovenska književnost v medkulturnem kontekstu*. Univerza v Mariboru, Univerzitetna založba.

doi: <https://doi.org/10.18690/um.ff.2.2022>.

Vsebina

- 7 Slovenska književnost v srednjeevropskem prostoru in položaj drugega
- 22 Ugledati se v drugem: Drago Jančar in Adam Michnik, Brina Svit in Witold Gombrowicz. Medkulturni in medbesedilni dialog nekaterih slovenskih književnikov in književnic s poljskimi
- 33 Literarno prijateljstvo med Ivanom Cankarjem in Zofko Kveder
- 43 Ivan Cankar in Zofka Kveder: prvi slovenski feministični roman?
- 52 Avtobiografija, potopis, avtobiografska potopisna in fiktivna proza Alme Karlin
- 74 Slovenščina kot odraz osebne in narodne identitete v literarnem delu Florjana Lipuša
- 84 Zgodnja proza Florjana Lipuša v reviji *Mladje*
- 93 Florjan Lipuš v slovenščini o slovenščini
- 103 Slovenščina kot drugi/tuji jezik v izbranih literarnih delih nekaterih priseljencev in priseljenk v Slovenijo
- 118 Reformacija v zgodovinskem romanu Ilke Vašte *Gričarji*
- 128 Slovenska književnost v medkulturnem kontekstu
- 156 Literatura
- 166 Povzetek
- 172 Summary
- 179 Recenziji
- 183 Imensko kazalo
- 189 Zora 1998–2022

Slovenska književnost v srednjeevropskem prostoru in položaj drugega

Pisanje tega besedila poteka v nenavadnih okoliščinah, v osami zaradi pandemije novega virusa, s knjigami, ki so mi z domačih knjižnih polic na razpolago, s pomočjo nekaterih elektronskih virov, vsekakor pa tudi sredi vprašanj in misli, ki si jih v običajnih, normalnih razmerah morda ne bi zastavljala. Evropa, katere del je tudi Slovenija s svojo zgodovino in sedanostjo, se je osamila in zavila v tesnobo. Ta trenutek, ko to pišem, še ne vemo, kako dolgo bo vse to trajalo in kako se bo končalo. Moje razmišljanje o slovenski književnosti v srednjeevropskem prostoru se bo morda tudi zaradi tega dotaknilo le tistih pojavov in smeri, ki – gledano za nazaj in v luči najnovejših dogajanj – še posebno osvetljujejo tudi sedanost.

V sodobnejši slovenski književnosti predstavlja knjiga esejev Aleša Debeljaka *Evropa brez Evropejcev* (2004) eno najbolj pronicljivih razmišljanj o Evropski zvezi in položaju Slovencev, pa tudi naše kulture in književnosti v njej. O tem, da smo Slovenci s svojo kulturno zgodovino v Evropo in natančneje v Srednjo Evropo umeščeni že od nekdaj, Debeljak ne dvomi. Vendar se v Uvodu k tej knjigi, ki je nastajala tik pred vključitvijo Slovenije v EZ, kljub temu sprašuje:

Kaj je Evropa? Kdo je Evropejec? Bomo Slovenci s tem, ko bo naša država postala polnopravna članica Evropske unije maja 2004, že tudi avtomatično deležni ne samo pravic, ki izvirajo iz evropskega državljanstva, ampak tudi spoštovanja, ki izhaja iz družjenja med enakimi? Kako dolgo bo trajalo, da se bo evropski mentalni prostor osvobodil dediščine tradicionalno razdeljene celine, ki je na zahodu Evrope vzpodbujala globoke in trajajoče procese odpora, sumničavosti ali pa vsaj ravnodušnosti do dežel in ljudi na *terra incognita* njenega vzhoda? (Debeljak 2004: 1)

Zanima ga, kako in ali se bo sploh kdaj oblikovalo »pristno evropejstvo«, o čemer dvomi, in ugiba, ali bo le-to pričenjalo nastajati šele pri generaciji njegovih otrok. Poudarja, da bo to možno, če bo moderna Evropa naklonjena medsebojnemu spoznavanju in spoštovanju drugih. Toda nastajajoča EZ vsaj njega, ki je lep del življenja preživel v Jugoslaviji, spominja »na mitologijo jugoslovanskega bratstva in enotnosti«, ki je bila podobno kot EZ »zavestni proizvod elit« in »lepilo družbenih vezi v mnogonarodni, mnogokulturni in

mnogoverski skupnosti, ki je razpadla v krvavih vojnah« (Debeljak 2004: 2). Do srečnega sobivanja z novonastajajočo EZ je skeptičen.

Ta Debeljakova knjiga esejev je bila objavljena pred osemnajstimi leti, sredi vsesplošne slovenske evforije ob vstopanju v EZ in ko Evrope še zdaleč niso pretresale različne krize, vse od migrantskih do pandemičnih, in ko so bile meje še odprte. Njegova razmišljanja o narodnih identitetah, različnih jeziki in kulturah ter vlogi politike pri ohranjanju le-teh se zato kritično in eksemplarično nanašajo na prostor nekdanje Jugoslavije, ki je razpadel, ker ni znal in hotel spoštovati vseh teh različnosti. V tem pa vidi Debeljak tudi nevarnost za prihodnost Evropske unije. Človeka, piše, oblikujejo različni sloji identitet in priseganje na eno samo je zanj nesprejemljivo. Evropejstvo kot identiteta pa se mu ne zdi navzoče v javnem življenju (Debeljak 2004: 3).

Evropska ideja, piše Debeljak, ni nova, saj so o njej razmišljali že v rimskem cesarstvu, nadalje pa tudi Karel Veliki, Napoleon in Hitler, vselej pa je bila neizbrisno zaznamovana z vojnami, nasiljem in s spopadi. Evropa, piše, je nastala iz ruševin (Debeljak 2004: 3–5). Zelo pa poudarja, da bo v sodobni Evropi pomembna ohranitev raznolikosti, ter napove, da se bodo »notranji evropski spori zares začeli šele po razširitvi« (Debeljak 2004: 8). Novejša zgodovina, ki smo ji priča in katere del je naše življenje, pa esejistova pronicljiva razmišljanja žal potrjuje.

Položaj Slovencev v zgodovini je bil zaznamovan z drugostjo in drugačnostjo. Večina srednjeevropskih narodov je bila del imperijev, v katerih so imeli podrejen in nepriznan nacionalni status. Zaradi tega so se pri njih razvile posebne oblike dojemanja lastne drugačnosti in drugosti v primerjavi z imperialno nacijo. Zlasti pri srednjeevropskih narodih sta kultura in umetnost prevzemali vlogo narodotvorne politične institucije. O tem piše v svoji razpravi *Razdvojenost v drugosti: slovenstvo med narodi* Lev Kreft (2016: 79–82). »Izdelava« tovrstnih drugosti in drugačnosti narodov brez nacije, ki se je odražala v kulturi in literaturi, je zajemala narode v imperijih in mednacionalnih zvezah, kot npr. v Habsburški monarhiji oz. Avstro-Ogrski, Turčiji, carski Rusiji, Sovjetski zvezi, Jugoslaviji in tudi v današnji Evropski zvezi. V srednjeevropskem prostoru, katerega del smo bili Slovenci, sta se podobno kot drugod vzpostavili »imperialna prvost in kolonizirana drugost«, v umetnosti in literaturi pa so nastajale mejnost, vmesnost, razdvojenost in razcepljenost. Oblikovala se je »kultura razdvojenega soobstoja« skupaj z razdvojeno samopodobo (Kreft 2016: 82–83).

Do konca 1. svetovne vojne, nadaljuje Kreft, se je slovenstvo v primerjavi z nemštvom pojavljalo kot drugost. Za nas ni bil merilo Pariz, temveč

nemštvo kot državotvorna avstrijska nacija (Kreft 2016: 84). Kreft spominja tudi na znano Cankarjevo misel o povezavi Slovencev z južnimi Slovani, ko je zapisal, da smo si z njimi »po krvi bratje, po jeziku vsaj bratranci, po kulturi, ki je sad večstoletne separatne vzgoje, pa smo si med seboj veliko bolj tuji, nego je tuj naš gorenjski kmet tirolskemu ali pa goriški viničar furlanskemu« (Cankar 1976: 97). Tako Cankar kot pozneje sredi 80. let 20. stol. Ciril Zlobec pa sta zavrnila nastanek in oblikovanje jugoslovanske nacije. Jugoslovansko državo, piše Kreft, smo sprejemali kot politično, ne pa tudi kot enotno kulturno skupnost (Kreft 2016: 85). Slovenija, opozarja, se je leta 1991 znova obrnila k Zahodu, k parlamentarni demokraciji in h kapitalizmu, a po mnogih letih je ponovno sledila razdvojenost, le da tokrat v razmerju do EZ (Kreft 2016: 86).

Podobno o zgodovinskem položaju drugačnosti Slovencev razmišlja literarni zgodovinar Miran Hladnik (2016) v svoji razpravi *Vključevanje drugega in drugačnega v slovensko literarno zgodovino*: »Pisanje v slovenščini je bilo vse do druge polovice 19. stol. dojeto kot odločitev za drugačno v razmerju do dominantne in standardne nemščine. Ko pa se je slovenska književnost vzpostavila, je status drugačnosti v slovenskem kulturnem prostoru dobilo nemško pisanje Anastazija Grüna, Luize Pesjak, Ivana Gornika, Dragotina Dežmana, Jakoba Alešovca idr. in bilo zato ločeno od javnega diskurza« (Hladnik 2016: 46). Toda ta »drugačnost«, nadaljuje Hladnik, je bila s strani večinskega in dominantnega sprva stigmatizirana, danes pa je razumljena kot »pozitiven kulturni koncept«, kot znamenje pestrosti, kulturnega pluralizma in kreativnosti (Hladnik 2016: 47).

Tudi Hladnik piše, da je bila v 19. stol. raba nemščine v tem prostoru standard ter da raba slovenščine nikakor ni bila samoumevna. Tako je npr. Prešernova raba slovenščine pri izobražencih vzbujala dvome, podobno pa je bilo z rabo slovenščine še pri Cankarju ali Zofki Kveder, dodajam jaz. V preteklosti je bilo premalo poudarjano dejstvo, da sta bila tako Cankar kot Zofka Kveder dvojezična ter da sta nemščino celo odlično obvladala. Toda kljub temu sta za jezik svoje literature izbrala slovenščino, svojo materinščino. Pozneje, v času po drugi svetovni vojni, pa je bil nemški del njune literature počasi izrinjen iz splošne kulturne zavesti in literarnega kanona.

Slovenščina je živela v položaju drugega, kar je pomenilo manjvrednega in intelektualno nezadostnega še ob ustanavljanju prve slovenske univerze v Ljubljani leta 1919. Tudi takrat so se pojavljali povsem resni pomisleki glede tega, ali je slovenski jezik dovolj bogat in razvit, da bi bil primeren za poučevanje na univerzi. Nekateri so v dvomih raje predlagali nemščino, drugi hrvaščino, a slovenščina je vsemu navkljub le dobila in zadržala

svoje mesto tudi na področju znanosti in univerzitetnega izobraževanja (Jesenšek 2016).

V današnjem času se vedno bolj uveljavlja spoznanje o tem, da v slovenskem prostoru ne moremo govoriti le o »slovenski kulturi«, temveč o »kulturah na Slovenskem« (Debeljak, Borovnik, Čeh Steger, Hladnik, Lukšič Hacin), in da moramo upoštevati tudi dela vseh tistih, ki so na Slovenskem ustvarjali v drugih jezikih. Obenem pa je potrebno spoznavati in v literarni kanon vključevati tudi dela vseh onih, ki so se v Slovenijo iz takih ali drugačnih razlogov priselili, včasih zaradi političnih težav, kot npr. v času slovenske osamosvojitve in vojne v bivši Jugoslaviji, ali pa zaradi drugih, zelo različnih osebnih odločitev (Borovnik 2017: 9).

V večji meri bi morali poznati tudi literarno delo slovenskih izseljencev, to je tistih, ki živijo v Evropi ali izven nje, npr. v Severni in Južni Ameriki, ter njihovih potomcev (Borovnik 2017: 9), prav tako pa tudi književnost slovenskih narodnih manjšin, npr. v Avstriji, Italiji in na Madžarskem. Za to se zavzemamo različni raziskovalci in raziskovalke slovenske književnosti. Pred nami se je tej problematiki posvečala profesorica Helga Glušič, za njo pa poleg mene še Jožica Čeh Steger, Krištof Jacek Kozak, Vesna Mikolič, Miran Košuta, Andrej Leben, Janja Žitnik Serafin, Miran Hladnik in še kdo. Hladnik v zvezi s to usmeritvijo uporablja termin »interkulturalna literarna zgodovina« (Hladnik 2016: 49). Če bi bolj upoštevali tako odprtost in slovenske književnosti ne bi povezovali le z deli, ki so nastala izključno v slovenskem jeziku, potem npr. tudi ob izidu romana Maje Haderlap *Angel pozabe* ali ob delih Erice Johnson Debeljak ne bi bili potrebni dvomi o tem, »ali gre sploh za slovensko književnost«. Roman *Angel pozabe* Maje Haderlap je delo slovenske avtorice, napisano v nemščini, a z močnimi intertekstualnimi vsebinskimi in jezikovnimi slovenskimi povezavami, Johnson Debeljak pa je pisateljica postala šele po tistem, ko se je kot Američanka iz New Yorka preselila v Slovenijo. Vsa njena dela, napisana v angleščini, pa izražajo tudi problematiko t. i. dvojnih literarnih in osebnih identitet, kakršnih je tako pri nas kot tudi drugod po svetu zelo veliko. Oba primera zgovorno dokazujeta, da enojezični in enonacionalni model književnosti ne obstaja več, da je bil v preteklosti celo umetno narejen ter da je treba na književnost gledati s širšimi, bolj tolerantnimi očmi.

Na velik pomen večkulturnih in medkulturnih povezav na področju raziskovanja slovenske književnosti je opozorila predvsem Janja Žitnik Serafin s svojo znanstveno monografijo *Večkulturna Slovenija* (2008). V njej piše o položaju migrantske književnosti v slovenskem prostoru. Matjaž Hanžek je v uvodu k tej knjigi zapisal, da je njena avtorica pogumno stopila v tisti

del slovenske stvarnosti, ki je nekako nočemo videti. To je avtorica storila s trditvijo, »da je tudi kultura priseljencev, četudi pogosto v neslovenskem jeziku, del slovenske, torej naše kulture« in da se ob njej bogatimo tudi nepriseljenci (Hanžek v: Žitnik Serafin 2008: 7). Žitnik Serafin dokazuje, da je ta kultura/literatura marginalizirana in spregledana podobno, kot sta bili nekoč slovenska izseljenska ali zamejska kultura/literatura. Žitnik Serafin v zvezi s kulturo/literaturo priseljencev uporablja nov izraz, to je »sokultura« (Žitnik Serafin 2008: 12). To so namreč tudi italijanska, madžarska in romska kultura/literatura v Sloveniji, a so bile vse našete v preteklosti deležne večje pozornosti od priseljske. Nadalje opozarja, da so nekateri zamejski in izseljenski pisci vendarle vključeni v slovenske šolske učbenike, medtem ko priseljskih praktično ni. Navaja podatek, da je v Sloveniji ok. 120 priseljskih leposlovnih ustvarjalcev in ustvarjalk, od katerih jih je zelo malo uveljavljenih, prav tako pa je malo takih, katerih dela bi že izšla v slovenskem prevodu. Obenem pa priseljski pisci, tudi če pišejo v slovenščini, v slovenskih šolskih učbenikih niso omenjeni. Navaja prakso drugih držav (ZDA, Kanade, Avstralije, Avstrije in Nemčije), ki v svoj literarni kanon vključujejo tudi priseljske avtorje oz. avtorice. Pri svojih znanstvenih izhodiščih se Žitnik Serafin naslanja na polisistemsko teorijo Even-Zoharja (1990, 1997) in na razumevanje književnosti v medkulturnem položaju Mete Grosman (2004). Znanstvenica zaključuje, da koncept polisistema omogoča in zahteva vključitev vseh objektov, ki so bili prej spregledani ali odrinjeni na rob pozornosti, tako tudi izseljske in priseljske književnosti (Žitnik Serafin 2008: 21). Ob tem načena tudi vprašanje jezikovne in kulturne integracije priseljencev, ki naj pomeni enakovredno vključevanje v družbo, ne pa asimilacije. Zaviranje jezikovnega in kulturnega pluralizma je po njenem sestavni del politike neenakopravnosti (Žitnik Serafin 2008: 32–33).

Zelo pomembno, čeprav malo raziskano pa je bilo v preteklosti tudi vprašanje, ki nam ga v tej knjigi zastavlja avtorica Žitnik Serafin, namreč, kje so meje nacionalne književnosti. Navaja različne in številne prakse iz sveta, kako so posamezni ustvarjalci in ustvarjalke izbirali svoj literarni jezik glede na novo okolje, v katerega so se priselili. Nekateri so se odločali za dvojezičnost (npr. slovensko-angleško, slovensko-nemško), drugi Slovenci po svetu pa so pričeli pisati v jeziku okolja, ki so si ga izbrali za svoj novi dom. To so storili v želji, da bi prodrli v večinsko kulturo in dosegli čim širše bralstvo. Prevzemali so t. i. večinski jezik. Med najbolj zanimive primere uvršča Igorja Šentjurca, ki do nedavnega v Sloveniji sploh ni bil znan (Miladinović Zalaznik 2017), Louisa Adamiča in Leva Detelo, k tem

pa sama dodajam še Majo Haderlap in Brino Svit. Toda njihova dela, piše Žitnik Serafin, sodijo prav tako v slovensko književnost, saj so izhajali iz slovenske kulture, literarnih tradicij in narodno pogojenih ustvarjalnih pobud (Žitnik Serafin 2008: 235–237).

Taka razmišljanja potrjujejo tudi sodobne raziskave književnosti v nemškem prostoru. Raziskovalci kulture in književnosti pišejo, da je v času globalizacije in najrazličnejših migracij pojmovanje kulture, ki bi bila povezana le z enim ljudstvom (»Volk«) ali narodom (»Nation«) in le z določenimi zemljepisnimi koordinatami, nesmiselno. Veliko bolj pa so koristne raziskave, ki poskušajo zajemati pretakanje, gibljivost in prestopanje kultur preko različnih meja. Termin, ki je nastal kot odziv na tak položaj, je transkulturalnost, medtem ko sta bila v 90. letih prejšnjega stoletja taka izraza interkulturalnost/medkulturalnost in postkolonialne študije (Kimmrich in Schahadat 2012: 7–8). Prve so bile na tem področju kulturološke vede, ki so vplivale na vse humanistične znanosti, zlasti pa so se jim pridružile filozofske, sociološke in antropološke raziskave, ki so temeljile na izhodiščih, da v globaliziranem svetu kulture/literature niso niti homogene niti teritorialno zamejene, temveč da jih zaznamujeta odprtost in dinamika. Nemški raziskovalci in raziskovalke poudarjajo, da je treba opazovati in raziskovati *Austauschprozesse* (processe menjave), *Grenzverschiebung* (premikanje meja) in *Grenzaufhebung* (odpravljanje meja) (Kimmrich in Schahadat 2012: 8). Zanima jih, kako literatura zajema »nove prostore«, pa tudi dinamiko in kompleksnost sodobnega sveta.

Nemški raziskovalki Dorothee Kimmrich in Schamma Schahadat v Uvodu k znanstveni monografiji z naslovom *Kulturen in Bewegung/Kulture v gibanju* (2012) pišeta, da je vsak prostor podvržen svojevrstni dinamiki, tej pa dajejo značaj različni ljudje, ki se po njem gibljejo. Transkulturni koncepti raziskujejo to dinamiko, s katero je povezana kreativnost ljudi. Noben prostor torej ni statičen in ahistoričen, temveč vsebuje lastno dimenzijo zgodovine (Kimmrich in Schahadat 2012: 10–11). Tudi književnosti tako ni mogoče opazovati izven kulturnozgodovinskega prostora. Raziskovalki opominjata na raziskave Jurija Lotmana (2010), ki je opazovanje prostora opredelil s kulturnosemiotičnih vidikov, po katerih prostor predstavlja metaforo za kulturno dinamiko, za katero so značilni preseganje meja, prestavljanje meja, migracije in različna prekrivanja. Teorije transkulturalnosti se navezujejo na te nove koncepte prostora (Kimmrich in Schahadat 2012: 12–13).

Tudi raziskave drugih znanstvenikov in znanstvenic dokazujejo, da niso kulture in literature nikakršni otoki, temveč ogromen in neobvladljivo

gibajoč se ocean, v katerem se različni ustvarjalni svetovi nenehno premikajo, se zlivajo in tudi stapljajo (Bachmann Medick 2006, Gilroy 2004, Welsch 1999, Spivak 2003, Schroer 2006). Literarni raziskovalci in raziskovalke se vedno bolj ukvarjajo tudi z literarnimi deli migrantov, to je ljudi, ki domujejo v najmanj dveh kulturah, kar njihova dela tudi izražajo. V novih okoljih, kamor so se naselili, namreč ne predstavljajo le »prišlekov«, temveč tudi soustvarjalce. Njihova literarna dela ne izražajo le posebne odprtosti in gibljivosti, temveč tudi socialne, ekonomske in politične probleme sodobnega sveta. Transkulturni literarni kanon naj bo zato predvsem pisanje o zgodovini raznovrstnih prepletanj, zajema pa naj tudi vse asimetrične, hibridne kulturne zveze in odnose.

Zastavimo si torej vprašanje, kaj je bilo v srednjeevropskem kontekstu slovenske književnosti 20. stol. tisto, kar je bilo v položaju Drugega, drugačnega, transkulturnega, zato pa dolgo odrinjenega na rob literarnozgodovinske pozornosti in književnega kanona, pa tudi splošnega poznavanja slovenske književnosti. Če začnemo odgovarjati s časom, ki zajema tudi prelom iz 19. stol. v 20. stol., vidimo, da to vsekakor niso bili avtorji slovenske moderne, Cankar, Kette, Murn in Župančič, temveč da so se domala sočasno z njimi v Trstu in njegovi okolici pojavile prve izrazite slovenske pisateljice in pesnice, ki so ostajale prezrte. Leta 1897 so pričele izdajati list *Slovenka*, ki je izhajal vsako drugo soboto kot »glasilo slovenskega ženstva«, oblikovali pa sta ga dve urednici, Marica Nadlišek Bartol in Ivanka Anžič Klemenčič. Obe sta se zavedali, da pomeni njuno prizadevanje za vstop žensk na področje literarnega ustvarjanja prelom s prevladujočo moško tradicijo in pogumno nasprotovanje hudim predsodkom in kritikam, ki sta jih bili deležni predvsem iz konservativnih krogov. Njuno *Slovenko* so omalovaževali in napadali, kajti v njej so prepoznavali tudi odmeve tedanjega evropskega feminističnega gibanja, ki je zahtevalo enakopravno vlogo žensk v javnem in osebnem življenju, a je bilo v okviru tega literarnega lista pravzaprav še zelo previdno in plašno. Prva urednica *Slovenke*, Marica Nadlišek (1867–1940), pozneje poročena Bartol, je bila namreč ena prvih slovenskih intelektualk, ki so si služile kruh s poklicnim delom, zelo angažirana pa je bila tudi v tedanji tržaški politiki in kulturi. Poleg Pavline Pajk je bila tudi prva pomembna pisateljica Ljubljanskega zvona, v katerem so dotlej objavljala le moška pisateljska imena (Boršnik 1962, Buttolo 1994, Borovnik 1995, 2012, Verginella, ur., 2017).

Marica Nadlišek Bartol pa literarnih sodelavk *Slovenke* ni le vzpodbujala k pisanju in objavljanju, temveč zlasti k temu, da bi pisale v slovensščini. Slovenski prostor njenega časa je bil namreč ponemčen, tiste

redke Slovenke, ki so bile dovolj izobražene, da so znale pisati in brati, pa so literaturo prebirale v nemščini. Literarno in uredniško delo Marice Nadlišek Bartol torej ni bilo le feministično napredno, temveč tudi narodnoosveščevalno in narodnoprebudno. Pereča problematika zaničevanja Slovencev je med drugim razvidna v njenem romanu *Fata morgana*, ki ga je pod moškim psevdonimom Evgen Štefanič leta 1898 objavljala v nadaljevanjih v Ljubljanskem zvonu in smo ga v knjižni obliki dobili šele sto let pozneje, leta 1998, ko ga je uredila in za tisk pripravila pisateljica Ivanka Hergold. Nadliškova sama se je v svojem življenju srečavala tako z nemškim omalovaževanjem Slovencev kot tudi z italijanskim fašizmom v Trstu in okolici, zaradi katerega je morala pozneje z družino pobegniti na Kranjsko. Njeno literarno in feministično delo pa je bilo ves čas v položaju Drugega. Rušila je stereotipno podobo ženskih vlog v družbi in umetnosti ter se zavzemala za nastajanje literature v slovenščini. Uspelo ji je, da si je pridobila naklonjenost precejšnjega števila ne le ženskih, temveč tudi moških literarnih ustvarjalcev, med katerimi sta bila tudi Simon Gregorčič in Ivan Cankar, a je bila kljub temu deležna ostrih in sramotilnih napadov visokih predstavnikov katoliške Cerkve, zlasti škofa Mahnič, ki so v ženskem vstopu v javno in umetniško življenje videli »pretirano emacipiranost« in so ženske tudi sicer intelektualno podcenjevali (o čemer pričajo njihovi zapisi v časopisih *Dom in svet* in *Rimski katolik* (Borovnik 2012: 9–10)). Marica Nadlišek Bartol se je temu pogumno uprla in si upala z njimi tudi javno polemizirati. Zavzemala se je za žensko enakopravnost in bila ena prvih slovenskih pisateljic. Toda njeno literarno delo je pozneje utonilo v pozabo. Na njen pomen je že leta 1962 opozorila Marja Boršnik, pozneje pa tudi že omenjene literarne raziskovalke. Marica Nadlišek Bartol je po svojem kulturnem obzorju daleč presegala okolje in čas, v katerem je literarno ustvarjala. Zlasti tesno pa se je čutila povezano z ženskimi usodami in njihovimi tedanjimi družbenimi vlogami.

Podobno drzna in samosvoja, različne omejitve, pa tudi literarne, jezikovne in geografske meje prestopajoča je bila tudi pisateljica Zofka Kveder (1878–1926). Čeprav iz domačega okolja ni imela nobene vzpodbude, je najprej sledila svoji želji, da si poišče pot do izobrazbe. V času na prelomu stoletja se slovenska dekleta še niso šolala na univerzah, Zofka Kveder pa je najprej iskala prav to možnost. Odšla je od doma, se nekaj časa zadrževala v Trstu, kjer je postala sodelavka lista Slovenka in v njem objavljala, pozneje pa se je napotila na šolanje v Bern in nato v Prago. V Bernu ni ostala dolgo, v Pragi pa se je šolala za poklic babice, čeprav ni mogoče reči, da si je prav to želela, a je bil tak poklic najbrž edina sprejemljiva možnost. V Pragi je

še kot študentka v samozaložbi izdala svojo prvo zbirko črtic *Misterij žene* (1900), ki je pomenila šok za tedanje bralce – ne le zaradi sloga, šlo je namreč za izrazito kratke črtice, od katerih so nekatere napisane v duhu moderne, temveč predvsem zaradi tem, ki jih je obravnavala. V njih se ženska prvič pojavi kot upornica zoper tradicijo, zoper privzgojene in stereotipizirane vloge v družbi in družini. Kvedrova se je boleče zavedala neenakopravnega položaja žensk, pa tudi njihovega fizičnega in psihičnega izkoriščanja. Tudi njene ideje se v literaturi zrcalijo pod vplivom feminizma, s katerim je bila dobro seznanjena. V svoji knjigi *Književne študije* (2012) sem zapisala, da je pomenilo pisateljevanje Zofke Kveder en sam upor, namreč upor zoper patriarhalne vzorce življenja, ki jim je bila priča. Pa tudi njena sicer zelo različna osrednja ženska lika v romanih *Njeno življenje* (napisan 1914, izid 1917) in *Hanka* (1918) izražata le variaciji na isto temo, na temo ženske in njene nesvobode v vsakdanjem in družbenem življenju.

Pisateljica Zofka Kveder je sledila svojemu literarnemu talentu in v danih razmerah napisala zelo veliko. Njeno delo pa je bilo dolgo podcenjevano in omalovaževano. Danes je dostopno v *Zbranem delu* v petih knjigah, ki jih je uredila Katja Mihurko Poniž in tako pripomogla k drugačni recepciji ene prvih slovenskih pisateljic. Toda literarnih del Zofke Kveder slovenski učenci in dijaki še vedno ne poznajo. V kanonu slovenske literarne zgodovine, ki se odraža tudi v šolskih učbenikih, je še vedno odrinjena na obrobje. Študenti in študentke se začno z njenim delom seznanjati šele na univerzi, in to po zaslugi profesorice, ki smo v bolonjske študijske programe vtihotapile tudi žensko avtorstvo. Pišem »vtihotapile«, kajti na začetku smo se morale soočati z začudenimi vprašanji, češ zakaj je to sploh potrebno, saj da je »literatura ena sama«. To je bil očitek, ki sem ga sama pogosto slišala. Toda minilo je vendar celo stoletje, da smo lahko začeli enakopravno govoriti tudi o slovenskih pisateljicah, pesnicah, dramatičarkah in esejistkah. Še v času mojega šolanja in študija smo zares redko obravnavali kakšno žensko literarno ustvarjalko, in to tudi iz t. i. svetovne književnosti. Slovenci smo se obnašali, kot da žensk v naši in v tujih literaturah sploh ni, če pa že so, so bile vnaprej označene kot »spremni pojavi« in kot »manj pomembne«. O tem pričajo domala vsi literarnozgodovinski pregledi sicer odličnih slovenskih literarnih zgodovinarjev vse od Slodnjaka, Kosa pa do Zadravca in Pogačnika. Šele z Marjo Boršnik, z njenimi *Študijami in fragmenti* (1962), nato pa z mojo knjigo *Pišejo ženske drugače?* (1995) in s *Slovensko književnostjo III* (ur. Pogačnik 2001), za katero sem napisala pregledno poglavje *Pripovedna proza*, so zajete tudi tedanje sodobne ženske literarne ustvarjalke. A šlo je že za začetek 21. stoletja. Drugi očitek, na

katerega sem pogosto naletela, pa je bil ta, da s tem, ko obravnavamo žensko literarno ustvarjalnost, njihovo delo »getoiziramo«. Na take pomisleke sem odgovarjala, da gre pri spoznavanju, analizi in interpretaciji ženskih literarnih ustvarjalk ter njihove vloge v zgodovini književnosti v resnici za izhod iz geta, namreč iz geta anonimnosti in pozabe. Toda o kakršnikoli feminizaciji slovenske literature kljub obsežnemu delu Zofke Kveder in njenih predhodnic še dolgo ne moremo govoriti.

Tudi Zofki Kveder so podobno kot Marici Nadlišek Bartol oporekali njen literarni talent in izničevali njeno delo. Posmehovali so se ji, čeprav je bila v svojem času najbrž edina slovenska avtorica, ki se je s pisanjem celo preživljala. Postala je pisateljica, urednica, literarna mentorica, kritičarka, prevajalka in novinarka. Z odgovornostjo in nadarjeno je opravljala poklice, ki so bili v njenem času rezervirani za moški svet. Obenem pa je bila avtorica, ki je tako fizično kot intelektualno prestopala meje in bila »hibridna«, »trans« identiteta. Kot Slovenka je živala v Ljubljani, Trstu, Bernu, Pragi in Zagrebu, pisala pa je v slovenščini, nemščini in hrvaščini. Tako prestopanje iz enega jezika v drugega na področju literature zmorejo le najbolj nadarjeni ustvarjalci. Dejstvo, da se je kljub odličnemu znanju nemščine odločila, da bo pisala v slovenščini, je bilo v preteklosti premalo poudarjeno. Lahko bi pisala v nemščini – in v tistem času bi zagotovo imela več bralcev, pa tudi naklonjenih kritikov. Ko je živala v Zagrebu, je pričela pisati hrvaško – kar pa ni pomenilo nič drugega kot to, da je tudi to zmogla. V Zagrebu je zanosno pisala o ženskem gibanju. Navduševala se je nad tem, da ženske že lahko opravljajo najrazličnejše poklice, da lahko študirajo in doktorirajo, poročala je o njihovih poklicnih združenjih, pa tudi o ženskih časopisih in revijah (Vitorelli 2007: 131–132). A tudi na Hrvaškem so feministične pobude naletela na zanikovanje in zasmehovanje. To se ni dogajalo le na začetku stoletja, temveč še dolgo pozneje, skoraj vse do sodobnosti.

Danes različni raziskovalci in raziskovalke pišejo o literaturi migrantov, uveljavil pa se je celo termin »literatura mobilnosti« (Dagnino 2015). Gre za avtorje, avtorice in literarna dela, katerih izkušnja je povezana s selitvami iz različnih razlogov, pa tudi s t. i. nomadskim življenjskim slogom. Avtorji in avtorice te literature niso vezani na stalna bivališča in njihova dela se izogibajo teritorialni umeščenosti. Avtorji in avtorice kljubujejo narodnim, državnim in kulturnim omejitvam, v literaturi pa izražajo preseganje meja, spajanje identitet, spopadanje z novimi življenjskimi razmerami in izzivi. Marsikdaj izražajo t. i. vmesni prostor, tvorijo pa tudi most med domom in svetom. Tudi v sodobni slovenski književnosti jih je zelo veliko (npr.

Lev Detela, Aleš Debeljak, Alenka Jensterle Doležal, Peter Handke, Erica Johnson Debeljak, Maruša Krese, Josip Osti, Vinko Ošlak, Brina Svit idr.).

Leta 1919, ko se je na svojo samotno in danes znamenito pot okoli sveta kot pisateljica in raziskovalka odpravila Alma Karlin (1889–1950), nemško pišoča avtorica iz Celja, pa takih pisateljev in še manj pisateljic ni bilo veliko. Bila je hči avstro-ogrskega častnika in učiteljice, toda čeprav sta bila oba starša po poreklu Slovenca, so v družini govorili nemško, saj je bilo to glede na poklicni in družbeni položaj družine, sodili so namreč med bogatejše meščanstvo, v času Avstro-Ogrske običajno. Alma je slovensko sicer razumela, vendar je za jezik svojega literarnega ustvarjanja izbrala nemščino. »Nemški jezik je še vedno izražal izkušnjo stoletja dominantne kulture na tem prostoru; še vedno je bil pomemben komunikacijski jezik prostora, v katerega se je rodila Alma M. Karlin,« piše o tem Alenka Jensterle Doležal (2019: 68). Alma Karlin je želela postati raziskovalka tujih kultur in pisateljica, kar ji je tudi uspelo. Njena dela so bila v tridesetih letih 20. stol. zelo brana in priljubljena po vsej Evropi, Alma Karlin pa je bila tudi zelo plodovita pisateljica. Z vzponom Hitlerja na oblast je pri nacistih padla v nemilost, saj je kljub temu, da je pisala nemško, znala razmišljati s svojo glavo in je nacizem označila kot nevaren. Pred gestapom se je morala skrivati in bežati, deportaciji v koncentracijsko taborišče se je izognila po zaslugi svoje nemške prijateljice Thee Schreiber Gamelin, pozneje pa se je celo odločila za umik k partizanom, ker je upala, da se bo preko njih prebila do angleških zaveznikov in pobegnila v Anglijo. O tem je pisala v svoji avtobiografiji *Moji zgubljeni topoli* (2007). Ta načrt se ji ni uresničil, Alma Karlin pa je konec vojne dočakala bolna in shirana. Njeno družinsko hišo so med vojno bombardirali, zato je s prijateljico Teo do smrti živela v hišici na Pečovniku, pokopana pa je v Svetini. Njeno delo je bilo nato za dolga leta odrinjeno v pozabo. Bila je pripadnica celjske nemške nacionalne skupnosti, pisala je v nemščini in slovenska literarna zgodovina se ji je v povojnem obdobju zato odrekla. Glede na povojno vsesplošno razširjeno sovraštvo do vsega, kar je bilo nemško in povrh še »meščansko«, pa so bili vzroki za to zanikanje Alme Karlin prav gotovo tudi ideološki. Alma Karlin se namreč tudi nad komunizmom ni navduševala, ravno obratno, do njega je bila kritična. Z nacionalno pripadnostjo pa si ni belila glave oz. jo je celo ironizirala (enkrat se je imenovala »Nemko«, drugič »Avstrijko« in tretjič »Jugoslovanko«, pač glede na to, kako so še za časa njenega življenja razpadale in se na novo tvorile države na istem geografskem prostoru (Borovnik 2017: 122). Pisala je v jeziku, ki ga je najboljše obvladala, to je v nemščini, njena potopisna

in druga literarna dela pa so v dolgem povojnem obdobju na Slovenskem ostajala neprevedena.

Alma Karlin je pričela izginjati kot pisateljica in osebnost, čeprav je bila v slovenskem prostoru zlasti pred drugo svetovno vojno zagotovo ena najbolj plodovitih in vsestransko zanimivih avtoric, kar smo jih kdaj imeli. A ker so za slovenske avtorje veljali le tisti, ki so pisali v slovenščini, Alma Karlin ni smela biti »naša«. O t. i. dvojnih nacionalnih in literarnih identitetah se ni nikjer govorilo, teorije o večkulturnosti, medkulturnosti ali transkulturnosti pa so bile še daleč za obzorjem (Borovnik 2017: 115). Toda Alma Karlin se je vse življenje zavedala svoje ženske posebnosti, ki je označevala njen svet potujoče pisateljice in raziskovalke, zavedala pa se je tudi lastne pisateljske zmogljivosti. Tega ni dočakala, a trdno je bila prepričana, da njen čas še pride, četudi bo za dolga leta utonil v pozabo (kar je razvidno iz zapisov v njeni avtobiografiji *Ein Mensch wird. Auf dem Weg zur Weltreisenden*, 1931, 2018; v slovenščini *Sama*, 2010). Tako smo Slovenci prve prevode njenih literarnih del pričenjali dobivati v osemdesetih in devetdesetih letih dvajsetega stoletja, zdaj pa ne mine več leto, da ne bi bil natisnjen nov prevod. Med časom, ko so ta dela nastala, in med letom, ko so izšla v slovenščini, so žal minila desetletja. Tako je bilo z njenimi potopisi, avtobiografijo, s krajšo pripovedno prozo in z romani.

Ob stoti obletnici prve poti Alme Karlin po svetu, leta 2019, pa je izšla prva znanstvena monografija, ki obravnava jezikovne in slogovne posebnosti njenega dela. Ta monografija je plod sodelovanja med slovenskimi in nemškimi germanisti in slavisti, njena urednika in avtorja sta Vida Jesenšek in Horst Ehrhardt. Delo nosi naslov *Sprache und Stil im Werk von Alma M. Karlin/Jezik in slog v delih Alme M. Karlin* (2019). V njej je med drugim poudarjeno, da je Alma Karlin s svojim delom nakazala tudi »žensko prakso pisanja«, ki »ne more biti drugačna kot subverzivna« (po H. Cixous 1975) in da je tematizirala problematiko mesta žensk v družbi. Alenka Jensterle Doležal opozarja, da je ženska v prozi Alme Karlin definirana kot Druga, kot tista, »katere glas mora biti v moški družbi utišan« (Jensterle Doležal 2019: 76). Raziskovalka posebej poudarja, da je Alma M. Karlin svoje teme, pri katerih je obravnavala tudi neevropske kulture, med prvimi na Slovenskem prikazovala medkulturno, da je med prvimi pisala o mestu žensk v neevropskih kulturah, o rasni problematiki ter tudi o t. i. dvodomnih identitetah (Borovnik 2017, Jensterle Doležal 2019).

Dvodomnost, razpetost med slovenstvo in nemštvo, pa je bila značilna še za marsikaterega ustvarjalca oz. ustvarjalko v slovenski književnosti prve polovice dvajsetega stoletja. Po drugi svetovni vojni se je dogajalo, da je

bil »nemški del« izbrisan iz spomina, v študijsko, bralno ali opazovalno luč pa je bil postavljen le slovenski del literarnega opusa. Tudi omemba dvojezičnosti, če ni šlo za jugoslovanske narodne manjšine zunaj meja, je bila v Jugoslaviji nezaželena. Taka dvodomna in dvojezična literarna eksistenca je bila tudi pesnica Lili Novy (1885–1958). Njeno življenje je » naredilo skorajda nezaslišan lok od nemško govoreče plemkinje, vzgojene v aristokratskem duhu habsburške monarhije, do slovensko pišoče upesnjevalke ljubezni, minljivosti in smrti, katere poezija nas še danes pretrese s svojo temno močjo«, je v delu *Pozabljena polovica* zapisala Seta Knopp (Knopp 2012: 207). Pesnica se je rodila v Gradcu očetu, ki je bil, podobno kot oče Alme M. Karlin, častnik avstro-ogrske vojske, njena mama pa je bila iz premožne ljubljanske posestniške družine. Po očetovi smrti sta se z materjo preselili v Ljubljano. Mlada Lili Novy je poslej otroštvo preživljala med nemško meščansko hišo in med slovenskim dedovim posestvom v Vikrc̄ah in tako je Lili poleg svojega prvega jezika, nemščine, obvladala tudi kranjščino, ki je veljala za nižji pogovorni jezik. Obdržala je stik z Dunajem, kamor je zahajala k svoji teti prav v času, ko je tam živel tudi Cankar, vendar se je za razliko od njega gibala v mondenih krogih (Knopp 2012: 207). Takrat je bila še daleč od slovenstva. Poročila se je z nemškim Čehom Novyjem, živela nekaj časa na Češkem, pozneje pa spet v Ljubljani. Svoje prve nemške pesmi, ki jih je pisala naskrivaj, je na moževo pobudo objavila v časopisu *Western Monatshefte*, preko prevodov Župančičeve poezije v nemščino pa je začela navezovati stik s slovensko književnostjo. Ko je njen mož zbolel za t. i. oficirsko boleznijo, se je od njega ločila in živela sama s hčerkama v Ljubljani, kjer je v literarnem salonu Vide Novak spoznala Josipa Vidmarja, obiskovati pa je začela tudi družbo slovenskih penatov, ki so se zbirali v gostilni Pri kolovratu (Knopp 2012: 208–209). Leta 1929 je objavila prvo pesniško zbirko v nemščini *Lilys Gedichte*, v nemščino pa je vztrajno prevajala tudi druge slovenske pesnike, ne le Župančiča. Ker se je zavedala primanjkljaja ženskega avtorstva na tedanjem literarnem prizorišču, je leta 1936 pripravila izbor iz jugoslovanske ženske lirike v nemščini *Jugoslawische Frauenlyrik*. Leta 1935 je v Sodobnosti začela objavljati svoje prve slovenske pesmi. Tik pred začetkom druge svetovne vojne je z Vidmarjevo pomočjo izšla njena prva slovenska pesniška zbirka *Temna vrata* (1941), njena druga slovenska zbirka *Oboki* (1959) pa je izšla šele po njeni smrti.

V pesnici Lili Novy vidi sodobna slovenska literarna veda prvo slovensko pesnico evropskih razsežnosti (Poniž 1985). Alenka Jensterle Doležal pa je v svoji knjigi *Ključki od labirinta* (2017), v kateri se je s posebno pozornostjo

posvetila tudi Lili Novy, opozorila, da je bila pesničina dvojna identiteta značilna za slovenske in slovanske ustvarjalce avstro-ogrskega obdobja še vso prvo polovico 20. stol. in da je Lili Novy gojila svojo »dvojezično identiteto ter multikulturni potencial«, da je kot srednjeevropska avtorica »preživela razpad dveh monarhij, Avstro-Ogrske in Kraljevine Jugoslavije, dve svetovni vojni in menjavo treh režimov, na koncu pa se je v slovenskih razmerah morala prilagoditi diktatu jugoslovanskega socializma, v katerem je kot uveljavljena prevajalka morala zatajevati svoje nemško poreklo, saj je bila njena dvojna identiteta v totalitarnem obdobju in hkrati v razmerah 'poudarjenega slovenstva' zanjo in za njeno družino celo nevarna, podobno kot so ji po drugi svetovni vojni grozile težave zaradi aristokratskega porekla« (Jensterle Doležal 2017: 107). Jensterle Doležal tudi piše, da se je morala Lili Novy »zelo pogumno in z dokajšnjo mero vztrajnosti in upornosti prebijati iz privatne sfere v slovensko patriarhalno družbo večinoma moških kulturnikov« in da v slovenski literarni kanon ni bila nikoli zares uvrščena, ker je bila dvojezična in je veljala za »tujko« (Jensterle Doležal 2017: 108). Literarna znanstvenica označi Lili Novy kot nomadsko eksisten-co z večkulturno identiteto ter kot pomembno posrednico med slovensko in nemško kulturo in literaturo. Nadalje piše o položaju slovenskih avtoric in avtorjev iz prve polovice 20. stol., ki so sodili v okvir »literature podonavske monarhije« in posebej poudarja dejstvo, da so bili vsi dvojezični in da so nekaterim tudi očitali, ko so prestopili v slovenščino (Jensterle Doležal 2017: 36).

V okvir mladih feminističnih avtoric, ki so poudarjale ljubezen do materne-ga, slovenskega jezika, čeprav je njihovo šolanje potekalo v nemščini, je sodila tudi pesnica Vida Jeraj (s pravim imenom Franica Vovk, 1875–1932). Objavljati je pričela sočasno z avtorji moderne, a je bila tudi njena poezija v slovenskem literarnem kanonu dolgo prezrta. Povezana je bila tako z avtoricami časopisa *Slovenka* kot tudi z Zofko Kveder, ki je v *Domačem prijatelju* objavljala njene pesmi. Vida Jeraj je po poroki s slovenskim glasbenikom živela na Dunaju in bila v tesnem stiku s Cankarjem, z Murnom in Župančičem, pa tudi s teoretikom moderne Prijateljem. Leta 1918 se je z družino vrnila v Ljubljano ter objavljala v reviji *Ženski svet*. Znano je, da se je zaradi sinove smrti, zaradi zatajevane ljubezni do Ivana Prijatelja, pa tudi zaradi negativne recepcije svoje poezije pogreznila v depresijo, ki je vodila v njeno smrt. Bila pa je med prvimi izrazitimi slovenskimi pe-snicami, čeprav je za časa življenja izdala eno samo pesniško zbirko *Pesmi* (1908). Toda Vida Jeraj je kot pripadnica prvega vala feminizma čutila močno razdvojenost in razpetost zaradi »nove vloge ženske«. Zavedala se

je omejenosti žensk v patriarhalni družbi, pa tudi njihovega podcenjevanja na literarnem področju (Jensterle Doležal 2017: 64–68). Jensterle Doležal v svoji študiji o Vidi Jeraj zelo poudarja, da je bila izrazito moderna pesnica, da je bila »kulturni in literarni nomad« in da je bila dvojezična ustvarjalka, ki se je pri svojem pesnjenju uporniško odločila za slovenščino. To, kako zelo obsežen je bil delež v glavnem prezrtega ženskega pesništva v slovenski literarni zgodovini, pa je zelo dobro razvidno tudi iz *Antologije slovenskih pesnic*, ki jo je v treh knjigah izdala Irena Novak Popov (2004, 2005, 2007). Poleg Vide Jeraj so namreč v prvi polovici 20. stol. pesnile še mnoge, med njimi Ljudmila Poljanec, Zorana Trojanšek, Kristina Schuller, Ljubka Šorli in Vida Taufer.

Evropska, še zlasti srednjeevropska literarna zgodovina, je zgodovina prepletanj in – kot sem navedla le v nekaj nazornih primerih – tudi izključevanj. Novejše literarne zgodovine si prizadevajo za to, da bi razširile svoj kanon, da bi vanj zajele in upoštevale tudi literarna dela t. i. avtorjev z obrobja, zlasti žensk. Pisanje slovenske literarne zgodovine bi ob tem moralo upoštevati še dejstvo, da so slovenska literarna dela nastajala v različnih obdobjih celo v različnih državah in da je pomenila izbira slovenščine najprej upor zoper potujčevanje (germanizacijo, italijanizacijo, jugoslovanizacijo), pozneje, proti koncu 20. stol., npr. v času Jugoslavije in po slovenski osamosvojitvi, pa je slovenščina postala le eden od možnih jezikov, v katerem še danes nastaja sodobna slovenska literatura.

Ugledati se v drugem: Drago Jančar in Adam Michnik, Brina Svit in Witold Gombrowicz

Medkulturni in medbesedilni dialog nekaterih slovenskih književnikov in književnic s poljskimi

Pričujoče besedilo se ukvarja z izbranimi deli nekaterih slovenskih književnikov in književnic, v katerih je razviden tesen stik s poljskimi književniki in z njihovimi deli. Ta stik je bil v osemdesetih letih dvajsetega stoletja posebno intenziven, kot npr. med Dragom Jančarjem in Adamom Michnikom. V Jugoslaviji je bil to čas razpadanja socialistične države, osamosvajanja Slovenije in začetka več let trajajoče vojne v Bosni in na Hrvaškem, na Poljskem pa se je prav tako zaključevalo obdobje življenja v socializmu. Začetek poti v novo demokracijo je bil poln pretresov. V Sloveniji je literarni festival Vilenica, ki je imel tudi politično vlogo – prizadeval si je za umeščanje Slovenije v nekdanji skupni duhovni prostor Srednje Evrope – omogočal srečevanje najvidnejših literarnih predstavnikov in predstavnic iz teh držav, seveda tudi iz Poljske. V pogovoru, ki ga je vodil polonist, profesor Niko Jež, ta pogovor pa je bil pozneje objavljen v knjižici *Disput ali Kje smo, kam gremo?* (1992), sta svoje poglede na preteklost in nejasno prihodnost izrazila Drago Jančar in Adam Michnik. Srečala sta se leto po slovenski osamosvojitvi, oba kot zelo znana in uveljavljena pisatelja ter publicista, oba pa sta bila v nekdanjih socialističnih državah tudi politična zapornika. Njun javni pogovor je potekal na teme osebne in politične emigracije, narodne identitete, Srednje Evrope, vloge pisateljev in njihovih literarnih del v političnih gibanjih, nazadnje pa tudi o nujnosti umetnikove notranje emigracije kot načina bivanja in pogoja za literarno ustvarjanje. Duhovito in kritično sta izrazila svoja stališča ob vključevanju svojih držav, Slovenije in Poljske, v nove evropske integracije.

Glede na to, da sta oba pisatelja izkusila represivnost socialističnega sistema, ker sta bila njegova ostra kritika, ju je profesor Jež najprej vprašal, ali sta kdaj pomislila na to, da bi emigrirala v tujino. Michnik je na to odgovoril, da je na to pomislil leta 1971, ko je spoznal, da mu komunisti ne bodo dovolili končati študija. Ironija njegove usode in političnega

angažmaja se skriva v tem, da je bil sam sin predvojnih komunističnih aktivistov, leta 1968 pa so ga prav komunisti vrgli z univerze, nato je bil aretiran in leta 1969 zaprt. Njegov oče, ki je bil predvojni komunist, ni nikoli končal študija, ker se je ukvarjal s politiko, zdaj pa so komunisti ovirali njegovega sina. Toda Adam Michnik je za razliko od očeta želel diplomirati in je tik pred odhodom v tujino izvedel, da so ga sprejeli nazaj na fakulteto, tokrat v Poznanju. Jančarjeva izkušnja pa je bila drugačna. Ker je v tedanjo Jugoslavijo iz Avstrije pretihotapil t. i. prepovedano literaturo (besedilo, ki je govorilo o poveljih pobojev domobrancev v Kočevskem rogu), ga je nekdo ovadil, tako da je bil obsojen in nato zaprt. Zaprti so ga v isti zapor, kamor so med drugo svetovno vojno nacisti zaprti njegovega očeta. Tako se je tudi v njegovi izkušnji zrcalila ironija zgodovine ali tistega zgodovinskega kolesa, ki se vedno znova vrača na isto točko in ki ga je pisatelj pozneje v esejih imenoval »groteskni ringlšpil« (Jančar 1989: 17). Jančar nadalje omenja, da so mu pripadniki jugoslovanske tajne službe sami naskrivaj predlagali, naj emigrira, a se za to ni odločil. Če bi pobegnil čez mejo, bi obveljal za emigrantskega sovražnika – in »oni« bi imeli prav. Tega veselja pa jim ni privoščil. Jančar nadalje pripominja, da je bil Michnikov primer znan po vsej Evropi, medtem ko je bil njegov le »srečanje s provincialnimi policaji« (Jančar, Michnik 1992: 9). A njihove metode so si bile v vseh socialističnih državah podobne.

Michnik nadalje opominja, da predstavlja emigracija v poljski književnosti pomemben del literarnega izkustva. Izrazi misel, da ne Miłosz ne Gombrowicz na Poljskem ne bi napisala tega, kar sta ustvarila v tujini. Jančar pa odgovarja, da je s slovensko književnostjo podobno. Spomni na Louisa Adamiča, ki se je izselil in postal ameriški pisatelj. Zamenjal pa je tudi jezik in pričel pisati angleško. Druge primere najdemo med slovensko politično emigracijo po letu 1945, ki je ustvarila veliko pomembnih literarnih del. Tega sicer Jančar ne omenja, vendar je množica avtorjev in avtoric, ki so po drugi svetovni vojni v Sloveniji ostajali v glavnem neznani, saj njihove knjige niso bile splošno dostopne in ni o njih nihče poučeval niti v šolah niti na univerzi, razvidna iz znanstvene monografije v treh delih z naslovom *Slovenska izseljenska književnost I–III* urednic Helge Glušič in Janje Žitnik Serafin (1999). Nekateri, kot npr. Zorko Simčič, ki je po vojni pobegnil v Argentino, pa so se po osamosvojitvi Slovenije leta 1991 v svojo domovino tudi za vedno vrnil. Vendar jezika svojega literarnega ustvarjanja v glavnem niso zamenjali. Večina je tudi v tujini pisala slovensko. Toda mnogi pisatelji, ki so imeli prav tako slabe izkušnje s socializmom, niso odšli v tujino. Ostajali so doma in trpeli zaradi nemožnosti objavljanja ter

stalnega nadzora, kot npr. Edvard Kocbek. K temu naj dodam, da so bile tudi izkušnje nekaterih drugih, kot npr. Dominika Smoleta, Gregorja Strniše, Vitomila Zupana, Branka Hofmana, Žarka Petana, Igorja Torkarja, Marjana Tomšiča ali Marjana Rožanca, zelo slabe. A ostajali so doma – ne zaradi pomanjkanja kozmopolitizma, temveč iz številnih drugih razlogov, med katerimi je bilo pomanjkanje denarja za preživljanje najbrž zelo pomembno.

Naslednja tema, o kateri sta v Disputu razpravljala Jančar in Michnik, pa se je nanašala na vedno aktualna vprašanja človekove – in pisateljske – identitete. Adam Michnik je menil, da ne bi nikoli mogel pozabiti na svojo poljsko identiteto in prav tako ne, da bi v procesu evropske integracije nastopil mehanizem izginjanja kultur. Temu bi se uprl. O razmerju med t. i. provinco in centrom v umetnosti pa je povedal: »Od Gombrowicza sem se naučil ene svari, da ni provincialne kulture, da so provincialni le ljudje.« (Jančar, Michnik 1992: 14) Vendar je Michnik za razliko od Gombrowicza prepričan, da identiteta, t. i. »poljskost«, literaturi daje obraz.

Jančar, ki je zlasti v esejih veliko pisal o Sloveniji (v zbirkah *Terra incognita*, 1989, *Razbiti vrč*, 1992) in se je v okviru Nove revije (v 57. številki) s somišljeniki odkrito zavzemal za njeno osamosvojitve, pa je bil v drugačnem položaju in povedal je, da o slovenskem nacionalnem vprašanju gotovo ne bi toliko pisal, če bi Slovenija lahko živela kot »normalno organizirana skupnost« (Jančar, Michnik 1992: 15) – in najbrž je pri tem mislil na to, da bi bilo drugače, če bi Slovenci v zgodovini imeli lastno državo.

Pogovor med Jančarjem in Michnikom je potekal na Vilenici, ki je bila v času socializma otok, na katerem so se soočali in drug z drugim diskutirali različni (opozicijski) literarni glasovi iz Srednje Evrope. In tako oba pisatelja profesor Jež sprašuje, zakaj je in ali je Srednja Evropa kot povezovalni element še vedno aktualna. Jančar mu odgovarja, da se je Vilenica pričevala oblikovati po nastanku znamenitega Kunderovega eseja *Tragedija Srednje Evrope*, ki je bil tudi na Slovenskem pogosto bran in citiran. Srednja Evropa je pomenila idejo odpiranja, pri čemer seveda ni šlo za nemški koncept »Mitteleurope«, ampak za nekakšno »vmesno Evropo«, »Zwischeneuropo«, za svet med dvema svetovoma od Baltika do Jadrana. Obenem so se porajala vprašanja o tem, ali obstaja nekaj kot srednje-evropska literatura in kultura (na začetku katere so bili po njegovem npr. avtorji kot Herman Broch, Robert Musil, Jaroslav Hašek, Miroslav Krleža, Witold Gombrowicz, pa tudi Ivan Cankar in drugi). Vilenica je nedvomno imela velik kulturnopolitični pomen in koncept Srednje Evrope je bil po Jančarju mišljen kot koncept odprtega prostora, tudi brez meja. Slovenijo so takrat nekateri zahodni mediji imenovali »vzhodni otok svobode«, za idejo

srednjeevropske povezovalnosti pa so prav zaradi odpiranja veliko zanimanja pokazali tudi Madžari, Čehi, Poljaki, pozneje Litovci (Jančar, Michnik 1992: 17). Ironija usode ali zgodovine se danes kaže v tem, dodajam jaz, da so bili takrat oni »jetniki«, ki so hoteli na vsak način »ven«, danes pa prav večina teh držav vključno s Slovenijo zapira svoje meje pred drugimi, pred begunci, ki želijo v Evropo zaradi vojn ali bednih življenjskih razmer v drugih delih sveta. Jančar se spominja:

Evropa je bila ob nastajanju Vilenice še razdeljena, stal je še berlinski zid, na madžarski meji so bile žične ovire, na češki meji so bila minska polja. Danes se je vse spremenilo. Ideja o Srednji Evropi je bila ne samo opredelitev proti nasilju in zapiranju prostora, bila je tudi radovednost, želja po komunikaciji. Morda bi bile srednjeevropske zamisli mrtve, kot je mrtva Avstro-Ogrska, ko ne bi bile nasilno zaustavljene. Tako pa je po radovednosti za bližnjo okolico, po naraščanju samozavestnega spoznanja, da se ves svet ne dogaja v New Yorku ali Moskvi, naraščala tudi opredelitev za tisto duhovno stanje, ki nam pripada in nam je bilo nasilno odvzeto. (Jančar, Michnik 1992: 18)

Michnik pa k temu dodaja, da je bila za Poljake ideja Srednje Evrope predvsem politična ideja in da je šlo za to, da bi našli intelektualno in politično osamosvojitvev od Rusije. A izkušnja s socializmom bo pri narodih, ki so v njem živeli, ostala po njegovem še vsaj petdeset let. Od tega se ni mogoče kar tako enostavno osvoboditi, saj je šlo tudi za posebno stanje duha, h kateremu se bo literatura pogosto vračala (Jančar, Michnik 1992: 18). Možnost in upanje Vilenice vidi predvsem v tem, da bi ta srečanja v prihodnosti ponujala odprt dialog tudi o najtežjih vprašanih (prav tam).

Toda oba pisatelja sta že leta 1992 v Srednji Evropi, ki je bila tudi za njuni državi hrepeneči cilj, prepoznavala nevarne in pretirane nacionalizme, skupaj s starim srednjeevropskim antisemitizmom, pa tudi s številnimi problemi iz zahodnega sveta. A po Jančarju se mora pisatelj ukvarjati predvsem z literaturo, čeprav ne živi zunaj sveta, ki ga obdaja.

Michnik v *Disputu* izpostavlja posebno vrednost večkulturnega in medkulturnega dialoga, saj tudi »Srednja Evropa« predstavlja bogat mozaik raznorodnosti literatur in kultur. Oba pisatelja pa ne moreta mimo komentarja ob znamenitem Handkejevem eseju *Sanjačevo slovo od devete deže* (1991) in njegovem provokativnem stališču, da je Srednja Evropa zanj le »meteorološki pojem«. To je bila Handkejeva vzvišena provokacija, ki je na Slovenskem naletela na zelo kritičen odziv (Borovnik: *Sanjačeva zmota*, 1991, Jančar: *Poročilo iz devete deže, privid ali resničnost?*, 1991). Jančar: »Handke nikoli ni bil glasnik tistega dela Evrope, ki se je ukvarjal s totalitarizmom, s problemi zatiranih nacij, predvsem pa zatiranih posameznikov.« (Jančar, Michnik 1992: 25)

On ni videl možnosti za emancipacijo nacije. Njegov interes je bila po Jančarju Slovenija kot »pokrajina literature«, kot »deveta dežela«, ne pa kot samostojna in urejena država. Drugačni avtorji pa so po Michniku Leszek Kolakowski, Tomas Venclova, Milan Kundera ali Czesław Miłosz, avtorji, ki imajo tako vzhodnoevropsko izkušnjo s komunizmom kot tudi zahodnoevropsko (Jančar, Michnik 1992: 26). Toda Miłosz, se spominja Michnik, je ob podelitvi Nobelove nagrade zavestno spregovoril tudi o baltskih narodih, o katerih do takrat ni govoril še nihče, in o njihovi pravici do svobode. Miłosz je namreč vedel, da ga gleda ves svet. In tudi za Konvickega, poudarja Michnik, je bila Litva Arkadija, mit, toda ko se je pojavil problem realne Litve, se je brez pomisleka postavil na njeno stran. Handke tega ni zmožel. (Jančar, Michnik 1992: 28) Zelo pomembno pa je, kar poudarja Michnik, namreč, da narodnostna čustva niso nujno nacionalistična. Loči torej med domoljubjem in nacionalizmom, ki se mu zdi škodljiv. (Jančar, Michnik 1992: 30)

Michnik pripominja, da imajo na Poljskem intelektualne elite nacionalizem za tako primitiven, da se z njim sploh ne ukvarjajo, kar je po njegovem velika napaka. Po Jančarju pa je nacionalizem malega naroda, kakršni smo Slovenci, drugačen, njegova volja do moči ni ekspanzivna, temveč »obrnjena navznoter«, lahko se sprevrže celo v notranjo poškodbo, kar je po njegovem značilno za male srednjeevropske narode (Jančar, Michnik 1992: 35). Michnik v nacionalizmu vidi »past, zoper katero postkomunistični narodi niso zavarovani« (Jančar, Michnik 1992: 35). Pri Slovencih, poudarja Jančar, pa je bila literatura substitut za narodno identiteto, kar jo je sicer tudi razvojno in miselno oviralo, zato bi pomenilo načeti problem lastnega nacionalizma domala izdajstvo, ker bi »takoj pomenilo vprašanje obstoja nekega naroda, ki lahko danes ali jutri izgine« (Jančar, Michnik 1992: 36).

Nadalje Jež sprašuje po posebnostih vzhodnoevropske književnosti v časih, ko je totalitarni režim z elementi cenzure in represije pomagal ustvarjati posebno vrsto metafore – kot na primer v Jančarjevem Galjotu ali Velikem briljantnem valčku, Michnikovi O zgodovini časti na Poljskem, Konvickega Podzemeljski reki ali v Hrabalovih Strogo nadzorovanih vlakih. Na zahodu so imele te knjige poseben status. Jančar mu odgovarja, da so se v Sloveniji celi policijski sektorji ukvarjali z literaturo, kar se danes zdi čudno, a tak je bil svet, v katerem smo živeli. Toda bralci so prav skozi take irealne, metaforične slike sveta spoznavali realnost. Pisatelj se spominja, da so tudi Shakespearja v Varšavi igrali drugače kot v Londonu. Michnik pa meni, da sam take izkušnje nima, saj je pripadal generaciji avtorjev (kot npr. Barańczak, Zagajewski, Krynicki, Kornhauser), ki se je »odločila, da

bo pisala naravnost« (Jančar, Michnik 1992: 39). Kot bralec pa ugotavlja, da se »literatura hrani z boleznijo« in da »če je svet zdrav, če so vsi higienični, iz tega ni literature« (Jančar, Michnik 1992: 39). Oba pisatelja pa se strinjata, da pri vrednotenju literature politični kriteriji ne bi smeli biti pomembnejši od umetniških. Jančar v zvezi s političnimi temami v literaturi navaja primere »avtokastracije«, ko so nekateri pisatelji pisali zelo zapleteno metaforično, ker so imeli hude eksistenčne težave s komunisti, kot npr. Gregor Strniša (bil je v zaporu, delati je moral v kamnolomu). Njegova zapletena metaforika je bila tudi odraz dejstva, da si marsičesa ni upal zapisati odkrito in naravnost (Jančar, Michnik 1992: 43).

Michnik je v nadaljevanju disputa zlasti kritičen do podobe sodobne poljske literature, v kateri vidi primitivizacijo, politizacijo, populistični nacionalizem, vpliv tržišča in t. i. zahodne literature. Sprašuje se, ali naj bo to »nova kvaliteta« (Jančar, Michnik 1992: 40). Meni, da se bo moral tudi sam morda umakniti v notranjo emigracijo, saj v javnem življenju, ki ga obvladujejo patriotska disciplina, nacionalistična doktrina in ksenofobija, zase ne bo mogel najti mesta (Jančar, Michnik 1992: 47). Jančar pa meni, da je notranja emigracija lahko celo produktivna, kot je bila takrat, ko je v času njegovega zapora začel nastajati roman Galjot.

V zvezi s prihodnjo potjo svojih držav, Poljske in Slovenije, sta oba avtorja skeptična. Po Michniku poljska »pot na zahod« ne more biti enako zahodna, kot je na Zahodu, saj Poljaki izhajajo iz drugačne »biografije« in tradicije. Sprašuje se, ali bodo diferenciacije, ki se bodo pojavile na Poljskem, zahodnega tipa. Za zdaj pa opaža maškarado, ne politike: »Preoblačimo se ali v noše izpred vojne ali iz zahodne Evrope.« Veliko ljudi, povezanih s Cerkvijo, na Poljskem odklanja »demoralizirano Evropo« (Jančar, Michnik 1992: 55). Jančar pa v Sloveniji in njeni poti v Evropo vidi navaden »blabla« ter opozarja na nevarnost nenehnih notranjih bojev ter na polarizacijo na klerikalni in liberalni blok, kakršen je bil že pred drugo svetovno vojno (Jančar, Michnik 1992: 57). Oba pisatelja v svojih državah prepoznavata podobno razdeljenost, pa tudi pohod novega konzervativizma. Michnik meni, da gre pri tem za močan kulturni vzorec, ki je zelo globoko zakoreninjen, ker predstavlja način mišljenja. Jančar zaključuje:

Jutrišnji politiki bodo morali biti veliko skromnejši od današnjih. In tudi mi bomo morali sčasoma manj moralizirati. In znova razširiti intelektualni prostor k radovednosti in ga rešiti diktatorskih moralok. Še zmeraj smo na prizorišču, nihče ni odšel. Če se bomo naučili živeti skupaj, bo to nova človeška in družbena izkušnja. A to bo zelo težko, kot vidim. (Jančar, Michnik 1992: 61)

Tako sta razpravljala pisatelja leta 1992. Le kaj bi povedala danes, se sprašujem, ko so se v Evropi vzpele nacionalistične in ksenofobne stranke in ko se posamezne države, ki so nekdanj bežale iz oklepa komunizma, ponovno obdajajo z žičnimi ograjami? Ko Evropa ne zmore določiti svoje meje na vzhodu, ki ostaja njen »mehki trebuh«, kakor je o tem delu sveta pisal Aleš Debeljak v zbirki esejev *Evropa brez Evropejcev* (2004). Ločevanje ljudi, bi nemara dejal Michnik, »se venomer vrača kot opica« (Jančar, Michnik 1992: 59), zgodovina pa se, bi nemara dodal Jančar, zelo rada ponavlja, ker je ljudje ne poznajo in se niso iz nje pripravljene nič naučiti. Pred kratkim smo praznovali trideset let od padca berlinskega zidu, ki je bil simbol razdeljene Evrope. Za nekdanji Vzhod je bilo to dejanje novega upanja. Toda ta dva dela sveta se nista mogla združiti tako, kot so ljudje pričakovali in upali, kar pa je bila bojazen, ki jo je izrazil Adam Michnik v *Disputu* že leta 1992.

Posebno zanimiv primer medkulturnega dialoga slovenske književnosti s poljsko predstavlja delo Brine Svit *Slovenski obraz* (2014). Brina Svit je avtorica, ki velja danes za slovensko-francosko, saj je po tem, ko je pisala v slovenščini, svoj literarni jezik zamenjala s francoskim. Nekatera njena dela je v slovenščino prevedla sama (npr. *Moreno*, 2003), *Slovenski obraz* pa je delo, ki ga je napisala v dveh verzijah, najprej v francoščini in nato še v slovenščini. Upoštevati je morala duh dveh jezikov, kakor je pozneje pojasnjevala sama, za francoskega bralca pa je morala napisati tudi marsikaj informativnega iz slovenske preteklosti in polpreteklosti zgodovine. Želela je napisati knjigo o slovenski identiteti v Argentini in jo izdati najprej v slovenščini in v Sloveniji, za kar pa pri slovenskih založbah ni našla poslušarja. Francoski prestižni založbi Gallimard se je zdel njen načrt zanimiv, še posebej, ker naj bi pripovedoval tudi o (e)migracijah. Njen francoski založnik ji je namreč dejal: »V današnjem svetu smo vsi migranti. Vsi si postavljamo vprašanja o identiteti.« (Svit 2014: 10) Njena knjiga, ki pripoveduje o na Slovenskem po drugi svetovni vojni odrinjeni temi, o izseljenih Slovencih v Argentini, pa je po avtoričinih besedah predvsem zgodba o tem, »kako biti zvest svojemu izvoru – ki ni nujno samo eden –, ne da bi izdal samega sebe« (Svit 2014: 11).

Gre za žanrsko mešano delo, za t. i. žanrski hibrid, ki vsebuje tako elemente literature kot publicistike, opremljeno pa je s fotografijami izseljenih Slovencev ali njihovih potomcev, s katerimi se je Brina Svit pogovarjala. Francoskemur – pa tudi slovenskemur! – bralcu avtorica pojasnjuje, da se je bilo v nekdanji Jugoslaviji prepovedano zanimati za slovensko emigracijo

v Argentini, ker naj bi šlo za izdajalce domovine, nekdanje kolaborante z okupatorjem in reakcionarje. Sama pa je poiskala ta val izseljencev, ki so po drugi svetovni vojni bežali pred komunizmom ter raziskala njihove zgodbe. Srečala je tudi potomce prvega slovenskega izseljenskega vala iz časa med obema svetovnima vojnama, ki so se zlasti iz Primorske in Goriške čez ocean odpravljali predvsem zaradi gospodarske krize in italijanskega fašističnega nasilja. Prisluhnila je njihovim izpovedim ter njihovemu zaigranemu in srčnemu ohranjanju slovenske identitete daleč od doma, na drugi strani sveta. Marsikdo iz obeh generacij se v svojo domovino nikoli več ni mogel vrniti, po slovenski osamosvojitvi 1991 pa so se na obiske ali za stalno pričenjali vračati le njihovi otroci ali vnuki. V intervjuju za *Rodno grudo* (5. 6. 2014) je avtorica povedala:

Tu vstopa v igro tudi poljski pisatelj Gombrowicz, Gombro, kot ga sama imenujem, ki je priplul v Argentino nekaj let pred našo politično emigracijo, leta 1939, tri dni pred podpisom pakta Hitler–Stalin. Le da je prišel kot turist, gost inavguralne plovbe nove pomorske linije, ki so jo odprli med Gdańskom in Buenos Airesom. Prišel je za dva tedna, a ostal 24 let. Njegova usoda, težko življenje v Buenos Airesu, življenje emigranta, prepleta in povezuje usode mojih slovenskih obrazov. V bistvu imajo nekaj skupnega, ironično skupnega. Ne samo, da so tudi Slovencem rekli »Polacos« – vsi, ki so bili svetle polti in las, so bili za Argentinec »Polacos« – medtem ko je bil Gombro pravi Poljak. In da so Slovenci hoteli na vsak način – recimo temu herojsko – obdržati svojo slovenskost, Gombro pa je naredil vse, kar je mogel, da bi izgubil svojo poljskost in preprosto postal pisatelj.

O vlogi Witolda Gombrowicza v svoji knjigi je pisateljica dodala, da je to njen alter ego, njena siva eminenca ter obenem protizgodba. Zanimiv se ji je zdel, ker je od svoje identitete bežal, medtem ko so se je Slovenci trdo oklepali. Njen pristop k tej temi je torej izrazito literaren, saj je pisateljica elemente iz Gombrowiczeve biografije ter njegovih literarnih del prepletla in prekrila z življenjskimi zgodbami Slovencev, ki so v Argentini enako kot on morali na novo oblikovati svoje življenje. Pri Gombrowiczu jo je zabaval njegov odnos do identitete, ki je bil zelo drugačen od slovenskega, namreč, kako se je iz kulta identitete pri majhnih narodih norčeval in kako se mu je ta kult upiral. Pisateljica pa, ki je sama izseljenka iz Slovenije, a se po lastnih besedah tudi ne čuti popolne Francozinje, je v Gombrowiczewih razmišljanjih iz njegovega *Dnevnika* (1998) našla marsikaj, kar je bilo blizu tudi njej. Tudi ona je v tujini pogosto razmišljala o sebi in svojih ljudeh ter se obenem opazovala »v ljudeh na drugi strani meje, v drugem jeziku, skratka v Drugem« (Intervju za *Dnevnik*, 3. 1. 2015). Zato meni, da je iz razdalje lažje videti svoj obraz.

Brina Svit je Gombrowiczew *Dnevnik* po vsej verjetnosti brala v francoščini, v slovenščini pa imamo od leta 1998 na voljo izbor iz pisateljevih dnevnikov v prevodu Mladena Pavičiča. Tako lahko preverimo, kaj naj bi bilo tisto, kar je Brino Svit v dnevnikih zabavalo in s čim se je lahko identificirala. Glede na to, da je Brina Svit pisateljica, ki v svoji literaturi rada združuje najrazličnejše oblike (romaneskno pripoved kombinira z esejističnimi vložki, k čemur dodaja odlomke iz časopisnih poročil, literarnih, glasbenih in filmskih kritik, pa tudi literarnih del drugih pisateljev in pisateljic itd.), jo je najbrž najprej zabaval Gombrowiczew odnos do »forme«. Pisatelj se namreč neskončno rad poigrava z literarnimi oblikami in jih poljubno pretvarja, njegov jezik pa je poln inovacij in najrazličnejših eksperimentov. Tudi glavnina njegovih tekstov – tako kot pri Brini Svit – je izhajala v tujini, medtem ko v njegovi domovini zanj nekaj časa ni bilo zanimanja.

Gombrowicz piše podobno kot Brina Svit (v romanih *Moreno*, *Coco Dias ali Zlata vrata*, *Con brio* idr.) o položaju umetnika, zlasti pisatelja v »prisilni tujini« (1998: 13–14). V tujini se mu upirajo vse t. i. »narodne maše«, vsako povečevanje poljskosti v slogu »Dali smo Chopina, Słowackega, Mickiewicza ...«, kar po njegovem kaže na poseben narodni manjvrednostni kompleks, na pomanjkanje samozavesti. Kajti zanj so nenehne primerjave in vračanje v preteklost kot »obnašanje obubožanih plemičev«, npr. v slogu reveža, ki se »hvali, da je njegova babica imela graščino in bila večkrat v Parizu« (1998: 13–14). Gombrowicza pa zanimata »tukaj in zdaj«, kajti tujci navadno potrpežljivo poslušajo taka narodna hvalisanja, a se ob njih dolgočasijo. Gombrowicz je trdno prepričan, da je preteklost naroda manj pomembna od prihodnosti. Zapisal je, da nihče ni dedič niti minule velikosti niti majhnosti, »niti vrlin niti greha« ter da mora biti vsak odgovoren za sebe (1998: 16). Na živce mu gre izražanje v »mi« obliki (»Mi, Poljaki«) in zanj je to znamenje bolezni. Zelo duhovito in nazorno ironizira nesmiselnost nenehnih primerjav z drugimi zato, da bi se pri narodu oblikoval občutek lastne vrednosti (1998: 19).

Mislím, da Brino Svit v razmišljanju o Sloveniji in Slovencih zabava prav ta Gombrowiczew odnos do Poljske in Poljakov. Tudi Slovenci se namreč radi primerjamo s kom drugim, z večjimi in bogatejšimi, s »pametnejšimi« državami in narodi, pri tem pa se obremenjujemo s preteklostjo, namesto da bi se z vsemi silami ukvarjali s prihodnostjo. Gombrowicz se tako umika formi in Poljski – in to počne tudi pisateljica Brina Svit. Njegova forma je parodija forme in njegov duh je parodija duha. In morda ga je pisateljica Brina Svit prav zaradi tega imenovala svoj »alter ego«?

Za Gombrowicza pisatelj, ki ne zna pisati o sebi, ni popoln – in Brina Svit skozi zgodbe o drugih nenehno pripoveduje pravzaprav o sebi. Piše pa tudi o minevanju, o času, ki bi ga rada zaustavila – nenazadnje s fotografiranjem obrazov –, tako kot piše Gombrowicz o staranju, o »obliki smrti, s katero se srečujemo vsak dan« (1998: 26). Tudi njegovi pogledi o pisateljih v izgnanstvu zelo spominjajo na nekatera razmišljanja Brine Svit (v romanih *Moreno* ali *Con brio*), na nekaterih mestih pa se Gombrowicz sklicuje celo na iste avtorje iz mednarodnega prostora, na različne izseljence iz svojih domovin, med katerimi so nekateri zamenjali svoj literarni jezik tako, da so zapustili maternega in začeli pisati v jeziku okolja, v katerega so se priselili. Vse to so teme, ki so tako osebno kot pisateljsko vznemirjale tudi Brino Svit. Vsa njena književnost je tematsko povezana z emigrantstvom, z razmerjem med Tam in Tukaj, z odnosom med tujim in domačim, z razpetostjo med dvema kulturama in jezikoma. In večina njenih literarnih likov so migranti, izseljenci iz osebnih ali političnih razlogov – in to ne le v delu Slovenski obraz. Podobno kot Gombrowicz pa se tudi B. Svit zaveda, da vsak pisatelj živi v lastnem, svojevrstnem izgnanstvu in da so pisatelji pogosto tujci pri sebi doma, saj je njihovo ustvarjanje umetnosti povezano s samoto.

Pisanje o slovenskih izseljencih v Argentini se sproži takrat, ko pisateljica nekega dne leta 2005 v Buenos Airesu po naključju sede v taksi, ki ga je vozil argentinski Slovenec Rok Fink. Ko se prične zanimati za njegovo zgodbo, jo ta pripelje tudi do številnih drugih (Andreja Rota, Lučke Potočnik, Toneta Mizerita idr.). Ime Gombrowicz pa je pisateljica nekega dne opazila na enem od poštnih nabiralnikov v hiši v Parizu, nenadoma, potem ko je tam živela že deset let. Izkazalo se je, da je žena stanovalca nečakinja Rite Gombrowicz, žene W. Gombrowicza, s katero se je poročil v Franciji. Podarila ji je knjigo. V Buenos Airesu pa je od Lučke Potočnik dobila Gombrowiczewa pisma, ki jih je pisal svojemu argentinskemu prijatelju Juanu Carlosu Gomezu, Gomi. Tako se pričinja pisanje med realnostjo in fikcijo (2014: 32). Brina Svit je presunjena spričo dejstva, da je v naselju, kamor so se priselili slovenski Primorci med obema vojnama, še danes najti sladoledarno Triglav in kavarno Bled in da njihovi otroci, ki so bili rojeni v Argentini, iščejo stik z domovino svojih očetov. Njihovi starši pa so po prihodu v Argentino tako rekoč sredi pampe postavljali svoje šole, cerkve, kulturne ustanove. Trmasto so ohranjali svoj jezik, kulturo in vero.

Gombrowicz se je po prihodu v Argentino počutil enako samega in tujega kot Slovenci. Potikal se je po mestu, bil brez denarja, anonimn. Prisiljen se je bil priseliti v zanikrn penzion v ulici Bacacay, ki se je nahajal v bližini

slovenske politične emigracije. Toda svoj položaj je sprejemal samoironično in fatalistično. Vojna mu je uničila vse, a Argentino je doživel kot osvoboditev (2014: 43). V svojih dnevnikih je pozneje tudi zapisal, da bi bilo življenje v tujini za vsakega pisatelja nujno – pokazalo bi mu namreč, kaj ostane, ko od njega odpade ves domačijski balast, npr. narodne teme, in kako je soočiti se s seboj v svetu. Kako je biti »samo pisatelj«. Pisatelj v tujini po njegovem pridobi razdaljo in nezaslišano duhovno svobodo. Zanj status »narodnega pisatelja« diši po cenenosti, zanj so to »toplogredni stvori«, za književnost pa bi emigranstvo moralo predstavljati predvsem vzpodbudo (1998: 29). Podobno piše tudi Brina Svit v *Morenu*. Piše o svoji distanci do folklornih slovenskih slik (npr. Bleda), do domačijstva. Samo univerzalna kultura je lahko kos svetu, piše Gombrowicz, in če imaš za svojo domovino svet, te izguba domovine ne zruši. O pisateljih v emigracijah pa meni, da si morajo ustvariti prostor svobode, poguma in brezobzirnosti, brez katerega ustvarjalnost ni mogoča (1998: 29–31).

Danes vemo, da je življenje v sodobnem svetu zaznamovano z nenehnimi premiki, z migracijami. Na področju literarne vede se je uveljavil termin, ki to izraža, gre namreč za t. i. literaturo mobilnosti (Dagnino 2013). Nastajajo številna literarna dela, ki tematizirajo izgubo domovine, izgnanstvo in pregnanstvo in v katerih so oblikovane nadnacionalne in mednacionalne zgodbe. Pripovedujejo o posebnem fenomenu nestanovitnosti, za katerega se njihovi tvorci odločajo iz osebnih, pogosto pa tudi političnih razlogov, zaradi vojn v državah, iz katerih so bili prisiljeni oditi. Njihovi avtorji in avtorice so t. i. hibridne identitete, njihova dela pa kljubujejo kulturnim, narodnim in državnim omejitvam. Zavzemajo se za preseganje meja, sami pa so primer spajanja in prepletanja različnih identitet. Tematizirajo nove življenjske okoliščine, v katerih so se znašli, negotove življenjske razmere, težave pri usvajanju novega jezika, včasih tudi prestop v drug jezik, pa tudi dileme pri navezovanju novih socialnih stikov. Njihova literarna dela so neredko na svojevrsten način prepletena tudi s spomini na otroštvo in doraščanje v krajih njihovih prvih domovin. S svojimi osebnostmi in z literarnim snovanjem so se zaradi spleta okoliščin znašli nekje »vmes«, ta vmesni položaj pa bo vedno razpet med njihovim nekdanjim in novim domom. To niso le Witold Gombrowicz in Brina Svit, Louis Adamič in Danilo Kiš, taki so bili nenazadnje že Zofka Kveder, Ivan Cankar in Alma Karlin, dandanašnji pa tudi Saša Stanišić, Peter Handke, Erica Johnson Debeljak, Josip Osti, Aleksandar Hemon, Svetlana Slapšak, Dubravka Ugrešić in še številni drugi. Sodobna književnost je namreč že zdavnaj izgubila svoj enonacionalni in enojezični obraz.

Literarno prijateljstvo med Ivanom Cankarjem in Zofko Kveder

Ivan Cankar in Zofka Kveder sta na prelomu iz 19. v 20. stoletje živela daleč od doma, ona v večjezični in večkulturni Pragi, on pa na medkulturnem Dunaju. Dopisovala sta si v letih od 1900 do 1914. Pisemsko zvezo je pričela Kvedrova, ki je Cankarja prosila, ali sme v nemščino prevajati njegova dela. Kvedrova je postala prva prevajalka Cankarjevih del v nemščino, med letoma 1901–1903 je prevedla več njegovih tekstov, pripomogla pa je tudi k prevodu Cankarjeve komedije *Za narodov blagor* v češčino. Cankarjeva besedila je objavljala v *Domačem prijatelju*, listu, ki ga je urejala v Pragi, pozneje pa tudi v *Agramer Tagblattu*. Tudi v Zagrebu je vzpodbujala hrvaške prevajalce k prevajanju Cankarjevih del. O njem se je izražala zanosno in navdušeno, cenila ga je kot najpomembnejšega slovenskega pisatelja. Osebnostno sta se spoznala poleti 1902 na Dunaju, pozneje pa sta se redko srečavala (Opombe k Cankar 1972: 256).

Njuna korespondenca, ki pa ni v celoti ohranjena, priča o tem, da sta si bila zelo naklonjena, da sta spoštovala in cenila literaturo drug drugega in da sta postala, čeprav na daljavo, prava prijatelja. Cankarjeva pisma Zofki Kveder so bolj osebna v primerjavi z drugimi, ki jih je namenjal svojim sodobnikom, na prenekaterem mestu pa so povsem samorazkrivalna in celo črnohumorna. V njih ni razviden le pisateljev odnos do umetnosti in družbenih problemov, do literarnih in političnih vprašanj ter do žensk kot literarnih ustvarjalk, temveč tudi do samega sebe.

Ivanu Cankarju je bivanje na Dunaju omogočalo distanco do preozkih, dušičnih, »šentflorjanskih« slovenskih navad, razprtij in običajev, Zofka Kveder pa je v Pragi prihajala v stik tako s sodobno češko kot tudi s hrvaško moderno, z vplivi Masarykovih idej in tedanjega novodobnega feminističnega gibanja. V Pragi se je kljub skromnim življenjskim razmeram počutila dobro, tam se je zaljubila v svojega poznejšega moža Jelovška, rodila se jima je hči Vladoša, prijateljevala je s češkimi pisateljicami in zlasti z Zdenko Haskovo, ki je v češčino prevajala njena dela, tako da je bila poleg Cankarja in Meška najbolj prevajana slovenska avtorica na Češkem (Jensterle Doležal 2010: 66), predvsem pa se je razvijala kot

pisateljica in intelektualka. Kvedrova je bila v Pragi cenjena avtorica in urednica, medtem ko je bil Cankar na Dunaju sorazmerno neznan, čeprav zelo plodovit avtor. Brali in poznali so ga predvsem na Slovenskem, kjer pa so njegova dela tudi kritizirali in jih izničevali, tako da je bil pogosto pobit in malodušen.

Jensterle Doležalova piše, da Cankar ni imel zveze s posameznimi predstavniki dunajske moderne, čeprav se je zanimal za literarno dogajanje in prebiral dunajski časopis *Die Zeit*, ki je propagiral dekadenco in simbolizem (Jensterle Doležal 2010: 60), Dušan Pirjevec pa omenja, da je na Dunaju spremljal avtorje Petra Altenberga, Huga von Hofmannstahla, Karla Krausa, Hermanna Bahra in nekatere druge (Pirjevec 1964: 150), medtem ko je prvi prevod njegovega besedila izšel v Pragi v nemškem časniku *Politik*, kjer je v nadaljevanjih izhajal tudi njegov roman *Na klancu*, oboje pa je prevedla prav Kvedrova (Köstler 2006: 171). Kvedrova in Cankar sta bila dvojezična in večjezična avtorja, kar je bilo vsaj v slovenskih literarnih zgodovinah po drugi svetovni vojni premalo poudarjeno in upoštevano. Cankar je bil slovensko-nemško dvojezičen, kar je razvidno iz njegove korespondence in cikla pesmi o Dunaju z naslovom *Laternenzyklus* (Cankar 1972: 363), medtem ko je druga literarna dela napisal v slovenščini. Zofka Kveder pa je svoja literarna dela pisala v slovenščini, nemščini in hrvaščini ter je bila tudi literarno trojezična pisateljica, kar priča o njeni naklonjeni odprtosti do drugih jezikov in kultur, pa tudi o redki in posebni pisateljski nadarjenosti.

Zofka Kveder je v Prago prišla iz Švice, kjer je že poskušala študirati, a se je na praški univerzi nato vpisala na študij babištva. To je bil čas, ko ženske na vseh univerzitetnih smereh še niso mogle študirati in tako je najverjetneje tudi Kvedrova izbrala nekaj, kar ji je bilo kot ženski dosegljivo. A v Prago je že prišla kot pisateljica, saj je pred tem objavljala in med drugim sodelovala pri reviji *Slovenka*, prvem slovenskem ženskem časopisu, ki je kot priloga *Edinosti* izhajal v Trstu (Borovnik 1995: 36). Prišla je v večkulturno mesto, kjer je tudi veliko drugih ustvarjalcev pisalo v dveh ali več jezikih, vsak intelektualec v tedanjem avstrijskem delu Avstro-Ogrske pa je moral samoumevno obvladati nemščino. Zanimalo jo je žensko gibanje, zato se je tudi v svoji literaturi ukvarjala predvsem z odnosom med spoloma. Njena literatura je izražala upor zoper privzgojene patriarhalne vzorce življenja (Borovnik 2012: 17). Razkrivala je nekatere tabu teme iz vsakdanjega življenja na Slovenskem, ki je zlasti ženskam, pogreznjenim v revščino, onemogočalo pot do izobraževanja in samostojnih poklicnih poti, pa tudi do uveljavljanja na področju umetnosti in literature.

Zofka Kveder je bila upornica, tak upornik pa je bil tudi Ivan Cankar, nenehno v opoziciji do slovenskih narodnih hlapcev in filistrov. Oba, tako Kvedrova kot Cankar, sta bila glasnika socialnodemokratskih idej, ki sta jih zagovarjala in občasno o njih tudi predavala. Zofka Kveder, piše Katja Mihurko Poniž v svojem delu *Drzno drugačna* (2003), je »uresničevala drugačne podobe ženskosti, kot jih je bila pripravljena sprejeti družba na koncu 19. in v začetku 20. stoletja« (Mihurko Poniž 2003: 9), pisala pa je, kot Ivan Cankar, tudi za preživetje. Mihurko Poniž zlasti poudarja, da je Kvedrova stopila na prizorišče v obdobju moderne, a ji je literarna zgodovina s površnimi in poenostavljenimi razlagami njene literature dolgo odrekala pisateljske kvalitete. Njeno delo so preveč enoznačno povezovali z naturalizmom, prezrli pa dejstvo, da je bila v mladosti mnogo bližje Cankarju in moderni kot pa Govekarju (Mihurko Poniž 2003: 22). Moderna, katere pripadnica je bila Kvedrova, je izražala željo po individualizmu in krizo identitete. O tem, kako povezana sta bila s Cankarjem, in to, da sta bila glasnika iste literarne smeri, čeprav tudi z določenimi razlikami, pa zgovorno pričajo ne le njuna literarna dela (npr. *Misterij žene* in *Vinjete, Njeno življenje* in *Na klancu*), temveč tudi pisma, ki sta si jih izmenjala.

Cankarjeva naklonjenost ženskam kot ustvarjalkam literature je razvidna že iz njegovega pisma, ki ga je 16. 3. 1900 z Dunaja v Trst poslal drugi urednici *Slovenke* Ivanki Anžič Klemenčič (Cankar 1972: 123). Ta ga je namreč povabila k sodelovanju, omenjala pa je tudi napade na svoj list, ki so mu zniževali že tako skromno število naročnikov. Cankar se je na njeno povabilo odzval zelo vzpodbudno, pisal ji je, naj ostane trdna, in dodal (Cankar 1972: 123): »Preklete žalostno bi bilo, če bi v jedinem glasilu slovenskega ženstva ne bilo prostora svobodni besedi.« *Slovenko* so klerikalni krogi namreč napadali kot glasnico prevelike emancipacije žensk, ki naj bi ostajale predvsem doma in uresničevale svoje ženske ambicije kot podložne žene in matere (Borovnik 1995: 34–47). Ivanka Anžič pa je bila v primerjavi s prvo urednico *Slovenke*, Marico Nadlišek Bartol, bolj ostra in v svojih zahtevah po enakopravnem uveljavljanju žensk v javnem življenju tudi bolj radikalna.

3. 9. 1900 je Cankar Anžičevi ponovno pisal, v svojem pismu pa je omenil tudi Zofko Kveder in njeno literarno delo. Tudi v tem pismu je razvidna njegova naklonjenost do mlade pisateljice. V zvezi z negativnimi kritikami njenih črtic *Misterij žene*, ki so izšle v samozaložbi istega leta v Pragi, je namreč zapisal (Cankar 1972: 125): »Kar so počeli z Zofko naši 'liberalni' in klerikalni listi, je že prenesramno. Govekar se je v tem slučaju pokazal v jako čudni luči.« V naslednjih pismih je Cankar sočustvoval s

Klemenčičevo in ji obljubljal svoje sodelovanje. 6. 2. 1902 ji je pisal, da je ljubljanska družba moralno pokvarjena in da zavračajo njegovo delo. To je bilo zanj »sovraštvo impotentnih ljudi«.

Čutil se je prizadetega, a odklanjanje je v njem vzbujalo upor in novo ustvarjalno silo (Cankar 1972: 128). Klemenčičevi je nadalje pisal o svojih novih literarnih načrtih, o novi knjigi novel, ki jo je snoval, o novi drami. Nadalje ji je sporočal, da bo na pomlad prišel »dol v domovino«, a da se bo Ljubljani ognil. Iz Cankarjevih pisem Ivanki Anžič Klemenčič je razvidno, da je razumel njeno stisko in odrinjenost spričo napadov, ki so se zgrinjali na napredno *Slovenko*, saj je bil podobnih napadov, ki so izničevali njegovo delo, deležen tudi sam. Urednico je vzpodbujal, naj vztraja pri svojem delu.

Cankarjevo dopisovanje z Zofko Kveder se je sprva nanašalo na njuno pisateljsko oz. prevajalsko sodelovanje, pozneje pa je preraslo v pristno prijateljstvo. V prvem pismu (18. 3. 1900) ji je Cankar odgovarjal, da ji dovoljuje prevajanje svojih besedil v nemščino, ne želi pa, da bi prevajala njegove pesmi in ji priporoča prozo. Obenem jo sprašuje, kako je z njeno prozo. Vidi se, da njeno delo pozna in med vrsticami ji namigne, da naj ostane zvesta svojim pisateljskim željam. On sam, piše, ne spoštuje nobene avtoritete, ne cerkvene ne državne. Dodaja, da piše iz »nepokvarjene hudobnosti« in ironizira lasten položaj. Piše ji, da je bila njegova drama (šlo je za *Jakoba Rudo*) v Ljubljani menda dobro sprejeta, pri tem pa samoironično dodaja: »Ako mi aplavdira celo tako zabit publikum, kakor je ljubljanski, potem vendar še nisem čisto na koncu s svojo 'dostojnostjo'.« Če tej drami ploskajo, piše Zofki Kveder v Prago, potem se mu je zagotovo ponesrečila, saj da ni pisal »za ljubljanske kuharice« (Cankar 1972: 134). Kvedrovi tako nevsiljivo sporoča, da naj je negativne kritike ne prizadenejo, saj tudi pozitiven odziv ne odraža vedno resnične kvalitete nekega literarnega dela.

Ivan Cankar piše Zofki Kveder v pismu (8. 5. 1900) o svojih literarnih nazorih, izraža ji svoj literarni okus. Sporoča ji, da ceni poezijo Vladimirja Jelovška, njenega tedanjega partnerja, in komentira dela drugih sodobnikov, na primer Antona Aškercja in Frana Govekarja. Poudarja, da ceni poezijo Dragotina Ketteja in Josipa Murna. Pojasni pa tudi svoj odnos do dekadence (Cankar 1972: 136): »Jaz sem jo dihal toliko časa, da sem se naposled utrudil. To je mestni prah, mestna nervoznost.« Dekadenco torej odklanja. Zavzema se za »tendencijozno umetnost« Gogolja, pa tudi Tolstoja, ki po njegovem uveljavljata socialne, politične in filozofske ideje s sredstvi lepote. Poudarja, da ceni umetnost starih Grkov, Shakespearja in Goetheja, medtem ko je umetnost dekadentov zanj »mučenje samega sebe« in le poigravanje z izrazi.

19. 12. 1900 Zofka Kveder sporoča Cankarju, da bo prevajala njegove *Vinjete*, on pa ji svetuje le nekatere, ker da je vse drugo samo »šund«. Napoveduje novo komedijo, ki da bo uperjena proti t. i. liberalnim politikom, ki jih ima za korumpirane. Cankar Zofko Kveder pohvali, češ da nenehno objavlja, in zanimivo je, da ji za tekste, ki niso tako dobri, svetuje podpis s psevdonimom, kar je Kvedrova pozneje tudi upoštevala. Toda z načrtovanim knjižnim prevodom *Vinjet* ni bilo nič, izhajali pa so posamezni prevodi (v Pragi v časniku *Politik*, v Zagrebu v *Agramer Tagblattu* in v *Agramer Zeitung*). Leta 1901 je izšla Cankarjeva napovedana komedija *Za narodov blagor*, ki je takrat v Ljubljani niso uprizorili, igrali pa so jo prav v Pragi (Opombe k Cankar 1972: 354–355).

Cankarjevo pisemsko prijateljstvo z Zofko Kveder je postajalo vedno bolj osebno. Ni se nanašalo več le na dogovore o prevodih, literarnem posredništvu in sodelovanju, temveč tudi na privatno življenje. Iz njegovega pisma Zofki Kveder (21. 3. 1901) je razvidno, da se je Kvedrovi in Jelovšku v Pragi rodil prvi otrok, hčerka Vladoša, Cankar pa se je veselil z njima in jima je čestital. V istem pismu je napovedal, da bo napisal »tragedijo našega umirajočega naroda«, dramo, ki naj bi se nanašala na kmečke upore, za katero pa je znano, da je ni napisal. Tako se v pismih med Zofko Kveder in Ivanom Cankarjem teme iz njunega osebnega življenja vedno prepletajo tudi z literarnimi.

Cankar piše Kvedrovi v pismu (10. 7. 1901), da je *Slovenski matici* poslal roman o tujcih, to je o ljudeh brez domovine, pri čemer pribije: »In to smo mi vsi.« (Cankar 1972: 142) Poroča ji tudi o Murnu in njegovih nenavadno lepih pesmih. V mislih je imel Murnove *Pesmi in romance*. Razbrati je, da Cankarja Zofka Kveder vabi v Prago na obisk, on pa ji odgovarja, da nima denarja. Za zaslužek piše literarne recenzije v nemške časopise. Cankar poudarja svojo prijateljsko povezanost s Kvedrovo tudi v pismu (20. 3. 1902), ko ji piše, da vedno misli nanjo, kadar mu je dolgčas in ko se želi z nekom »malo pogovoriti« (Cankar 1972: 142).

Zofki Kveder pa Cankar že v prvih pismih piše tudi o političnih vprašanjih. Že leta 1900 ji piše, da se zavzema za politično in socialno reformo, po njegovem pa bi tej reformi pot morala utirati literatura. Obenem kritizira stranke, posebno liberalno, ki je po njegovem korumpirana in »nazadnjaška nič manj kot farška drhal« (Cankar 1972: 137). O Slovencih piše kot o svojem narodu, ki »gineva in izumira« zaradi nemške prevlade, pa tudi zaradi pomanjkanja slovenskega nacionalnega ponosa. K temu žalostno pribije (prav tam): »Ako pojdejo stvari dalje kakor gredo, nas čez dvesto let sploh ne bo več.« Podoben položaj pa vidi tudi na Hrvaškem, kjer po

njegovem prav tako nobena stranka ni povezana z narodom. Cankar piše Kvedrovi, da narod »živi in umira kakor živina«, politiki in literati pa se igrajo z njim.

Zofki Kveder piše Cankar tudi o svojih najglobljih čustvih, na primer o otožnosti zaradi občutka osamljenosti na Dunaju. V pismu (23. 7. 1902) ji izraža svoje hrepenenje po domu. Razberemo lahko, da izjemno veliko piše, Kvedrovi na primer omenja pripravo na novo izdajo *Erotike* in dramo *Kralj na Betajnovi*, vendar je videti, da je od tega nenehnega pisanja utrujen in da ga je tudi pošteno naveličan. Kljub temu pa se zna samoironično pošaliti (Cankar 1972: 146): »Kadar pridem v Prater med neznane ljudi, pravim, da sem krojač in veselo mi je pri srcu. Nazadnje sem krojaču celo malo podoben.« Ko pa Zofki Kveder 23. 9. 1904 poroča, da je po dolgem času le bival v Ljubljani, ji piše tudi, da je od tam spet pobegnil na Dunaj, ker da se v Ljubljani ni počutil dobro. Škodovala naj bi njegovemu patriotizmu. Pri tem samoironično zapiše (Cankar 1972: 147): »Edino tolažbo sem našel v dobrem dolenjskem cvičku in tako nisem počel tam vse tri dolge mesece nič drugega, nego da sem se neprestano tolažil.«

Na Dunaj pa se je vrnil z idejo za nov roman. Zofko Kveder sprašuje o »njenem listu« in jo prosi za kak izvod. V mislih je imel list češkega industrialca F. Vydre *Domači prijatelj*, ki je izhajal v Pragi v letih 1904–1915 in ki ga je urejala Zofka Kveder. Cankarju se ni zdelo izpod časti sodelovati pri listu, ki je bil v resnici reklama za žitno kavo in je imel priložen literarni del tudi v slovenščini. Za ta list je Cankar Kvedrovi poslal štiri črtice. Zofko Kveder je namreč spoštoval kot urednico, cenil pa jo je tudi kot eno prvih bralk svoje novonastale literature. Poslal ji je tudi *Hišo Marije Pomočnice* (Opombe k Cankar 1972: 357–358). Iz Cankarjevih pisem Kvedrovi je večkrat razvidno, da se je na Dunaj iz Ljubljane vrnil zelo potr in da sta se mu njegovo življenje in delo zdela brez smisla (Cankar 1972: 148).

O tem, da je bila prijateljska zveza med pisateljem in pisateljico zelo tesna, priča tudi Cankarjevo pismo Kvedrovi (15. 4. 1904), v katerem pisatelj dobronamerno opozarja Zofko Kveder na njene jezikovne napake in jo prosi, da naj mu tega ne zameri, češ, (Cankar 1972: 149) »[...] saj veš, kako v časti imam jezik, to naše lepo orodje«. Jezikovno je popravil njeno knjigo novel *Iz naših krajev* (Cankar 1972: 350). Kvedrovi je poslal pesmi Vide Jeraj, pesnice, ki je živela na Dunaju sočasno s Cankarjem in v stanovanju katere se je oblikoval celo nekakšen dunajsko-slovenski literarni salon, kamor je zahajal tudi literarni zgodovinar Ivan Prijatelj. O Jerajevi je Cankar menil, da je najboljša slovenska pesnica (prav tam). Navdušen pa je bil tudi nad prozo Ivana Laha, ki jo je Kvedrova objavila

v *Domačem prijatelju*. Ivan Lah je namreč od leta 1903 študiral slavistiko, klasično filologijo, pedagogiko in filozofijo v Pragi, kjer je tudi doktoriral. Pod Cankarjevim vplivom je med drugim objavljajl impresionistične črtice in novele o ženskih likih, pozneje pa je objavil tudi študijo o prvi slovenski pisateljici Josipini Turnograjski (1921). Zofka Kveder je Cankarja iskreno tolažila, kadar ji je pisal o svojem malodušju, češ da zanj nima razloga, ker zelo veliko ljudi ceni njegovo delo (Opombe k Cankar 1972: 359).

V enajstem ohranjenem pismu prosi pisatelj Zofko Kveder za čimprejšnji honorar. Piše ji o tem, da živi »ein Hundeleben« in da celo »Galgenhumorja« nima več. Vendar ji obenem ob občutjih svojega pogrezanja v depresijo poroča tudi o novih knjigah, ki jih je napisal, o romanih *Gospa Judit* in *Križ na gori* (Cankar 1972: 150). V svojem dvanajstem pismu pa se Kvedrovi pritožuje nad tem, da njegove komedije *Za narodov blagor* v Ljubljani nočejo igrati, ker da v njej napada »rodoljubno buržoazijo«. S slovenskega odra je tako po njegovem pregnana vsaka satira. Omenja še mlade umetnike na Dunaju, s katerimi se je družil. Navdušen je nad Smrekarjem, Birollo, Gasparijem, ki pa na Dunaju živijo skrajno revno življenje. Piše, da se je ob njih pomladil. Z Zofko Kveder je prijazen in jo prosi odpuščanja za svoj pesimizem (prav tam).

Zofka Kveder se Cankarju v svojem odgovoru opravičuje, ker mu še ni mogla poslati denarja, in piše, da jo je njegovo pismo razburilo (Opombe k Cankar 1972: 360): »Veš, tak narod, ki pusti, da njegovi največji talenti stradajo, tak tudi ni vreden drugega, kakor da ga vrag vzame čimprej.« Cankarju pa svetuje tudi zanimivo zdravilo zoper njegovo malodušje, namreč poroko. Ponovno ga vabi na obisk v Prago. Priporoča mu v branje črtico pisateljice Lee Fatur z besedami: »[...] Ona je 37 let stara šivilja, a mislim, da je zelo nadarjena.« Tako ga mimogrede opozarja tudi na socialni položaj slovenske pisateljice, ki da je že zgodaj pisala, pozneje pa je morala vso družino vzdrževati s svojim šivanjem. Kvedrova izkazuje človeški čut za pisateljčin položaj in opominja na to, da literarna besedila žensk njenega časa nastajajo v bistveno drugačnih življenjskih okoliščinah kot literatura večine njihovih moških sodobnikov (Cankar 1972: prav tam).

Iz poznejših pisem Zofke Kveder Ivanu Cankarju je razvidno, da se ji je v življenju zalomilo. Tako mu v enem od njih piše, da živi zdaj v Pragi sama z majhno hčerko in da njen mož Jelovšek prihaja le na obiske. Toda Cankarju piše, da je srečna, ker ima svojo svobodo. Nesoglasij z možem mu ne opisuje, zapiše le, da je »jeklen značaj«. Zofka Kveder pa je polna zanosa in notranje energije. Cankarju piše tudi o prijateljici Zdenki Haskovi, ki prevaja njena dela v češčino. Cankarju izraža svojo globoko

naklonjenost in zapiše (Opombe k Cankar 1972: 361): »Veš, rada te imam, ker si tak sanjar.«

Toda Ivan Cankar se še naprej pogreza v žalost. V pismu Kvedrovi (2. 2. 1905) zapiše, da je njegovo življenje »klavrno« in da je »klavern tudi sam« (Cankar 1972: 153). Ponovno ji pošilja tekst za *Domačega prijatelja*, prosi jo za honorar in omenja Vido Jeraj. Zofka Kveder pa medtem odpu-tuje v Zagreb. Septembra istega leta piše Cankar Kvedrovi, da sta z Vido Jeraj občudovala njene črtice o hčerki Vladoši in da ji priporočata natis v knjigi *Ein Kindbuch für Erwachsene*. Te črtice so 1913 izšle v prevodu Zdenke Haskove v češčini, slovenska izdaja pa je izšla šele po pisateljicini smrti z naslovom *Vladka in Mitka*, 1927, in *Vladka, Mitka in Mirica*, 1928 (Opombe k Cankar 1972: 367). Cankar Kvedrovi omenja, da se zoper svojo žalost bori z alkoholom. »Pijem šnops!« ji piše in nato še črnohumno doda: »Če še to ne bo pomagalo, potem sploh ni pomoči. Amen.« (Cankar 1972: 155) Pod svoje šestnajsto pismo (15. 1. 1906) pa se podpiše (prav tam): »Ivan Cankar pijanec.«

Januarja leta 1914 piše Cankar Kvedrovi o svojem romanu *Na klancu*, ki da je razprodan in zaveda se njegove vrednosti (Cankar 1972: 156): »Ta knjiga je zame globoko značilna, je vseskozi slovenska ter ima brez dvoma svojo pošteno umetniško vrednost, večjo vsaj (brez ošabnosti) nego katera-koli druga slovenska povest.« Konec januarja Cankar sporoča Kvedrovi, da se nahaja na Rožniku v Ljubljani in da bo prišel spomladi k njej v Zagreb. Februarja istega leta ji priporoča v branje svoj novi roman *Milan in Milena*.

Na začetku leta 1914 je Zofka Kveder predlagala Ivanu Cankarju, naj pripravi za *Matica Hrvatska* knjigo svoje proze. Piše pa mu tudi o svojih osebnih težavah in občutjih, namreč da je spet srečna in optimistična, da živi nekje nad Zagrebom in da sta se z možem Jelovškom razšla. S toplino in ponosom ljubeče matere pa mu poroča o svojih »treh lepih in pametnih hčerkah« (Opombe k Cankar 1972: 368).

Kvedrova je bila zaslužna za to, da je *Matica Hrvatska* začela izdajati slovenske knjige, *Slovenska matica* pa hrvaške. O Cankarjevem romanu *Na klancu*, ki ga je priporočala *Matici Hrvatski*, je pisala zelo afirmativno, namreč da gre za »biser slovenske literature«. Toda *Matica Hrvatska* naj-verjetneje zaradi začetka prve svetovne vojne tega romana ni izdala. Leto 1914 pomeni tudi konec njunega dopisovanja, čeprav sta se osebno najbrž še srečala (Opombe k Cankar 1972: 371).

O tem, da se je Zofka Kveder gibala med slovensko in hrvaško moderno, ki je poudarjala notranji svet literarnih likov in je bila obenem odprta do evropskih literarnih vplivov, so pisali ne le slovenski, temveč tudi hrvaški

raziskovalci in raziskovalke, na primer Dunja Detoni Dujmić (2008) in Zvonko Kovač (2003). Zofko Kveder so imenovali slovensko-hrvaško in večjezično književnico. Bila pa je tudi glasnica feminističnih idej s preloma stoletja (Borovnik 1995). Narodno gibanje po letu 1848 je namreč ženskam v deželah avstro-ogrske monarhije omogočilo vstop v javno življenje in sprožilo nastajanje literarnih del pisateljic. Žensko gibanje je vplivalo na izražanje problemov, ki so jih občutile kot tipično ženske (Mihurko Poniž 2003a, Verginella 2006). Zofka Kveder je bila feministka s socialnim čutom, zato je opisovala ženske v njihovi kulturni in socialni ujetosti (Jensterle Doležal 2008: 82, Borovnik 2012: 17). Kvedrova je tematizirala njihov položaj najprej v impresionistično zasnovanih črticah v zbirki *Misterij žene* (1900), pozneje pa tudi v drugih delih, tako v romanih *Njeno življenje* in *Hanka* kot tudi v zadnji zbirki črtic in novel v hrvaščini z naslovom *Po putevima života* (1926). Kvedrova je prikazovala ženske like, ki pogosto živijo v revščini, se čutijo nesvobodne, so žrtve fizičnega in psihičnega nasilja, predvsem pa v zvezi z njimi ne družinsko in ne socialno okolje ne gojita nobenih ambicij. Njihova življenja je prikazala kot življenja za druge – za starše, za družinske člane, pozneje pa za može in otroke (Borovnik 1995: 47). Kvedrova svojih likov ni idealizirala in prikazovala jih je tako grobo kot Ivan Cankar, je opozorila tudi Jensterle Doležal (2008: 82). Toda med njo in Cankarjem, je poudarila raziskovalka, je zlasti pri upovedovanju materinskega lika obstajala velika razlika, namreč da stereotip krščanske matere pri Zofki Kveder nima nacionalnih dimenzij kot pri Cankarju (Jensterle Doležal 2008: 83). Pri Zofki Kveder pa se ženska svoji usodi (čeprav tudi neposrečeno) upre in aktivno nasprotuje vlogi pasivne ženske, o čemer pričata oba naslovna lika v romanih *Njeno življenje* in *Hanka*. Res pa je tudi, da ženski liki tega globokega konflikta s trdno zakoreninjenimi vzorci patriarhalne družbe, ki jih je močno podpirala katoliška Cerkev, ne prenesejo in da svoja življenja neredko končajo s samomorom.

To, da se je Zofka Kveder navdihovala pri Cankarjevih romanih, je v svojem komentarju k 4. knjigi *Zbranih del* Zofke Kveder poudarila tudi njihova urednica Katja Mihurko Poniž (2016: 404). Liki prevaranih, razočaranih žensk pa niso le v ospredju njenih najbolj branih romanov *Njeno življenje* in *Hanka*, temveč tudi romana *Nada* (1902–1904), ki je tako po nastanku kot po letnici objave sovpadal z nekaterimi Cankarjevimi besedili. Duhovno povezanost Zofke Kveder in Ivana Cankarja je poudarila tudi Alenka Jensterle Doležal. Spomnila je na dejstvo, da je Cankar leta 1912 napisal dramo *Lepa Vida* s hrepenenjskim ženskim likom in tudi Kvedrova je leta 1915 v romanu *Hanka* ustvarila intimno pripoved o hrepenenju

ženske, njenem iskanju in odkritju osebnega, zgodovinskega in socialnega prostora (Jensterle Doležal 2008: 93). Mihurko Poniž pa je med drugim opomnila na to, da se je najbrž tudi Cankar oplajal pri Kvedrovi, ko je določene motive iz njenega romana *Nada* razvil v *Martinu Kačurju* (Mihurko Poniž 2016: 410).

Za Ivana Cankarja je bila Zofka Kveder prva resna slovenska pisateljica. Vse njuno dopisovanje izpričuje, da sta si bila zelo blizu, da sta gojila podobne literarne nazore ter da sta bila v določenem obdobju usklajena sodelavca in drug drugemu naklonjena literarna prijatelja.

Ivan Cankar in Zofka Kveder: prvi slovenski feministični roman?

K pisanju pričujočega besedila me je vzpodbudila misel, ki sem jo slišala na simpoziju o literarnem delu Ivana Cankarja, maja 2018, na Filozofski fakulteti Univerze v Mariboru, namreč da je Cankar z *Gospo Judit* (1904) napisal prvi slovenski feministični roman. Sama sem namreč o tem podvomila. Literarna zgodovina in teorija zatrjujeta, da romani, v katerih so tematizirani problemi ženskosti, sami po sebi še niso feministični romani (Mihurko Poniž 2003a). In ker sem prepričana, da je Cankarjeva sodobnica Zofka Kveder oblikovala drugačne romane, ki jih po mojem res lahko imenujemo »prve slovenske feministične romane«, sem sklenila literarna besedila obeh ustvarjalcev ponovno pregledati.

Obenem se mi je zastavilo tudi vprašanje, ali je bil Cankar feminist. Znano je, da je bil prvim slovenskim pisateljicam, ki so se na prelomu iz devetnajstega v dvajseto stoletje v javnost prebijale z velikimi težavami, zelo naklonjen. Dopisoval si je z urednico prvega slovenskega ženskega časopisa Slovenka, z Ivanko Anžič Klemenčič, ter ji tudi v znamenje naklonjenosti pošiljal v objavo svoja literarna besedila. Zelo naklonjeno in v delovno-prijateljskem vzdušju pa si je dopisoval tudi z Zofko Kveder, ki je takrat, ko je bil on na Dunaju, živela v Pragi in pozneje v Zagrebu. Občasno pa sta se tudi osebno srečala. O njunem literarnem prijateljstvu in sodelovanju sem pisala za simpozij v Mariboru (*Literarno prijateljstvo med Ivanom Cankarjem in Zofko Kveder*, 2017), zato tega ne bi ponavljala. Tam sem tudi izrekla, da je bil Cankar (najbrž) prvi slovenski feminist. Mislim, da to drži, kajti v svojih delih je s posebno občutljivostjo slikal slab socialni in podrejeni družbeni položaj žensk, tako odraslih kot še napol otrok (v *Na klancu*, *Hiša Marije Pomočnice*, *Gospa Judit*, *Križ na gori* idr.). Po teoriji pa je feminist nekdo, ki je pristaš prepričan in zahtev feminizma kot smeri ženskega gibanja, to pa so lahko tako moški kot ženske (Osiński 1998: 125).

Feminist/-ka si prizadeva za spremembo družbenih norm, ki se nanašajo na tradicionalno delitev spolnih vlog v patriarhalni kulturi. Širše gledano gre za pogled na svet, za način mišljenja in prepričanje, ki je usmerjeno zoper zatiranje žensk. Gre za kritiko patriarhata in njegovih vzorcev na vseh

mogočih področjih, tako na družbeno-političnih kot osebnih in umetniških. Zavzema se za enakopravnost spolov, za enakopravno udeležbo žensk v javnem, intelektualnem in seveda tudi umetniškem, npr. literarnem življenju. V tem kontekstu tudi želi odkrivati žensko kulturo in jo razvijati, ker je bila stoletja zatirana in zamolčevana, le posredno pa se je lahko izražala skozi dominantno patriarhalno. »Ženske so bile definirane v okviru svojega biološkega spola, moški pa so bili povzdignjeni v nosilce univerzalnega sebstva, ki presega telo,« je zapisala teoretičarka Judith Butler (Butler 2001: 21) ter opozarjala, da je ženskost pomenila nekaj manj – manj v razmerju do moškega, ki je bil postavljen kot norma, kriterij in osnovno merilo človeškosti (Butler 2001: 8). Cilj feminizma pa ni le emancipacija žensk, temveč tudi sprememba moških vlog in samopodob. S tem ciljem je nenazadnje povezana tudi literarna znanost. Raziskuje namreč literarne in estetske fenomene, ki izhajajo iz razlike med spoloma in upošteva, da je bila literatura kot umetnost zelo dolgo, še v dvajsetem stoletju, razumljena le v moškem kontekstu (Borovnik 1995, 2012, 2017). Feministični raziskovalec oz. raziskovalka literarno delo bereta tudi kot prostor, v katerem so zapisane različne reprezentacije ženskosti in moškosti (Mihurko Poniž 2003a: 131).

Če upoštevamo vse omenjeno, potem lahko misli, da je bil Ivan Cankar prvi slovenski feminist, le pritrdimo. Toda obenem se sprašujemo, ali je njegov roman *Gospa Judit* res tudi že feministični roman. Pri ponovnem prebiranju tega romana me je zanimalo najprej oblikovanje osrednjega ženskega lika v njem, nato pa tudi nekaterih stranskih, ter odgovor na vprašanje, ali je Cankar z njim izrazil neko novo podobo ženskosti, pa tudi kritiko patriarhalne skupnosti.

V romanu *Gospa Judit* je gotovo novo to, da je roman, razen v uvodu in zaključku, kjer pripoveduje prvoosebni pripovedovalec, »pisatelj«, oblikovan kot prvoosebna ženska izpoved. V njem ženska pripoveduje o ljubezni, o svojem razmišljanju in čustvovanju. Judit je mlada, po ljubezni hrepeneča ženska, ki je poročena z moškim, do katerega čuti odpor in ga zato vara z različnimi priložnostnimi ljubimci. Okolica jo obrekuje kot »nemoralno«, ona pa tej isti družbi s svojimi dejanji in z izkušnjami kaže njen pravi, sprenevedavi obraz. Pripoveduje, da tisti, ki jo kritizirajo, v resnici zatirajo svoje mladostne sanje, poželenje, želje in čustva. Judit je ujetnica patriarhalne družbe in njene vzgoje. Vsa mlada in naivna se je na očetovo željo poročila z bogatim, starejšim snubcem, a poroka jo je onesrečila. Zdaj pripoveduje, da hodi po poti, na kateri so vse rože pohojene, a na hribu se ji še vedno prikazuje »roža čudotvorna« kot upanje, da se pot naprej splača. Sledi torej svojemu hrepenenju.

Po tej plati je Judit gotovo samosvoja, v nekem smislu tudi emancipirana, toda obenem je jasno razvidno, da se svojemu premožnemu možu pusti vzdrževati in da živi na njegov račun v razkošni vili, v kateri sprejema ljubimce. Razvidno je tudi, da je neizobražena. Njen oče, ki je bil po poklicu učitelj, jo je v mladosti sicer učil klavir, nemščino in francoščino, a to je bila navadna izobrazba za meščanska dekleta, katerih edini cilj je bila poroka. To se je v Juditini zgodbi tudi uresničilo. Poročila se je z moškim, ki ga ni ljubila. A Judit je spoštovala očetovo izbiro. Na teh mestih je Cankar zagotovo zelo prepričljivo naslikal napačno vzgojo deklet že od otroštva in mladosti – podobno kot Zofka Kveder v romanu *Njeno življenje* (1914), namreč da so vzgajane za poroko in službo moškemu. Enako kot Zofka Kveder je prikazal, da je pri sklepanju zakonskih zvez glavno vlogo igralo snubčevo premoženjsko stanje in da o ljubezni ni bilo govora.

Cankarjev roman *Gospa Judit* tako vsebuje nekaj feminističnih prvin. Toda njegova gospa Judit, ki moža kmalu po poroki spodi, kljub temu brez pomislekov še naprej živi na njegov račun, saj nima nobenega poklica, s katerim bi se lahko preživljala. Tega, da bi morala sama poskrbeti zase, pa se niti ne spomni. Nobene rešitve ne vidi v študiju, v branju knjig, temveč si dolgečas krajša s tem, da v moževi hiši prireja zabave: »Vsaj prve čase, tako do pomladi, je bila pri meni večer za večerom polovica slovenske politike, literature in umetnosti. Mlajša polovica.« (Cankar 1991: 44)

Ko pa Judit te zabave prično dolgočasiti, spet toži o nekakšnem hrepenjenju po »višjem« in »drugачnem«. Izpoveduje se, da se »želi napiti življenja« – in se alkoholizira. Do vsega okrog sebe pa je vzvišena, ironična. V takem slogu tudi komentira politično dogajanje v »naši domovini«: »Precej viharni časi so bili takrat v naši domovini. Tako kakor so viharni vsakih deset let: veter zapiha, usuje se ploha, nato pa ni zrak nič bolj čist, samo ceste so blatne. Snovali so novo stranko, tako kakor jo snujejo vsakih deset let.« (Cankar 1991: 10)

Ironičen je tudi njen odnos do ljubimcev, ki prihajajo naskrivaj k njej. Koncipient Gruzin je karikatura narodnega voditelja in reformatorja. Je konformist, ki stavi na lastno udobje in čast. Novo je to, da gospa Judit kot ženska odslovi ljubimca, ko se ga naveliča, vendar ima bralec občutek, da pisatelj ironizira tudi njo samo, namreč njeno naivnost in upanje, da bo postala ljubica nekakšnega borca, junaka, ranjenega v boju za narod.

Naslednji jo obiskuje gospod Ferjan, mlad umetnik, slikar. Tudi od njega si Judit obeta veliko. Zanimiva so njuna razpravljanja o umetnosti in novo je gotovo to, da ženska razpravlja o umetnosti, ki je veljala za moško področje. V Judit vzbuja slikar upanje na »tisto življenje«, v resnici pa ga zanima

predvsem udobno življenje, tako da je Judit ponovno razočarana. Vse njeno hrepenenje, pripoveduje, se je »izpolnilo v mlaki« (Cankar 1991: 73).

Njen naslednji ljubezenski obiskovalec je mož njene znanke, družinski oče. Ko pa Judit obiše njegovo ženo, ugotovi, da njega tudi ona vara z nekim prijateljem. Na tem mestu je Cankar podobno kot Arthur Schnitzler v dramskem delu *Reigen* (1903) skozi igro videza in pretvarjanja naslikal šentflorjance kot še v marsikaterem drugem literarnem delu. Le-ti imajo polna usta morale, naskrivaj pa živijo povsem drugačno življenje. Izpoved gospe Judit dobiva tako satirične dimenzije.

Cankarjeva satira v tem delu pa se ne nanaša le na svetohlinstvo, na moralno sprijenost, temveč tudi na literarna vprašanja. Na nekem mestu piše npr. o mladih profesorjih, ki da pišejo najprej pesmi, zaradi lastne umetniške nemoči pa pozneje literarne kritike.

Njegova nadaljnja satira ošvrkne tako imenovane emancipirane ženske. Judit se namreč poda na pot s puhloglavo gospo Zaplotnico, ki naj bi bila »napredna in svobodomiselnna«, a med modrovanjem o poeziji najraje mlati svinjsko pečenko. Razpravlja o emancipaciji, v resnici pa je neizobražena podeželanka, ki hrepeni po prepovedani erotiki. Simbolizira majhnost in omejenost.

V romanu *Gospa Judit* najdemo še satiro na literarne družčine, kakršne so se na prelomu stoletja zbirale v tako imenovanih literarnih salonih. Judit z ironijo naslika eno takih srečanj, na katerem se zbere »cvet izgnane domovine«, umetniki, »izgubljeni v tujini«. Za to podobo vidimo Dunaj. Judit označuje salonsko vzdušje kot »gosto, dušljivo, ostudno meglo« (Cankar 1991: 90), polno praznega govoričenja, ženske v tej družbi pa so le za okras in zabavo. Ta družčina naj bi bila umetniška, a se izogiba muzejev, razstav, koncertov in gledališč. To so nekakšni narodnjaki, katerih objokovanje domovine je njihovo edino opravilo. H karikaturi njihovega sprenevedanja sodi tudi jezik, ki ga govorijo, ta je namreč pol nemški in pol slovenski. Judit tako konča svojo pripoved s slutnjo smrti, vsenaokrog pa vidi ljudi, ki so alkoholiki in slabiči.

Po vsem ponovno prebranem menim, da je Cankarjev roman *Gospa Judit* simbolistična pripoved o hrepenenju po nečem nedoločnem, po spremembi, ljubezni, na nekaterih mestih pa tudi satira na račun slovenskih političnih in literarnih razmer. Ni pa feministični roman. Prinaša sicer drugačno podobo ženske v liku gospe Judit, to je žensko, ki si ne glede na mnenje okolice upa živeti po svoje, a to je tudi vse. Judit ne more reflektirati svojega položaja tako, da bi videla tudi pot v spremembe. Nenehno tarna, da »hrepenik«, vendar razen tega, da razuzdano živi na možev račun,

ne naredi nič samostojnega. Ne prizadeva si za to, da bi se izobrazila in si našla samostojno delo, s katerim bi lahko postala finančno neodvisna. Razpravlja sicer o političnih in kulturnih vprašanjih, a le domišljavo vzvišeno in približno. Sama se niti na področju umetnosti niti družbenega življenja ne udeje. To pa prav gotovo ni nova podoba ženske, za kakršno si je prizadeval feminizem na začetku 20. stoletja.

Cankar z likom gospe Judit ni načenjal nobenih vprašanj o spolnih identitetah, ni se spraševal o podrejeni vlogi ženske v družbi, nakazal je le problematiko njihove samoumevne vzgoje za poroko. Druge ženske imenuje gospa Judit »putke«, a taka »putka« je po svoje tudi sama. Cankar je neke elemente zgodnjega feminizma, s katerimi je bil gotovo seznanjen, povsem napačno interpretiral. Z likom gospe Zaplotnice se jim je posmehoval, z gospo Judit pa je ustvaril ženski lik, ki s feminizmom nima nič skupnega. Judit je namreč razvajena in preračunljiva lahkoživka, ne pa feministka.

Drugačna romana, ki sta nastala le nekoliko pozneje, pa je napisala Cankarjeva sodobnica Zofka Kveder. To sta romana *Njeno življenje* (1914) in *Hanka* (nastajal med prvo svetovno vojno, izšel 1918). Katja Mihurko Poniž je v članku *Ali je Njeno življenje Zofke Kveder feministični roman?* s simpozija Obdobja 2003 opozorila na to, da je potrebno delež feminizma v določenem literarnem besedilu obravnavati v okviru odgovora na vprašanje, ali se v njem ženskost reprezentira kot »drugost« v hierarhični strukturi, kar pomeni podrejenost in manjvrednost (Mihurko Poniž 2003a: 131). V obeh romanih Zofke Kveder pa najdemo tako sliko. Tilda v romanu *Njeno življenje* je v primerjavi z njenim možem popolnoma obrobna. Vse njeno življenje je podrejeno skrbi za družino, finančno pa je odvisna od moža. Zaradi njegovih prestopkov in razočaranja nad sinom, v katerega je vlagala vse svoje upe, hira in se pogreza v depresijo. Dela Zofke Kveder, je zapisala Katja Mihurko Poniž, je treba brati »proti toku«, kajti le tako lahko v njih odkrivamo tisto, kar je pretekla literarna veda spregledala. Tudi to, da imamo v primeru romana Zofke Kveder *Njeno življenje* opraviti s prvim slovenskim feminističnim romanom, ne pa z »naturalistično povestjo s protialkoholno tendenco«, kot je o romanu zapisal na primer Anton Slodnjak (Mihurko Poniž 2003a: 132). Zofka Kveder je v tem romanu izrazila svoj protest zoper napačno vzgojo žensk, namreč, da naj bi bile vdane v usodo, pasivne in nezmožne za kakršnekoli spremembe. O tem sem pisala tudi sama v svoji knjigi *Pišejo ženske drugače?* (Borovnik 1995: 52)

Podobne prvine najdemo še v romanu Zofke Kveder z naslovom *Hanka* (1918). To je roman slovenske pisateljice, napisan v hrvaščini, kajti takrat je Kvedrova živela v Zagrebu. Tudi ta roman je kot Cankarjeva *Gospa*

Judit oblikovan kot prvoosebna ženska izpoved, tokrat v obliki pisem, ki jih v času prve svetovne vojne piše Hanka svojemu poljskemu prijatelju Staszyńskemu na fronto. V njih izraža svoje misli, čustva, premišljuje o vojni, lastni družini, ljubezni. Tudi Hanka je nezadovoljna v svojem zakonu in hrepeni po spremembi, a intelektualna razlika s Cankarjevo gospo Judit je zelo velika. Hanka je zares oblikovana v duhu feminizma, to je z neprikrito idejo, prvič, da mora biti sodobna ženska izobražena, drugič pa, da mora tudi sama kaj storiti zase, če želi biti srečna. Predvsem pa, da mora opravljati neko delo, da je lahko tudi finančno neodvisna od moškega.

Hanka je izrazita antimilitaristka. Svojemu poljskemu prijatelju piše, da upa, da je to zadnja vojna v zgodovini. Ne razmišlja le o sebi, temveč tudi o trpljenju ljudi vsenaokrog. Vidi mlade fante, ki odhajajo v vojno ter občuti bolečino žensk in otrok, ki ostajajo za njimi, ali pa morajo v begunstvo. V ospredju njenega razmišljanja pa je njen odnos z možem, ki je Nemeč in »jeklen značaj«. Zanimivo je, da najdemo prav tako oznako v enem od pisem, ki jih je Kvedrova pisala Cankarju, namreč, ko mu je pisala o svojem možu Jelovšku. Pisala mu je o tem, kako zelo se njuna značaja razlikujeta, kako da je on ves premočrten, ona pa vsa občutljiva in sanjava. V romanu Hanka prepoznavamo torej avtobiografske prvine pisateljice same.

Za razliko od Cankarjeve gospe Judit pa je Hanka izobraženka. Za žensko svojega časa, to je z začetka dvajsetega stoletja, pa tudi precej potuje in veliko bere. Razgledana je tako, da spoštuje druge narode in kulture: »Vsak narod, ki sem ga spoznala, me je z nečim prevzel, ker vsak narod je vreden spoštovanja, vsak narod je velik.« (Kveder 1938: 13)

Njeno razmišljanje izraža kozmopolitizem, ne pa nacionalizma in ksenofobije: »Kdor je spoznal vrline drugih, ne bo šovinist, ne bo povzdigoval svojih na škodo drugih.« (Kveder 1938: 13)

Zofka Kveder je s Hanko prvič oblikovala ženski lik, ki razmišlja tudi o političnih vprašanjih. Hanka piše o razdeljenosti Poljske na Vzhod in Zahod, o njeni razklanosti na desno in levo. Pisateljica je preko lika Hanke sporočala svoja politična prepričanja. Ko piše Hanka o tem, da je njen »poljski narod« v položaju hlapca, da je razdrobljen in da hira, je njeno razmišljanje podobno kot v nekaterih Cankarjevih spisih, o katerih je pisal o Slovencih. Zofka Kveder jih je poznala, znano pa je, da so Hankini »Poljaki« le metafora za tedanje druge, razklane in razdeljene slovanske narode, tudi za Slovence. Hanka v svojih pismih obsoja sleherni nacionalizem, ki po njenem vodi v vojne, žal pa ne prepozna tudi nevarnosti antisemitizma.

Obenem je Hanka prvi ženski lik, ki ga opredeljuje intelektualno delo. Prijatelju Staszyńskemu je pred vojno, ko sta bila oba še v Krakovu, pomagala pri njegovem zgodovinopisnem, znanstvenem delu. Delala je izvlečke za njegova zgodovinska dela, ona pa je tudi avtorica nekaterih poglavij o novejši zgodovini poljskega naroda. Toda v prijateljevi knjigi kot soavtorica ni imenovana. Zanimivo je, da se ji njen prijatelj v uvodu h knjigi zahvali za sodelovanje in da je ona s tem povsem zadovoljna, kar kaže na obroben, manjvreden položaj ženske v znanosti. Ženska je bila lahko sodelavka, tudi soavtorica znanstvenih del, a njeno sodelovanje je veljalo za obrobo in pravzaprav nebitveno. Hanka tega dejstva ne problematizira, po čemer lahko sklepamo, da je bil tak položaj ženske v znanosti samoumeven. Ko pa svojemu možu pripoveduje o tem, da je bila pri znanstvenem delu srečna, ji ta odvrne: »Oh, meni je vseeno, kako si krajšaj čas. Neki novi šport za dame ... Vseeno.« (Kveder 1938: 16)

Hankin mož meni, da je tolerant in napreden, saj svoji ženi kupuje »celo knjige«. To dejstvo je v romanu zelo razvidno, namreč, da v drugih zakonskih zvezah ni bilo tako in da branje za ženske ni bilo samoumevno.

Hanka je upornica zoper ženske stereotipe svojega časa. Prijatelju Staszyńskemu piše, da noče »ubogati«, biti pohlevna žena brez lastne pameti. Namesto tega je kljubovalna, posluša svoj razum in čustva. Ta ji narekujejo, da se mora v vojni, ki jo obdaja, tudi sama angažirati. Dogajanja ne spremlja pasivno, temveč želi pomagati tam, kjer misli, da lahko. Njen mož se s tem ne strinja, ona pa se v Pragi, kamor se umakne iz Poljske, kljub temu odloči za humanitarno delo. Pomaga beguncem, ranjencem, ženskam, otrokom.

Na nekem mestu v romanu Hanka primerja svoje življenje z življenjem svojega prijatelja, revolucionarja. Piše o tem, da je bilo njegovo življenje izpolnjeno z delom, pri katerem je mislil na svoj narod, medtem ko se je njeno življenje pogrezalo v praznino. Ta mesta v romanu so globoko osebno izpovedna, za njimi slišimo Zofko Kveder in njeno hrepenenje po zakonski in družinski sreči, pa tudi po pravici do uveljavljanja na intelektualnem področju. Hanka je bila v vsem globoko razočarana, stika z možem in s hčerkama ni našla, intelektualno delo pa ji je bilo odvzeto.

Nadalje je poudarjeno, da Hanka v maniri fin de siècla kadi cigarete, ki prav tako ponazarjajo njen upor. Cigareta med ženskimi prsti se je v tistem času pojavljala kot znamenje emancipacije. Odnos do ženskega kajenja pa opredeljuje tudi odnos obeh moških do žensk na splošno. Medtem ko Staszyński pravi, da spoštuje ženske, ki kadijo, Hankinemu možu ni prav, da njegova žena kadi. Toleranca do cigarete izraža toleranco do ženske svobodne volje.

Za razliko od Cankarjeve gospe Judit pa je Hanka v svojem zunajzakonskem ljubezenskem odnosu obvladana in meje ne prestopi. Do Staszyńskiego čuti ljubezen, prav tako on do nje, a se pred navalom čustev oba ustavita, ker je ona poročena. Hanka tako spoštuje družbeno normo, čeprav pri tem zataji samo sebe.

V vsem naštetem se Hanka kot literarni lik bistveno loči od Cankarjeve gospe Judit. Predvsem se zaveda, da mora iz nesrečne zakonske zveze oditi in za svojo samostojnost ne le kljubovati, temveč predvsem delati. Zato menim, da je lik Hanke v istoimenskem romanu Zofke Kveder oblikovan v skladu s feminističnimi prepričanji, ki pa so bila v času, ko je bil roman napisan, tako v hrvaškem kot tudi v slovenskem prostoru še zelo nenavadna in redka.

Zofka Kveder pa je v tem romanu poudarila tudi trpljenje žensk in otrok zaradi vojne. To predstavlja pomembno novost, saj so v t. i. velikih zgodovinskih zgodbah le-ti navadno prezrti. Ko Hanka pribeži na Češko, vojne noče pasivno opazovati ali se le skriti pred njo, temveč prične pomagati beguncem. To so Poljaki, ki bežijo v Prago in okolico. Čehi pa so jih lepo sprejeli, piše v enem od svojih pisem. Tudi v drugih pismih, ki jih piše Staszyńskemu, je razvidna njena sočutna ženska perspektiva. Na teh mestih prebiramo feministična stališča pisateljice same. V romanu najdemo veliko razmišljanj o odnosih med spoloma in nekatera so tudi zelo moderna. Hanka (in z njo Zofka Kveder) se odkrito zavzema za enakopravnost žensk z moškimi (Kveder 1938: 114). Tu in tam pa preberemo tudi kako zmedeno misel, na primer to, da ženske vendar hrepenijo po moškem, ki »bi bil nad njimi«, kar kaže na to, da je bil Hankin feminizem še v povojjih (Kveder 1938: 115).

Zofka Kveder je zlasti roman Hanka napisala pod vplivom ženskega gibanja, kakršno se je tudi v Zagrebu, kjer je po prihodu iz Prage živela, razvijalo na začetku dvajsetega stoletja. Živelo je med učiteljicami, pisateljicami in novinarkami. Obstajala so ženska društva in ženski časopisi, nenazadnje pa je Zofka Kveder dva celo urejala, najprej *Ženski svet*, po prvi svetovni vojni pa *Jugoslovansko ženo*. Toda njena pisateljska kolegica Marija Jurić Zagorka je na drugem kongresu čeških žensk v Pragi julija 1908 poročala, da v Zagrebu ni razvitega feminizma, obenem pa tudi o tem, da je delo Zofke Kveder vzbudilo največ priznanja, medtem ko je feministično gibanje nasplošno naletelo na zasmehovanje v javnosti, v časopisih. Toda Zofka Kveder je v različnih zagrebških časopisih optimistično pisala, da feministično gibanje obstaja, da ženske že opravljajo najrazličnejše poklice, da lahko študirajo, poročala pa je tudi o ženskih poklicnih združenjih

(Vitorelli 2007: 131–132). Svoje sodobne feministične nazore je izpovedala v romanu *Hanka*. Cankarjev »feminizem« je v primerjavi s Kvedrovo ostal le nakazan, v njegovi literaturi pa deluje kot torzo. Seveda pa obstaja bistvena razlika med njima: Zofka Kveder je namreč svoj feminizem tudi živila. Med prvimi ženskami je stopila na polje literature, to je na pot, ki je bila pred njo dobro uhojena le moškimi literarnimi ustvarjalci. Kot ženska je občutila vse neprijetne posledice te svoje odločitve. Zato je njen roman *Hanka* napisan z veliko osebnoizpovedno bolečino, kakršno v romanu *Gospa Judit* Ivana Cankarja pogrešamo.

V romanu *Gospa Judit* zajema večji del pripovedi kritika socialnopolitičnih razmer na Slovenskem, vdor socialne resničnosti pa okrne simbolizem, tako da je Cankar svoj roman moral celo braniti pred oznako »roman ključ«, saj so se njegovi sodobniki in literarni kritiki v njem prepoznavali, je ugotavljal že France Bernik v monografiji *Ivan Cankar* (Bernik 1987: 79). Zlasti uvod in zaključek romana sta povsem aktualistično napisana. France Bernik je tudi zapisal, da se je Judit odtrgala od načel tradicionalne krščanske vzgoje tako, da je zavrnila vse prepovedi (»Ah, treba je grešiti.«), postala je upornica zoper svetohlinsko moralno, njen lik pa je drugačen od drugih Cankarjevih ženskih oseb. Bernik je opozoril tudi na to, da so Cankarjeve ženske že v *Vinjetah* »čustveno nemirne, nestalne in nezveste«, moški liki pa nemočni, popustljivi in pasivni ter da je tako tudi v *Gospo Judit* (Bernik 1987: 57). O *Gospo Judit* kot o feminističnem romanu pa Bernik ni pisal in tudi osebno menim, da tega Cankarjevega romana zgolj zaradi prej omenjenih prvin še ne moremo imenovati feministični roman.

Avtobiografija, potopis, avtobiografska potopisna in fiktivna proza Alme Karlin

Avtobiografija

Svetovna popotnica in pisateljica Alma Karlin je poleg številnih zapisov, romanov, črtic in novel zapustila tudi dve avtobiografiji. Prva, *Sama* (v slov. 2010), se nanaša na njeno otroštvo in mladost ter poznejši študij in potovanja po Evropi, druga, *Moji zgubljeni topoli* (v slov. 2007), pa na drugo svetovno vojno, na njen začetek in trajanje, ter na beg v partizane. Obe avtobiografiji sta izjemni, tako zaradi množice podatkov in stvarnih dejstev, zaradi katerih je mogoče dobro spoznati in razumeti čas, v katerem se je oblikovala pisateljica, kakor tudi zaradi literarnih prvin, ki uvrščajo Almo Karlin med odlične avtorice tega žanra. Na Slovenskem pisateljic, ki bi s polno samozavestjo upale pisati o lastnem življenju, ni bilo veliko. Avtobiografske, spominske ali delno avtobiografske tekste so napisale Ernestina Jelovšek, Prešernova nezakonska hči (*Spomini na Prešerna*, 1883), Luiza Pesjak (*Iz mojega detinstva*, 1886), Zofka Kveder (*Moja prijateljica*, 1900), Marica Nadlišek Bartol (*Iz mojega življenja*, 1948), Ilka Vašte (*Podobe iz mojega življenja*, 1964), Angela Vode (*Skriti spomin*; delo je nastalo po drugi svetovni vojni, a je izšlo šele 2004), Mira Mihelič (*Ure mojih dni*, 1985). Slovenske pisateljice so redko premogle samozavest in prepričanje, da je bilo njihovo življenje nekaj posebnega in da ga je vredno zapisati v avtobiografiji. Toda v zadnjem času je naraslo tudi literarnovedno zanimanje za njihovo avtobiografsko pisanje (Šlibar 1996, Grdina 1992, Koron, Leben 2011, Novak Popov 2008, Mihurko Poniž 2011, Verginella 2011). Avtobiografije pa se zdijo pomembne tudi zgodovinarjem. Marta Verginella je na primer zapisala:

Za zgodovinarja, ki želi prodreti pod gladino zgodovinskega dogajanja in razložiti zapletenost človeških dejstev v preteklosti, je vsaka sled človekove prisotnosti in ravnanja neprecenljivega pomena. (Verginella 2011: 96)

Verginella (2011: 96) nadalje navaja, da se je v sedemdesetih letih dvajsetega stoletja povečalo zanimanje za zgodovino vsakdanjega življenja ter da

so avtobiografski viri postali pomembni, saj so ponudili t. i. pogled skozi ključavnico. Zato je avtobiografsko, pričevanjsko pisanje Alme Karlin nadvse dragoceno. Kako pa je bilo s pisateljicami v širši Evropi?

O ženskih avtobiografijah piše Katherine R. Goodman v delu *Frauen Literatur Geschichte, Schreibende Frauen vom Mittelalter bis zur Gegenwart* (Gnüg, Möhrmann, ur., 1999), in sicer v študiji z naslovom *Weibliche Autobiographien/Ženske avtobiografije* (Gnüg, Möhrmann 1999: 166–176). Poudarja, da je bil žanr avtobiografije v tesni zvezi z uveljavljanjem moške, meščanske samozavesti. Razvijal se je od konca 18. stoletja in odražal posameznikov boj za meščansko individualnost. V avtobiografijah so pisci poudarjali svoj ponos nad tem, da so si svoj družbeni položaj in pomen ustvarili sami. Ženskih avtobiografij pa je bilo v primerjavi z moškimi bistveno manj. Ženska avtobiografija se po ugotovitvah Goodmanove od moške precej razlikuje. Izraža zgodbo o nekem nenavadnem življenju, obenem pa tudi upor zoper zahteve meščanske družbe. Ženska avtobiografija pripoveduje zgodbo o življenju uporne posameznice, saj ženske, ki živijo v skladu s pravili družbe, avtobiografij praviloma ne pišejo.

Goodmanova sega v preteklost in navaja, da so ženske že sredi 17. stoletja občasno pisale pustolovske ali tudi poklicne avtobiografije (M. Rowlandson 1682, Isabella von Wallenrodts 1797, Friderike von Riedsels 1800 idr.), avtobiografije so zapuščale nekatere igralko ali celo ženske, ki so si preoblečene v moške na skrivaj pridobile vojaške izkušnje. Le Angležinja Margaret Cavendish je leta 1656 napisala avtobiografijo o svojem osebnem razvoju (Goodman 1999: 167). Raziskovalka ženskih avtobiografij nadalje ugotavlja, da so ženske že sredi sedemnajstega stoletja pisale hišne in družinske kronike, ki pomenijo zgodnje oblike avtobiografskih zgodb. Poudarja pomembno razliko med spomini in avtobiografijami, kajti spomine so pisali v glavnem plemiči in se nanašajo na zunanja dejstva ter dogodke. Avtobiografije pa pišejo meščani, ki pripovedujejo o svojem notranjem doživljanju raznih dogodkov, o poteku dozorevanja v samostojnega človeka, o svoji duševni podobi. Ni naključje, da obstaja za te vrste zgodb v nemški terminologiji izraz *Seelengeschichten*, duševne zgodbe (Goodman 1999: 168).

Mesto ženske v zgodovini je bilo definirano v krogu doma in družine, ženske se ok. leta 1800 še niti v javnosti niso smele samostojno pojavljati, kako naj bi torej javno pripovedovale o svojem življenju. Ženske niso smele izražati svojih talentov, saj je bil edini cilj njihove vzgoje in doraščanja poroka. Bile so finančno odvisne od družine, pozneje od moža, neizobražene ali slabo izobražene pa so bile daleč od neodvisnosti in si izražanja kakršnekoli subjektivnosti niso mogle privoščiti. Ženska, ki bi

odkrito pisala o svojih željah in čustvih, bi bila takoj ekonomsko ogrožena, zato so redke, ki so imele pisateljske ambicije, svoje življenjske izkušnje skrile za junakinje v romanih, skrile so se za fikcijo. Kljub temu pa so obstajale tudi avtorice, ki tega niso počele. Roman se je v 18., zlasti pa v 19. stol. približal avtobiografiji in pismu, avtobiografija pa romanu, to je fikciji. Pozno 18. stol. je poznalo mešane oblike, nastajala je modernejša oblika avtobiografije. Sredi 18. stol., piše Goodmanova (1999: 170), so na ženske avtobiografije vplivali Richardsonovi romani (v tem sobesedilu je zanimivo, kako tudi A. Karlin v svoji avtobiografiji *Sama* navaja, da je prebrala ogromno raznih pustolovskih, junaških in ljubezenskih romanov). Roman in avtobiografija sta se približevala drug drugemu, kar je razvidno pri mnogih avtoricah, tako da je bilo veliko romanov ok. l. 1800 branih kot avtobiografije. Ženske so pozneje oblikovale posebno avtobiografijo, to je avtobiografijo v pismih, pisma pa so postala ventil za izražanje njihove subjektivnosti (Goodman 1999: 169–170). Na tem mestu naj spomnimo tudi na roman *Hanka* pisateljice Zofke Kveder, ki je podobno zasnovan (v hrvaščini je izšel 1917, v slovenščini 1938).

Avtobiografije, katerih avtorice so ženske, postavljajo pod vprašaj t. i. meščanske vrednote, piše Goodmanova (Bettina Brentano von Arnim, George Sand, George Eliot, Fanny Lewald idr.), kmalu pa so pričenjale posnemati moške avtobiografske vzorce tako, da so npr. pisale o času na splošno, o politiki. Začele so pripovedovati tudi o težavah, ki so jih imele kot ženske, ki so gojile drugačne ambicije, kakršne je od njih pričakovala patriarhalna skupnost. T. i. *prave avtobiografije* pa so ženske pod vplivom zgodnjih emancipacijskih gibanj začele pisati šele sredi 19. stoletja. Prej so svoje težave in skrite želje zanikovale, jih preoblačile v pisemske in romaneskne oblike. Prva pisateljica, ki je napisala avtobiografijo o lastnem osebnem razvoju, je bila Harriet Martineau. Napisala jo je leta 1855, izšla je šele leta 1877 (Goodman 1999: 172). Opisala je čas, ljudi okrog sebe, predvsem pa svoje delo in želje v zvezi z njim. Podobne prvine lahko najdemo v avtobiografiji *Sama* Alme Karlin, predvsem mnoge zapise o njeni predanosti študiju in pisateljskemu delu, ki ji je bilo v edino in veliko zadovoljstvo.

Začetek 20. stol. je prinesel okrepljeno gibanje za enakopravnost žensk, kar je vplivalo na nastajanje, pa tudi na vsebino ženskih avtobiografij. Vedno bolj številne pisateljice na osnovi lastnih izkušenj dokazujejo, zakaj imajo pravico do samostojnosti, piše Goodmanova (1999: 174). Večina od njih še vedno izvira iz vrst bogatejšega meščanstva. V tem času se razvijejo tudi drugačne avtobiografske oblike, ne več zgolj kronološke pripovedi o osebnih življenjskih poteh, temveč tudi asociativne (pri Marie von Ebner

Eschenbach), šele med obema vojnama pa pod vplivom psihoanalize tudi drugi oblikovni eksperimenti (pri Mary Austin, Gertrude Stein). Goodmanova piše, da so se po osvoboditvi iz suženjstva ženske avtobiografije pričele pojavljati tudi pri afroameriških avtoricah v ZDA, v drugi polovici 20. stol. pa je število avtobiografskih besedil, ki so jih napisale ženske, zaradi njihovega vedno širšega dostopa do izobraževanja izrazito naraslo (Anne Mody, Pearl Bailey, Lorraine Hansbery, Nikki Giovanni, Angela Davis, Hilde Domin, Grete Weil, Lea Fleischman, Sharon Isabell, Kate Millet, Sonja Laserre idr.). Pisateljice so tematizirale alternativne načine življenja in pričale o tem, da so ženske, ki živijo na svoj način, velikokrat izločenke iz življenja (Goodman 1999: 175).

V vsem, kar je v zvezi z avtobiografijami izpod ženskih peres ugotovila nemška znanstvenica Goodmanova, lahko najdemo tesne vzporednice tudi z avtobiografijama, ki ju je bralcem zapustila Alma Karlin. Kot izjemno razgledana in načitana avtorica je nekatere ženske avtobiografije zagotovo poznala in čeprav jih izrecno ne navaja, lahko predvidevamo, da je poznala zlasti nekatere iz nemškega in angleškega jezikovnega okolja. Zelo dobro je poznala nemško književnost, npr. Goetheja in Heineja, ki sta napisala tudi avtobiografska besedila. Oba avtorja pa je v svojih razmišljanjih večkrat omenjala.

Avtobiografsko delo, ki obravnava otroštvo in mladost Alme Karlin, nosi v slovenščini naslov *Sama: iz otroštva in mladosti* (2010). Prevedla ga je Mateja Ajdnik Korošec, v nemščini pa ga je pisateljica končala leta 1930/31 pod naslovom *Ein Mensch wird ... Aus Kindheit und Jugend*, pri čemer je v nemškem naslovu poudarjen proces njenega odraščanja in zorenja, v slovenskem pa bolj osnovni, temeljni vseživljenjski položaj avtorice, ki se je zavedala svoje posebnosti, zato pa tudi izločenosti in samote. Avtobiografija je žal ostala v tipkopisu in je šele pred kratkim izšla tudi v nemščini, tako da smo v letu 2010, in sicer v slovenščini, dobili prvo zelo dragoceno objavo, a žal kar celih osemdeset let po njenem nastanku. Avtobiografijo je Alma Karlin napisala, ko je bila stara 41 let, namenjena pa je bila založbi Wilhelm Kohler Verlag. V tipkopisu, ki ga hrani NUK v Ljubljani, manjka 29 listov, ki se nanašajo na Almino bivanje v Parizu. Marjan Pušavec, ki je napisal spremno besedo k slovenski izdaji, je tipkopis označil za prvovrstno avtobiografsko pisanje in opozoril na to, da sodi v okvir književnosti, ki je na Slovenskem nastala v nemškem jeziku, saj je bil ta prostor v preteklosti slovensko-nemško dvojezičen (Pušavec 2010: 3). Gre za delo, ki pripada tako slovenski kot nemški književnosti. Avtobiografijo je napisala po *Samotnem potovanju* in *Uroku Južnega morja*, in sicer

»za ženske tega sveta«, zato v njej »razkrinkava tisto, o čemer bi veliko raje molčala« (Pušavec 2010: 3). Alma Karlin se je torej zavedala, da bo imela njena avtobiografija poleg sporočilne tudi osveščevalno funkcijo, da bo pokazala na možnost za samostojno, neodvisno življenjsko pot ženske.

V avtobiografiji *Sama*, ki zajema Almino odraščanje v Celju in njeno trpljenje v otroštvu zato, ker se zlasti mama ni hotela sprijazniti z njeno telesno okvaro, kar je deklico pahnilo v osamljenost, v zapiranje vase, v nekomunikativnost, in se nadaljuje z opisovanjem njene silovite želje po znanju, po študiju, po delu za preživetje, nato pa prikazuje še pot po Skandinaviji, kamor se je pisateljica iz Londona kot avstrijska državljanka umaknila pred prvo svetovno vojno, preseneča pisateljčin smisel za fabuliranje, za živo in na nobenem mestu dolgočasno zgodbo, preseneča njena popolna odkritost, ki ni nikoli banalna. Vse peripetije podloži avtorica z zvrhano mero ironičnega in samoironičnega humorja, in sicer tudi na mestih, ki so tragična, pretresljiva. Priča o tem, kako je že kot otrok čutila hrepenenje po daljnih deželah in kako je bila zaradi svoje posebnosti nedobrodošla in nepriljubljena pri sorodnikih. Do meščanskih, patriarhalnih vzorcev čuti odpor in je kritična zlasti do mame, ki jo po njenem le omejuje, obenem pa zahteva, da se pravilom obnašanja, ki se nanašajo na bogatejše meščane, prilagaja. Alma Karlin tudi že zelo zgodaj opazuje položaj žensk okrog sebe. Razvidno je, da se že zgodaj odloči, da bo delala v svojem poklicu, da bo študirala in pisala ter da se zato ne bo odločala ne za poroko ne za materinstvo. Razmišlja izrazito po svoje, neodvisno in samostojno, noče se ravnati po merilih malomeščanske okolice. Želi se iztrgati iz miselnega oklepa rojstnega mesta. Ko se z materjo po očetovi smrti podata na potovanje po Dalmaciji, opazuje druge ženske, imenuje jih Turkinje, in zapiše, da je vesela, ker se ni rodila kot ena od njih. Tako jasno izrazi, da jo moti njihov podrejeni položaj v razmerju do moškega in družine. Ko z materjo potujeta po Italiji in Nemčiji, se hlastno uči vsega novega, obiskuje knjižnice in muzeje, bere knjige in si ustvarja svoj paralelni, domišljjski svet. Pričenja pisati in pesniti.

Almina mama si je zelo prizadevala za hčerkino izobrazbo, a Almo je motilo, ker je bila do nje preveč pokroviteljska. Z bogatimi metaforičnimi sredstvi piše Alma o tem, kako je osamljena, neprilagodljiva in kako se njen svet razlikuje od sveta vrstnikov in odraslih. Osebe, o katerih piše in se pojavljajo na njeni poti, okarakterizira z obnašanjem, zelo je kritična do meščanske narejenosti, do številnih zapovedi o tem, kaj se za dekle spodobi in kaj ne. S precejšnjo mero samoironičnosti popisuje tudi svoje napol otroške ljubezenske sanje, ki so vsebovale romanticizem pogošnih romanov.

Kritična je tudi do tega, da ji je hoja zaradi telesnih hib prepovedana, da jo zapirajo v domačo hišo – in morda je prav zato pozneje v svojem odraslem življenju tako rada pešabila, kajti gibanje na svežem zraku ji je pomenilo psihično in fizično obliko svobode. V otroštvu in mladosti pa je redkim sprehodom na zraku vedno znova sledila osamitev. Ker razmišlja s svojo glavo in ima drugačne ambicije, ji očitajo, da je predrzna in nevzgojena. Ko pride v Celje učiteljica francoščine, se za Almo ponudi priložnost učenja tega jezika, za katerega se deklice zaveda, da ji bo odprl vrata v svet. Začne se učiti tudi angleško.

Pretresljivi so opisi popolnega dolgčasa v domačem Celju, ko se ni smela družiti z vrstnicami. Namesto tega je morala prisostvovati materinim partijam taroka, obenem pa čim manj sedeti, ker so tako svetovali »zdravniki«, ki so hoteli korigirati njeno držo. Vsi ti opisi »fizičnih popravkov« Alminoga telesa so bila prava mučenja. Alma se je zatekala v strastno branje, spoznavala je francosko literaturo. Ko je njena služkinja Mimi nezakonsko zanosila in je morala zaradi tega od hiše, je Alma pisala o togih družbenih normah, krivičnih do nezakonskih mater.

Nadalje se Alma v Gorici pripravlja na državni izpit iz francoščine in angleščine, izobrazba je zanjo pot v samostojnost. Toda njena mama, ki je bila izobrazena ženska, po poklicu učiteljica, je v imenitni poroki vendarle videla edini primeren cilj za svojo hčerko. Tudi v tem je koreninil bistveni konflikt med njima. Ko pa se Alma napoti na študij v London, zapiše: »Šele v Londonu sem spet postala človek« (Karlin 2010: 131). V Londonu prizadevno študira več jezikov in dela, da se ob skromni materini finančni podpori lahko preživlja. Njeni zapisi o londonskem življenju so izredno kultivirani, izražajo veliko razmišljanj o ljudeh, o odnosih med njimi, na prenekaterem mestu pa so lirični. Alma vse moči hrani za umetniško ustvarjanje, nenehno piše, opazuje pa tudi ženske okrog sebe. Omenja prostitucijo, v katero so številne ženske prisiljene, saj se nimajo s čim preživljati. Ona sama ceni to, da ima svoje delo, ki ji zagotavlja svobodo, čeprav je velikokrat prezebla in lačna. Srečuje tudi različne moške, a se vanje ne zaljublja, ker noče, da bi jo omejevali v njeni želji po samostojni poti. Zanima se za indijsko, kitajsko in japonsko mistiko, vsekakor za teme, ki za žensko njenega časa niso bile običajne. Občudovanja vredno je še vedno dejstvo, kako zelo disciplinirano je morala delati in študirati, da je dosegla, kar si je želela. Pri tem je trda do same sebe in kritična do »običajnih žensk« (Karlin 2010: 174). Noče biti t. i. šibki spol. Ob polaganju izpitov na Society of Arts sklene, da se ne bo nikoli poročila, da pa bo namesto tega imela znanje in »druge vrednote« (Karlin 2010: 220). Zaveda

se, da se pri njej moč začenja tam, kjer se pri drugih ženskah konča, to je v izobrazbi.

Alma v svoji avtobiografiji razmišlja tudi o političnih vprašanjih. Večkrat opisuje narodni razkol med nemško in slovensko skupnostjo v Celju, ko je »ena stran zasmehovala nazore druge strani« (Karlin 2010: 56), ko je prihajalo tudi do občasnih izgredov v bližini hiše, v kateri so stanovali, ona sama pa se ne želi opredeljevati in se trmasto umika v svoj svet. Tudi v njeni družini prihaja večkrat do izrazitih nacionalnih nasprotij, saj je del širše družine po materini strani (družina Baš) slovensko orientiran in tudi agitira za pravice Slovencev. Takrat piše o tem, kako se njena mama takim razprtijam enostavno umakne. Pozneje, ko Alma študira in dela v Londonu, izbruhne prva svetovna vojna. Ker je državljanka Avstro-Ogrske, se sklone umakniti v Skandinavijo, najprej na Norveško, pozneje na Švedsko. V razmišljanjih iz tega časa je dobro razvidno njeno izrazito protivno stališče. Čuti odpor do »hipnotizirane mase«, ki se v vojni vnema v sovraštvo (Karlin 2010: 235). Poudarja, da ni nikoli občutila nobenega sovraštva do pripadnikov drugih narodov, a je morala vseeno bežati. Na potovanju je tudi ob vse svoje zapiske, a je vseeno zadovoljna s tem, da je svobodna. Z veliko naklonjenostjo piše o Norvežanih, ki da so prijazni, resni in gospodarni.

V Skandinaviji se ji prične uresničevati želja po pisanju, išče stike z založbami, pisati prične roman *Moj mali Kitajec* (ki je izšel v Dresdnu l. 1921, ko je bila Alma že na poti okrog sveta, na Havajih; v Sloveniji kot *Moj kitajski ženin*, 2019). Še enkrat omenja, da se želi posvečati edino pisanju in piše o razlikah med žensko in moško kariero. Ženska, piše, je redkeje kot moški pripravljena plačati visoko ceno za to, da se posveti edino umetnosti, redko se npr. odpove snovanju lastne družine (Karlin 2010: 250). Alma pa, ki živi pogosto le ob kruhu in vodi, neomajno sledi svojemu cilju, da bi bila pisateljica. Ženske in njihov položaj v družbi pozorno spremlja. O Norveški piše kot o napredni državi tudi zato, ker pozna žensko volilno pravico. Pozneje potuje na Švedsko in na Laponsko, ob vrnitvi v Upsalo pa nadaljuje svoj študij, zanima se za kulturo Inkov in Majev.

Ob koncu prve svetovne vojne se Alma vrača v domače Celje. Na poti domov razmišlja o vojni in je do njenih posledic zelo kritična. Nikakor ni zaslepljena s kakršnikoli nemškim domoljubjem, vojna pa je zanjo uničenje vseh vrednot in popoln nesmisel. Zgrožena je nad njenimi posledicami, ki jih opazuje na poti. Ko Alma pozneje v Celju zato, da bi si zaslužila denar za potovanje, organizira lastno jezikovno šolo, poudarja, da želi »doumeti duše drugih narodov«, in v svoji šoli poučuje tako Nemce

kot Slovence. Tako izrazito pokaže, da želi presegati nacionalna nasprotja, čeprav se obenem zaveda tudi tega, da je v svojem početju idealistka. Piše tudi o tem, kako se slovenstvo v Celju vedno bolj krepi, kako prihaja do raznih zborovanj in agitacij, v katerih Slovenci izražajo svoj nezadovoljni položaj. Toda Alma sprejema vse to zelo tolerantno, zapiše celo, da so s Slovenci v Celju ravnali grdo in krivično ter da so njihove zahteve upravičene, čeprav je sama germanizirana pripadnica nemško govoreče skupnosti (Karlin 2010: 280–295). Ta toleranca ostaja v njenih prijateljskih krogih nerazumljena. Alma Karlin premore namreč za razliko od drugih bogato izkušnjo iz življenja v večnacionalni in večkulturni skupnosti, zato je njeno razmišljanje drugačno:

Ker nisem nikoli čutila sovražnosti, ker sem iz dna srca proti vsakršnemu fanatizmu, sem lahko do določene stopnje opazovala bližajoče se dogodke brezosebno, to moje stališče pa je bilo mojim prijateljem (tistim nekaj, ki sem jih imela) nerazumljivo. Skoraj vse svoje življenje odrasle osebe sem živela pod tujo zastavo in se pri tem zelo dobro počutila. Dokler so me pustili mirno živeti, sem bila zadovoljna tako tukaj kot tam. (Karlin 2010: 294)

In nadaljuje:

Seveda se čutim povezano z nemškim narodom – nizkotno bi bilo trditi kaj drugega –, vendar zaradi te ljubezni, ki se nikoli ne uresničuje v politiki, nisem slaba podložnica države, v kateri sem se odločila živeti naprej. Skoraj v vsaki evropski državi živijo tujejezične manjšine ... (Karlin 2010: 295)

V mislih ima Državo SHS, katere državljanka je postala. Zoper to dejstvo nima nobenih pomislekov in zaradi svojega nemštva se ne čuti ogrožene. Leta 1918 v Leipzigu izide njena drama *Die Kringshäusler* (Malomeščani), v kateri je nadvse kritična do svojih someščanov, v besedilu pa se prepoznava tudi nekateri njeni sorodniki. Alma zaradi tega teksta, za katerega sicer meni, da ni dobro napisan, pade v nemilost.

Avtobiografijo *Sama* je Alma Karlin zasnovala kot izobraženka, ki se je zavedala svoje posebnosti, samostojnosti in zato izločenosti iz (malo)meščanskega in patriarhalnega okolja, v katerem je živela. Iz tega okolja se je želela tudi fizično umakniti, saj jo je dušilo in jo omejevalo pri njenih pisateljskih željah. V avtobiografiji jasno izraža svojo odločenost, da bo ostala zvesta svojemu poklicu in strastni želji po potovanjih in pisateljevanju. Prav dobro se zaveda svoje nadarjenosti za to. V avtobiografiji razmišlja tudi o položaju žensk svojega časa, in to v različnih državah, skozi katere potuje. Piše o njihovi socialni prikrajšanosti, o pomanjkljivi izobrazbi, o

patriarhalno določenem načinu življenja, kakršnemu se skuša sama izogniti. Zaveda se, da se mora kot ženska za svojo samostojnost in svobodo boriti. Izobrazba ji ponuja možnost za osebno svobodo. Avtobiografija *Sama* pa kaže tudi na to, da je bila Alma Karlin zelo nadarjena pisateljica. Bila je odlična pripovedovalka zanimivih zgodb, ki je znala iz vsakega, še tako drobnega dogodka narediti duhovito ali pa razmišljujočo pripoved, v kateri je izražala tudi svoj intelekt. Slog njenih pripovedi je berljiv in obenem bogat, nenehno pa je usmerjen k bralcu. Alma ceni njegovo pozornost in v bralcu, umišljenem in neimenovanem, išče razumevanje za svojo nenavadno življenjsko pot, ki je bila od življenja njenih sodobnic tako zelo drugačna.

Drugo avtobiografsko delo Alme Karlin nosi naslov *Moji zgubljeni topoli* (v slovenščini izšlo 2007). V njem je pisateljica zapisala svoje spomine na drugo svetovno vojno. V spremni besedi k spominom je Tone Kregar navedel, da je bil oče Alme Karlin Slovenec, ki pa je kot višji častnik avstro-ogrske armade poudarjal avstrijsko identiteto. Tudi Almina mama je izvirala iz slovenske družine. To je bila družina Miheljak iz Celja. Mamin oče, Almin ded, pa je bil celo prvi slovenski notar v Celju. Toda Almina mama je bila učiteljica v nemški šoli in je tudi svojo hčer vzgojila v tem jeziku. Alma Karlin je pisala v nemškem jeziku, čeprav je za vsakdanjo komunikacijo uporabljala slovenščino (Kregar 2007: 13). Alma v spomilih uporablja ime »Celjani« in pri tem misli na celjske Nemce. Kregar opozarja na to, da je ta naziv postajal vedno bolj slabšalen, kajti najbolj vneti celjski Nemci so že leta 1933 nosili značke s kljukastim križem, celjska krajevna skupina Kulturbunda pa je že leta 1934 veljala za duhovno središče nacionalsocialističnega gibanja v Dravski banovini. Za Almo so bile nacistične ideje nesprejemljive. Prav tako ni podlegla antisemitizmu (Kregar 2007: 13). Ker je leta 1938 nudila zatočišče judovskemu emigrantu iz Prage, Ubaldu Tartarugi, pozneje pa še protinacističnemu emigrantu Joachimu Bonsacku, se je zamerila celjskim Nemcem. Zato se je znašla na seznamu Spodnještajercer, ki jih je treba odstraniti. Na začetku vojne je bila aretirana, v zaporu pa je bivala skupaj s Slovenci. V svojih spomilih na zapor izraža veliko simpatijo do naroda, ki so mu nacisti namenili dokončen izbris. Do svojega nemškega naroda pa čuti razočaranje in prezir. Za Almo se v tistih dneh silovito zavzame prijateljica Thea Gammelina, ki je nemška državljanka, tako da Almo izpustijo. Obema pa se je nacistični režim gnusil (Kregar 2007: 17). Leta 1943 obe pobegneta v Nürnberg k družini Körbler, Thea se nato vrne v Celje, Alma pa odpotuje na Tirolsko, kjer se skriva, nato pa se spet vrne v Celje. Tu ne more več izdajati svojih del in živi skrajno revno. Leta 1944 pa izve, da je na seznamu tistih, ki jih želijo nacisti ob svojem

morebitnem porazu likvidirati. Zato se avgusta 1944 odpravi v partizane in želi priti do Angležev, ki so bili zanjo sinonim za svobodo. Toda v partizanih je kot »Nemka« sumljiva in najprej ji grozi likvidacija. Pozneje pa so jo pustili pri miru, čeprav je ostajala obenem skrbno opazovana. S partizani pešači iz Štajerske v Belo krajino na osvobojeno ozemlje, od tam pa je z letalom prepeljana v Dalmacijo, kjer ostane do osvoboditve. Toda k Angležem ji partizani ne dovolijo.

Alma Karlin je v partizanih prestala obupne življenjske razmere in velik psihofizični napor, a v domače Celje se je vrnila neozdravljivo bolna. V partizanih je napisala zbirko partizanskih pesmi in balad, ki je ostala neobjavljena. Iz njenih spominov je jasno razvidno, da je odklanjala tudi komunizem, ki je bil zanjo »obupno podoben Hitlerjevemu sistemu« (Kregar 2007: 23). Ker je odklonila sodelovanje v partizanskem propagandnem oddelku, si je s tem zapečatila tudi svojo povojno usodo. Pri novih, povojnih socialističnih oblasteh je ostala v nemilosti, nepriznana in vedno bolj zamolčana pa je postajala tudi kot pisateljica.

Na začetku okupacije je bila zaprta v meljski vojašnici v Mariboru, ko ji je skupaj z zaprtimi Slovenci grozila deportacija v južno Srbijo. V svojih spominih na ta čas večkrat zapiše, da so bili Slovenci z njo zelo solidarni, njej pa je bilo zaradi pomanjkljivega znanja slovenščine mučno (Karlin 2007: 34). Karlinova imenuje naciste »sluge temnih sil« in zapiše, da to niso Nemci, kakršne je poznala ona in ki so bili pred vojno njeni bralci. Karlinova je Nemčijo poznala »kot deželo mislecev in pesnikov«, Nemčijo, kakršno je spoznavala zdaj, ob okupaciji, pa je imenovala »zmedena, zaslužnjena, izdana Nemčija na temni pustolovščini zaradi strahovlade« (Karlin 2007: 49). Iz Alminih spominov je na več mestih jasno razvidno, da je Hitlerjev režim ostro obsojala: »Misleci in pesniki so stoletja dolgo bogatili človeštvo, vtisnili svojim narodom sijoč pečat, vojaško ljudstvo pa je uničevalo, da bi bilo naposled tudi samo uničeno« (Karlin 2007: 64). V spominih je nadalje zgroženo pisala o nasilju, ki so ga Nemci izvajali nad civilnim prebivalstvom na Slovenskem. Beremo na primer njeno pričevanje o tem, kako so Nemci materam jemali duševno prizadete otroke, jih odpeljali v Nemčijo in jih tam zaplinili (Karlin 2007: 74). Te avtobiografske izkušnje je zapisala v obliki literarnih zgodb, Nemce pa je za grozodejstva ostro obsojala. Zapisala je, da ni dovolj, če človek pri zlih dejanjih ne sodeluje, kajti: »Človek ne sme molčati, a nemški narod je molčal« (Karlin 2007: 77). Tako je po njenem omogočil tiranijo teme. Gestapovce je imenovala »izmečke človeštva«. Pisala je o ustrelitvah in mučenjih v zloglasnem celjskem Starem piskru, o izseljevanju Slovencev in uničevanju njihovega

premoženja, pisala je o otrocih, ki so jih jemali materam in jih pošiljali na prevzgojo (o fenomenu t. i. ukradenih otrok), pričala je o deportacijah grških Judov, ki so jih vozili skozi Celje v taborišča, pa tudi o spolnem zasužnjevanju mladih žensk, ki so morale v nemški Arbeitsdienst (Karlin 2007: 157–170). Na prenekaterem mestu je izrazila tudi svoje razočaranje nad Angleži, od katerih so mnogi zaman pričakovali odločitve.

Posebno zanimiv je gotovo tretji del spominov Alme Karlin, ki se nanaša na njen beg k partizanom. Ostala je brez slehernih prihodkov, njeno življenje pa je bilo v nevarnosti. Želela je k Angležem, preko njih pa je hotela navezati stik s Švico, kjer naj bi spet izdajala svoje knjige. Zapisala je, da hrani osemintrideset nenatisnjenih knjig, vse zapiske pa je že pred odhodom poskrila. Slovence je imela še iz zapore v Mariboru v lepem spominu. Pravili so ji »naša nemška pisateljica« (Karlin 2007: 191). Tako naklonjen odnos je Alma Karlin pričakovala tudi v partizanih. Toda kmalu je spoznala, da je prišla med komuniste in da jim je sumljiva. Obstaja pričevanje o tem, da so jo partizani na začetku hoteli likvidirati (Karlin 2007: 199). Zanimivo pa je, da je Karlinova v partizanih govorila slovensko (Karlin 2007: 202).

V svojih spominih na partizanski čas piše o množici znanih osebnosti, med katerimi je posebno dragoceno njeno naklonjeno pričevanje o Božidarju Jakcu in njegovi ženi Tatjani. Karlinova pa je pisala tudi o partizanki Mileni, pisateljici Mileni Mohorič, ter o njeni fanatični »usmerjenosti proti vzhodu« (ki pa je po vojni pri komunistih padla v nemilost in doživela zelo tragično usodo, saj so njenega moža in sina kot informbirojevca zaprli na Goli otok, kljub temu da je bila ona med vojno predana partijka) (Karlin 2007: 254). Za Mohoričevo zapiše, da je v partizanih zasedala položaj ministra za kulturo in da ji nikakor ni dovolila do Angležev v Bari, kamor so z osvobojenega ozemlja sicer pogosto vzletala letala (Karlin 2007: 266). Nad tem je bila Karlinova zelo razočarana. Zapisala je:

Ljudje so vsak dan poleteli v Bari. Vse države so pomagale pisateljem na begu, samo moja država tega zame ni napravila. To tako zelo poudarjam, da bi sodobniki in znanamci razumeli, zakaj sem se odrekla svojemu državljanstvu. (Karlin 2007: 267)

Alma Karlin je tudi v partizanih nenehno pisala, čeprav je bilo njeno zdravstveno stanje že zelo težko. Napisala je okrog sedemdeset pesmi in sto zgodb. Tudi ta njena literarna zapuščina še čaka na prevod v slovenščino in na literarnovedno obravnavo. V pogovoru z Mileno Mohorič pa je povedala, da se zaveda, da bo za Slovence vedno ostala tujka. Imenuje se »državljanke sveta«, saj se tudi z Avstrijci, med katerimi je bilo veliko

nacistov, ne more več poistovetiti. Mohoričeva pa ji namigne, da jo je na osvobojenem ozemlju v Črnomlju opazovala »druga žena tovariša Tita«, z ilegalnim imenom Vera, po čemer lahko sklepamo, da je šlo za Herto Haas (Karlin 2007: 279–280). Po končani vojni se je Karlinova vrnila v Celje, kjer je s prijateljico Theo v skromnih razmerah živela v hišici na Pečovniku do svoje smrti 14. 1. 1950.

Spomini Alme Karlin na predvojni čas in na njeno medvojno partizansko izkušnjo so kot pričevanje izjemno dragoceni, v marsičem pa tudi nenavadni. Nenavadni so prvič po tem, da jih je napisala ženska, natančna in iskrena, drugič pa po tem, da v njih partizanskega gibanja ni opisovala slavilno, kakor je bila pogosta navada po drugi svetovni vojni, temveč da jih je napisala kot osebnost, ki zna misliti s svojo glavo. Te spomine je zapisovala izobraženka, antinacistka in antikomunistka, ki se je znašla v vrtincu vojne. Temu vrtincu pa je skušala zgolj pobegniti. Partizanom se ni pridružila iz ideoloških razlogov, temveč »le« zato, ker ji je grozila deportacija v koncentracijsko taborišče. In ker njeni spomini niso vsebovali propagandnih sporočil, poleg tega pa so bili napisani še v nemščini, ki je po vojni vejala za »jezik okupatorjev«, so ostali dolgo neznani, neprevedeni in neobjavljeni.

Potopis in avtobiografska potopisna proza

Ko prebiramo potopisno literaturo Alme Karlin, ki je zaznamovana z avtobiografskimi prvinami, lahko opazujemo značilnosti, o katerih poročajo raziskovalci in raziskovalke, ki so pod drobnogled jemali ženske potopise iz evropskega prostora v zgodovini. Z ženskimi potopisi se je ukvarjala Elke Frederiksen in temu posvetila študijo z naslovom *Der Blick in die Ferne, Zur Reiseliteratur von Frauen* (Frederiksen 1999: 147–165). Citirala je pisateljico Rahel Varnhagen, ki je ženske svojega časa pozvala: »Pojdi v kraje, kjer se te dotaknejo nove stvari, besede in ljudje tako, da ti osvežijo kri, življenje, živce in misli.« Zapisala je še, da ženske to »dvojno potrebujejo« (Frederiksen 1999: 147). Ta avtorica je, podobno kot Alma Karlin, opisala svojo željo po potovanju kot hrepenenje po spremembi, po spoznavanju drugačnih načinov življenja. Varnhagnova je obenem kritizirala položaj meščanske ženske, ki je bil omejen le na dom in družino.

Na začetku 19. stoletja so še vedno lahko potovale le redke ženske. Potovanja, namenjena novim odkritjem, so bila predvidena le za moške, za ženske pa kvečjemu »sprehodi«. »Pogled v daljavo« je bil zanje v glavnem

nedosegljiv. Toda zgodovina ženskega potopisa v Evropi kaže, da so ženske, ki so kljub vsemu potovale in o svojih potovanjih tudi pisale, vendarle obstajale. Frederiksonova piše, da je npr. že v letih od 1700 do 1810 nastalo več kot šeststo takih besedil, proti koncu 18. stoletja pa so bila celo zelo priljubljena. Nadalje navaja, da so bile že v 18. stol. razširjene t. i. ženske robinzonade ali pa literarne predelave motivov s potovanj v delih nekaterih avtoric (Sophie von La Roche, Dorothea Schlegel, Bettina Brentano von Arnim, Anne Radcliffe idr). V nasprotju z ženskami so potovanja moškim priporočali, širila naj bi njihovo izobrazbo in splošno obzorje. Znali naj bi tudi več jezikov. Ženske so bile iz takih ambicij samoumevno izključene, kakor so bile do konca 19. stoletja izključene tudi iz vseh višjih oblik izobraževanja.

Za žensko, ki je kljub strogim patriarhalnim vzorcem potovala, so bila ta potovanja povezana z velikimi težavami, predvsem pa je njihovo potovanje pomenilo zanikanje in zavračanje tradicionalne ženske vloge. Pomenilo je prekršek zoper »red« in »moralo« (o čemer priča tudi Alma Karlin, ki se je, podobno kot nekatere druge Evropejke, na svojih potovanjih včasih oblekla kot moški). A nekatere Evropejke so si s potovanji po Evropi, na Orient, Kitajsko, v Indijo, Afriko, Ameriko kljub vsemu izpolnjevale svojo željo po svobodi (Mary Wollstonecraft, Sophie von la Roche, Johanna Schopenhauer, Ida Hahn-Hahn, Ida Pfeiffer idr.) (Frederiksen 1999: 148–149). Zapisi s številnih ženskih potovanj v 18. in 19. stol. so še danes deloma slabo dostopni, ker ni bilo ponatisov. Toda njihova literatura je v novejšem času postala predmet živahnih literarnozgodovinskih raziskovanj, ki so opozorila na množico še neraziskanih tekstov, ki zajemajo ženska poročila s potovanj, njihova pisma, dnevnike in literarna dela.

Podobno oživljeno zanimanje opažamo tudi v zvezi z delom Alme Karlin, ki je bila v prvi polovici 20. stoletja v Evropi zagotovo med najbolj znanimi in plodovitimi avtoricami tega žanra, obenem pa ostaja tudi pisateljica, katere delo je še vedno le delno raziskano. Literarni znanstveniki (Wolfgang Griep 1991, 1995, Annegret Pelz 1993, Tamara Felden 1994, Stefanie Ohnesorg 1996 v nemškem prostoru, v slovenskem pa Jerneja Jezernik in Andrijan Lah) prav tako opozarjajo, da ženski potopisi večkrat niso zgolj potopisi, temveč da so zanimiva literarna dela, ki vsebujejo tudi veliko raznolikih topografskih, etnografskih, zgodovinskih in umetnostno-zgodovinskih, ekonomskih in političnih podatkov. Nenazadnje izražajo razmišljanja o položaju žensk v drugih državah in ponujajo poseben, ženski pogled na patriarhalni družbeni red. Vsebujejo tudi emancipacijske ideje, ki so sicer marsikdaj le delno ali šibko zarisane, vendar so prisotne. Vse naštete

značilnosti srečujemo tako v potopisih kot v potopisni prozi Alme Karlin. Tudi njena besedila jasno kažejo na to, da so bile njene ženske izkušnje s potovanj drugačne od moških. Njena dela so literarna in predstavljajo bogat kulturno-zgodovinski dokument.

Odločitev za to, da bo odpotovala v svet, je bila torej tudi pri Almi Karlin povezana z izstopom iz t. i. normalnega življenja žensk. Pri tem se je prav dobro zavedala svoje posebnosti in bila soočena s prepričevanji, da naj ne odpotuje. Zavedala se je tega, da si kot ženska jemlje nekaj, česar si ne bi smela, to pa je bil tudi čas za poglobljen študij vsega, kar jo je zanimalo, za premišljevanje o sebi, za pisateljstvo. Potopisi Alme Karlin so zlasti pretresljivi na mestih, ko omenja, kako zelo je sama, kako nikjer ne najde ljubezni. Piše o svojih pričakovanih pred potovanjem pa tudi o razočaranjih, ki jih je doživela. Vedno se zelo študioso posveča posebnostim dežel, skozi katere potuje, kljub pomanjkanju denarja in boleznim pa neumorno piše. Odprta je za vse tuje in drugačno, čeprav je njen pogled evropocentričen, na kar kažejo njeni diskurzi o »rasi«. Za bralce posebej privlačno pa je gotovo dejstvo, da je nadvse spretna oblikovalka zanimivih zgodb ter da so njeni komentarji zelo duhoviti, včasih celo črnohumorni, in to tudi takrat, kadar gre za opise tragičnih dogodkov. Njeni »ženski potopisi« so prav gotovo drugačni od sočasnih moških, za katere je angleška potopiska Mary Wortley zapisala, da so vsi »do ogabnosti enaki« in da kot ženska želi pisati drugače, to je utirati novo pot in osvežiti obrabljenost potopisnega pisanja (Frederiksen 1999: 153). Tudi Potopisi Alme Karlin izražajo podobno ambicijo.

Alma Karlin, ki je bila načitana zlasti po nemški literaturi, je gotovo poznala potopise, ki so bili v Nemčiji že sredi 19. stoletja zelo priljubljena literarna zvrst. Nastajali so pod vplivom Heinricha Heineja, ki ga omenja tudi ona. Pod njegovim vplivom naj bi potopis dobil odprto obliko, postajal naj bi mešanica opisov, refleksij, pripovedi in celo pesmi. Almini potopisi pripovedujejo o kulturni zgodovini dežel, po katerih je potovala, vedno znova pa izražajo njeno silovito željo po znanju. Piše o položaju žensk, ki jih srečuje v tujih deželah, o t. i. ženski plati zgodovine. Njena razmišljanja izražajo kritiko patriarhalnih navad. Na svet okrog sebe zre realistično ter izkazuje močan socialni čut.

V potopisnem delu *Popotne skice*, ki smo ga v slovenskem prevodu Irene Dolschon dobili leta 1997, piše Karlinova o svoji poti čez Atlantik proti Južni Ameriki. V letih 1920–1928 je pošiljala članke s svojega potovanja v *Cillier Zeitung*, izšlo jih je 136 (Šlibar 1998). V njih vzpostavlja neposreden stik z bralcem na osnovi berljivega in duhovitega sloga. Pripoveduje o

svoji nenavadni, samotni poti, pa tudi o neizmerni sili narave na razburkanem morju. Pot jo zanese najprej v Peru, ki jo v marsičem negativno preseneča, predvsem zaradi grobosti in nasilja na vsakem koraku, vendar Alme Karlin to ne zmoti v tej meri, da ne bi natančno pisala o zgodovini te države, o nastanku njenega imena, življenju domačinov, o starodavni državi Inkov, ki jo je od nekdaj zanimala, pa tudi o vraževerju, hrani in pijači ter o mnogih nepredvidljivih posebnostih. Pot jo vodi dalje v Panama, kjer poroča o naselju gobavcev, to naselje pa celo obišče in sočustvuje s trpečimi ljudmi. Kostarika jo preseneča zaradi revščine, iz San Salvadorja poroča o Indijancih in njihovih navadah, nato o kulturi Aztekov, o njihovih verskih obredih. Pri njenem zapisu iz Amerike pa srečujemo zanimiv primer poročila o življenju v ZDA v 1. pol. 20. stoletja, ki je bilo tam že zaznamovano s številnimi modernostmi in vsakdanjem življenju. Pot nadaljuje v Polinezijo, k Papuancem, za katere piše, da jim gre v slast »dolgi prašič« (človek). Potuje na Havaje, v vseh avtobiografskih zgodbah pa je viden njen smisel za literarno zgodbo, za dramatičnost pripovedi. Taka je tudi njena avtobiografska zgodba *Vrnitev nezvestega* (o zgubljenem kovčku), v kateri se, daleč na drugem koncu sveta, spominja topolov iz svojega rodnega Celja.

Njena doživetja na Japonskem so prepletena z razmišljanji o položaju žensk, pri čemer je vidna njena ogorčenost nad njihovim tamkajšnjim položajem: »Ženska tu nič ne velja, hoditi mora za možem« (Karlin 1997: 76). V avtobiografski črtici *Prepovedana Jošivara* pa piše, da na Japonskem obstajajo »soproge in gejš« in ugotavlja: »Soproga je delovno kljuse in plemenska žival. Pri trinajstih letih deklicam iščejo moža.« Alma se s takim načinom življenja žensk ne strinja ter zaključuje, da so japonske ženske po zgodaj načrtovanih porokah nesrečne (Karlin 1997: 80–81). Tudi ko obišče japonski otok Hokaido, kjer živijo praprebivalci Japonske, ki govorijo svoj poseben jezik, Alma še vedno poroča tudi o tamkajšnjih ženskah:

V moževi prevzvišeni navzočnosti žena ne sme govoriti, kadar ni vprašana. Pred moškimi se mora zmeraj odkriti, v pozdrav zdrkne z roko prek ust, potem pa po levi roki navzgor do ramena. (Karlin 1997: 87)

Pot nadaljuje na Kitajsko in Korejo, nadalje na Tajvan (Formoza), nato pa v Indonezijo, celo med plemena, ki so bila do nedavnega ljudožerska, piše na primer, da bo pripovedovala »o divjakih« na Fidžiju (Karlin 1997: 119, 133). Poroča o različnih rasah, ki jih sicer radovedno opazuje, a izraža do nekaterih, na primer na Novi Gvineji, tudi odpor, čeprav čuti, da so belci v tem delu sveta do drugih ras vzvišeni in arogantni. Med vsemi zgodbami

je strašljivo pretresljiva njena avtobiografska črtica z Nove Gvineje, ko so jo Malajci hoteli oropati in vreči v morje, ona pa se je ubranila s poprom in jim pobegnila. Zatočišče je poiskala pri misionarjih. Vedno znova pa opazuje položaj žensk. Na Borneu zapiše, da je prenekaterega »divjaka« zamikalo, da bi jo imel za »stransko ženo« ter ob tem ironično komentira: »Glavo bi že dala, telesa pa ne« (Karlin 1997: 126). Očarljivo je, kako Alma tudi takrat, kadar piše o geografskih podatkih ali npr. o živalstvu, iz vsega naredi zgodnico – taka je npr. tudi tista o zaljubljenih papagajih na Borneu (Karlin 1997: 129). Z distanco, čeprav ne brez odpora, pa piše o tem, kako so bili ljudje na Fidžiju v preteklosti ljudožerci (Karlin 1997: 133). Na Novih Hebridih izraža rasni odpor do domačinov: »Domačini so črni, skodrani, grdi – pravi Melanezijci« (Karlin 1997: 144). Ob tem jezno komentira, da so tudi nevhvaležni, umazani, divji, neumni – in da še celo peti ne znajo. Ponovno je ogorčena nad položajem njihovih žensk, ki so popolnoma brezpravne. Njeni zapisi so sarkastično kritični: »Moški vsekakor veliko bolj žalujejo za mrtvim prašičem kakor za žensko« (Karlin 1997: 144). Njihove ljudožerske navade črnohumorno opisuje:

Človeka ali »dolgega prašiča« tudi tod, kakor na Fidžiju, dušijo v vročih kamnih v zemlji, le da poteka ta postopek brez petja, tuljenja in igranja tamtam. Zatorej se ne bom dala požreti tukaj. Sicer pa mi je bilo zaupno povedano, da zaradi takšnega kupčka kosti, kakor sem jaz, ni vredno segrevati kamnov. (Karlin 1997: 145)

Primer Almine avtobiografske potopisne proze predstavlja zbirka črtic *Smrtonosni trn*, ki je leta 1933 izšla pri založbi Prismen Verlag v Berlinu. To je edino literarno delo, v katerem pisateljica in popotnica nastopa kot sojunakinja, je v spremni besedi k svojemu slovenskemu prevodu zapisala Jerneja Jezernik (2010: 231). Alma igra vlogo opazovalke, poslušalke, spraševalke, sogovornice, se vživlja v miselni in duhovni svet tistih, s katerimi se srečuje. Črtice so umeščene v Peru, kjer so Almo doletele zelo nevarne in neprijetne izkušnje. Ta država jo je razočarala tem bolj zato, ker je pred potovanjem potomce Inkov idealizirala, bila je očarana nad znanjem iz strokovnih in znanstvenih knjig. Izjemno je cenila inkovska civilizacijska prizadevanja, resničnost, ki jo je pričakala v Peruju, pa je bila zanjo vse prej kot navdušujoča. V pismu prijateljici Thei Schreiber Gammelina je pozneje napisala, da je Peru uničil v njej vero v dobroto in človeško ljubezen in da jo je kot žensko divjaško poniževal (Jezernik 2010: 210). Perujci so jo spolno nadlegovali, različne oblike nasilja pa je srečevala na vsakem koraku, tako da je to deželo imenovala »deželo hudodelcev« in »prostakov« (Jezernik 2010: 210).

Almo Karlin je motil zlasti položaj žensk v tej državi. Toda v avtobiografski črtici *Dežela Otrok sonca* vseeno zapiše, da je navdušena nad izginulo kulturo Inkov ter da razume njihova verovanja in običaje. Nadaljuje z inteligentnim in s stvarnim razmišljanjem, v katerem pojasnjuje inkovsko zgodovino. O Peruju zapiše: »Dežela, ki je ne moreš imeti rad, in vendar tudi dežela, ki je nikoli ne moreš pozabiti.« (Karlin 2010a: 35)

Almino povezovanje zgodovine s sodobnostjo prerase nato v literarne zgodbe, ki so prežete tako s prizori vsakdanje krutosti življenja v Peruju kot tudi z obilico vraževerja, ki je sestavni del le-tega. Ljudje so popolnoma prepričani v obstoj čarovnij in najrazličnejših urokov, maščevalno rokujejo s strupi, njihova življenja pa so pogosto skrivnostno srhljiva. In take, napeto berljive, postajajo tudi Almine črtice. Nazoren primer predstavlja besedilo *Usodni čičin napoj*, zgodba o tem, kako ljubosumna žena zastrupi mlado zapeljivko. To je odlično oblikovana, napeta kratka zgodba s prvoosebno pripovedovalko in z odprtim koncem. Podobna je črtica *Krvno maščevanje*, ki je zapisana kot prvoosebna Perujkina pripoved, ki priča o samoumevnem nasilju moških nad ženskami. Nevarnosti, nasilje, vraževerna verovanja in prerokbe – vsi ti elementi so sestavni del vseh črtic v zbirki *Smrtonosni trn*. Zanimivo je, da ne delujejo kot fikcija, temveč kot del pripovedovalkine vsakdanjosti.

Pot jo vodi nadalje v Panamo, kjer v avtobiografski črtici *V panamskem kotlu ras* (Karlin 2010a: 97) zapiše, da se tukaj srečujeta Pacifik in Atlantik ter da se nikjer ne stika toliko različnih ras in ljudstev, nad čimer je po svoje navdušena. Alma najde delo kot sodna prevajalka, zato posebno radovedno opazuje različne jezike, s katerimi prihaja v stik. Alma želi stike z nebelci, a ji šef to prepoveduje. Šele zvečer lahko zahaja v knjižnico. Tudi njene črtice, ki tematizirajo življenje v Panami, so polne čarovnij in smrtonosnih urokov (*Urok starega črnca*, *Človeške kosti s pokopališča Coco Solo*, *Krastačja srca*, *Molitev svete Helene*), nekatere pa so oblikovane kot zgodbe v zgodbah. Prav tako tudi panamske črtice izpričujejo veliko nasilja nad ženskami, ki jih je dovoljeno pretepati in prodajati. Nekatere zgodbe so zapisane po pripovedovanju, nekatere pa pričajo o Alminih lastnih izkušnjah. Taka je npr. *Rjavi vampir* (Karlin 2010a: 138–145), ki pripoveduje o njenem poznanstvu z nekim kolumbijskim čarovnikom. Ta Almina strašljiva črtica je nazoren primer njene avtobiografske potopisne proze, v kateri je znala oblikovati zelo napeto zgodbo, ki pa ji je dodala tudi nekaj prvin iz svojega raziskovalnega dela, ustavljajočega se pri vsem, kar je bilo skrivnostno magičnega in mejnega. Toda čeprav je Almin zorni kot evropocentričen, kritično piše tudi o rasizmu. Piše o tem, kako se imajo

belci za večvredne, kako si nebelce podrejajo in jih sramotijo, nebelci pa jih zato sovražijo. Vesela je, da se je kot ženska rodila v Evropi. Zgovorna pa je seveda anekdota, v kateri jo v Panami, kjer prevaja, nazivajo z »gospod tolmač« (Karlin 2010a: 168–169).

Fiktivna proza

Prva izdaja *Japonskih novel* Alme Karlin sega v leto 1936 (Breslau/Wrocław), v slovenskem prevodu Jerneje Jezernik pa jih lahko beremo od leta 2007. So primer fiktivnih literarnih besedil, ki izvirajo iz Alminega zanimanja za kulturnozgodovinske posebnosti te dežele, v kateri je živela eno leto. Najprej je prispela v Jokohamo, v skrivnostno mesto, ki pa je bilo odprto do tujcev in se je razvilo v živahno stičišče različnih kultur (Jezernik 2007: 78–80). Pozneje se je naselila v Tokiu, se navduševala na budizmom in potovala na Fudži. Iz *Japonskih novel* je razvidno, kako poglobljeno se je pisateljica vživljala v japonsko mentaliteto, kako je občudovala njihovo vljudnost, marljivost in vztrajnost ter kako natančno je opazovala njihove navade. S posebno tenkočutnostjo pa je literarno upodobila najrazličnejše usode japonskih žensk ter njihovo podrejeno, manjvredno vlogo v japonski družbi na začetku 20. stoletja. V literarnih zgodbah je tematizirala spoznanje, da japonske ženske že od zgodnjega otroštva učijo samoodpovedovanja in dela za druge, da so predvsem marljiva delovna sila. Almine Japonske novele kažejo na natančno poznavanje japonskega načina razmišljanja, tradicije, čustvovanja in pravil vsakdanjega vedenja. Kažejo na vlogo žensk, ki morajo absolutno upoštevati moškega gospodarja. Iz novel izhaja tudi jasna slika, da se lahko šolajo le moški in da lahko le oni odhajajo v svet, na primer v Evropo. Kritično piše tudi o prostituciji (Karlin 2007: 30). Tematizira psihično trpljenje žensk zaradi nenehnega podrejanja. V noveli Tokinoye citira na Japonskem vsesplošno razširjeno misel: »Ženske naj bi bile kot trava suzuki v jesenskem vetru ..., ljubko bi se morale upogibati« (Karlin 2007: 61). Osrednji lik v tej noveli pa je ženska, ki se temu upira in razmišlja:

Če bi bila vojščak, bi se šla bojevat, in če bi bila menih, bi lahko nemoteno sedela v svoji celici, ker pa sem ženskega spola, sem ujeta v železni objem pokornosti: kot otrok pokorna svojemu očetu, kot soproga svojemu gospodarju, in nekoč, ko bodo leta zbežala kot žerjavi, tudi svojim sinovom ... (Karlin 2007: 61)

S tem, da je Alma Karlin svoje Japonske novele oblikovala predvsem kot novele o ženskah, je bralcem ponudila jasno sporočilo o tem, da se s takim

ravnanjem ne strinja. Kot pisateljica je sočutno oblikovala njihove usode, njene novele pa izražajo družbeno kritiko.

Tudi novelo *Vodna vrba*, ki je bila napisana leta 1938 in v izvirniku ni bila objavljena, a je njen tipkopis hranil NUK, slovenski prevod Jerneje Jezernik pa smo dobili leta 2016, je Alma Karlin zasnovala kot pripoved o položaju žensk, a tokrat na Kitajskem. Na osnovi dveh ljubezenskih zgodb, ene srečne in druge nesrečne, je prikazala stik, pa tudi konflikt med tradicijo in novimi družbenimi spremembami. Obe zgodbi se med seboj prepletata. V prvi želijo krhko dekle, Vodno vrbo, ki je stara šele šestnajst let, poročiti z izbrancem, za katerega se odločita njuna očeta, a se zgodba zaradi dekletove bolezni nesrečno konča. Toda ne glede na razplet je videti, da je Alma Karlin z njo kritizirala dogovorjene poroke in obvezno povezovanje dekliških nog, ki se mu Vodna vrba z bratovo pomočjo sicer izogne. V noveli je doživeto posnet starodobni kitajski miselni svet, katerega predstavnik je oče Vodne vrbe, ki meni: »Najboljša krepost ženske je, če nima nobenih talentov« (Karlin 2016: 66). Iz njegovega naziranja je razvidno, da šolane ženske niso zažele in zato je šokiran, ko njegov sin domov pripelje izobraženo nevesto. Toda sinov zakon je srečen, njegova žena kot novodobna Kitajka tudi »z moškimi po moško govori« (Karlin 2016: 77). Mlada zakonska žena ima namreč svoj laboratorij za različne poskuse. Pri svojem delu je uspešna. Kljub temu pa je kot poročena ženska še vedno moževa lastnina, od katere njegova družina pričakuje zlasti moške potomce. Alma Karlin je v tej noveli pokazala na manjvreden položaj žensk v kitajski družbi, ki se je pod vplivom Zahoda že spreminjal.

Svojevrstna je tudi jezikovno-slogovna podoba te novele. Napisana je v bogati metaforiki, ki posnema kitajski miselni in simbolni svet, poln poetičnih opisov, iz katerih je vidna tesna zveza med človekom in naravo. Ta žari in se giblje v mnogih vzhodnjaških barvnih odtenkih. Osebe v noveli si krajšajo čas s pripovedovanjem starih pravljic in nenavadnih zgodb, v katerih nastopajo kitajski principi in princeze, mandarini, njihove glavne in stranske žene, duhovi in lisičje vile. Alma Karlin kot pisateljica mojstrsko zajema iz kitajske mitologije, zgodbo pa oblikuje tako, da z njo bralca ne dolgočasi in da vzbuja pri njem zanimanje za neznano. Posebna kvaliteta pisateljici pripovedi o družini Vodne vrbe je njena duhovitost, s katero je novela kljub tragiki prežeta.

Prevajalka Jerneje Jezernik je zasnovala zbirko *Z Almo v svet* in v njenem slovenskem prevodu lahko prvič prebiramo tudi novelo *Najmlajša vnukinja čistiljivega I Čaa* (2016), ki se prav tako odvija na Kitajskem. Alma Karlin je Kitajsko prvič obiskala v drugi polovici leta 1923, nato pa še na začetku

leta 1924, potem ko je zapustila Tajvan (Jezernik 2016: 70). Prevajalka je v spremni besedi k noveli o Alminem doživljanju Kitajske zapisala:

Osrednje cesarstvo jo je očaralo predvsem s svojo skrivnostno mistiko ter naravno in kulturno raznolikostjo, uspešno pa si je utrlo svojo pot tudi v številna avtoričina potopisna in literarna dela. (Jezernik 2016: 70)

Nadalje navaja, da je to novelo leta 1948 izdal avtoričin najljubši založnik Max Mohring iz Leipziga in da je eno zadnjih objavljenih pisateljčinih del, zgodba pa da »temelji na konkretnem liku, nežni mali Kitajki, ki jo je Alma Karlin v času bivanja v Pekingu poučevala angleščino« (Jezernik 2016: 71). Tej Kitajki sta starša, ki sta se izobraževala v Nemčiji, želela omogočiti sodobno izobrazbo. Tudi v tej noveli je pisateljica tematizirala zgodbo o mladi ženski, ki se upre tradicionalni vlogi, kakršno so na Kitajskem na začetku 20. stol. predpisovali dekletom. Zgodba, ki je napisana zelo berljivo in duhovito, vsebuje pisateljčino jasno feministično sporočilo. Z njo je Karlinova ponovno pokazala, kakšna krivica se je v njenem času godila večini Kitajk v primerjavi z moškimi, ki so bili edini odločevalci in vodje. Samoumevno je bilo, da so se lahko mladi Kitajci izobraževali, mlade Kitajke pa so bile za šolanje prikrajšane. Ko se osrednji lik v tej zgodbi, mlada in bistroumna Ko Cai, takemu načinu življenja upre in se izšola v plesu, mora v kitajskem gledališču nastopati preoblečena v moškega, saj so vse ženske vloge po tradiciji igrali moški. Nikakor se ne sme izdati, da je ženska. S to zgodbo je Alma Karlin kritizirala tudi kitajsko obsedenost z moškimi potomci in sporočila, da imajo dekleta pravico do izobrazbe, do lastnega načina življenja, pa tudi do samostojne umetniške poti.

Sklep

Svetovna popotnica in pisateljica Alma Karlin je zapustila dela, ki so zvrstno in tematsko zelo raznolika. Kot ženska si je v času, ko to ni bilo običajno, drznila stopiti na samosvojo popotniško, raziskovalno in umetniško pot. Napisala je dve avtobiografiji. Prva, ki je bila v slovenščino pod naslovom *Sama* prevedena šele leta 2010 (v nemščini *Ein Mensch wird ... Aus Kindheit und Jugend*, napisana l. 1930/31, a je doslej ostala v tipkopisu), obravnava pisateljčino otroštvo in mladost, njen študij in potovanja po Evropi do konca 1. svetovne vojne. Druga z naslovom *Moji zgubljeni topoli*, v slovenščino prevedena leta 2007, pa se nanaša na čas druge svetovne vojne in pisateljčin beg pred nacisti v partizane, od koder

je skušala navezati stik z Angleži in pobegniti v Anglijo, a ji to ni uspelo. Kot pripadnica nemško govoreče skupnosti iz Celja je bila slovenskim partizanom sumljiva, čeprav je bila antinacistka. Obe avtobiografiji uvrščata Almo Karlin med odlične avtorice tega žanra, pomenita pa tudi svojevrstno, živo pričevanje o nekem zgodovinskem dogajanju, umeščenem v čas dveh svetovnih vojn ter v obdobje pred in po njima. Avtobiografiji sta bogati z literarnimi prvini in izražata posebnosti ženske avtobiografije 20. stoletja, ki poudarja tudi uveljavljanje nove ženske samozavesti, temelječe na izobrazbi in umetniškem talentu. V svojih avtobiografijah se je pisateljica uprla tradicionalnim zahtevam patriarhalne meščanske družbe, pa tudi ideološkemu nasilju, tako nacističnemu kot komunističnemu. In čeprav se Alma Karlin ni razglašala za feministko, je živela, razmišljala in pisala v duhu tedanjih sodobnih emancipacijskih teženj. Z lastno življenjsko izkušnjo je poudarjala pomen izobraževanja za ženske in njihovo pravico do umetniške poti. V obeh avtobiografijah pa je razmišljala tako o osebnih kot tudi o političnih vprašanjih. Vidno je njeno izrazito protivojno stališče. Obe avtobiografiji tudi dokazujeta, da ni bila zaslepljena z nikakršnim puhlim nemškim domoljubjem. S svojim učenjem tujih jezikov in z raziskovanjem tujih kultur ter pisanjem o njih je želela presegati nacionalna nasprotja, širiti obzorja in vzgajati toleranco. Zaradi vsega naštetega jo lahko štejemo med začetnice medkulturnih študij na Slovenskem, pa tudi v širši Evropi, kjer je bila v času med obema vojnoma zelo znana in priljubljena avtorica.

Druga zvrst, v kateri se je Alma Karlin izkazala kot izvrstna avtorica, so njeni potopisi in avtobiografska potopisna proza. To poglavje vzorčno obravnava njen potopis *Popotne skice* (1997). Njen potopis kaže značilnosti tedanjega sodobnega ženskega potopisa iz evropskega prostora, ki je izražal željo po spremembi, po novem načinu življenja, to pa je pomenilo zanikanje in zavračanje tradicionalne ženske vloge. Potopisi Alme Karlin so obenem zanimiva literarna dela, ki vsebujejo veliko različnih topografskih, etnografskih, zgodovinskih, umetnostnih, ekonomskih in političnih podatkov. Prinašajo tudi razmišljanja o položaju žensk po svetu in izražajo ženski pogled na patriarhalni družbeni red. Odsevajo emancipacijske ideje. Potopisi Alme Karlin so dela mešanega žanra in bogat kulturno-zgodovinski dokument. Imeli so informativno, zabavno in izobraževalno funkcijo. Primer njene avtobiografske potopisne proze pa je zbirka črtic *Smrtonosni trn* (1933, prevod v slov. 2010), edino literarno delo, v katerem pisateljica nastopa tudi kot literarna oseba.

Karlinova je kot pisateljica pisala tudi fiktivno prozo (*Japonske novele, Vodna vrba, Najmlajša vnukinja častitljivega I Čaa*), ki jo je umeščala na

različne dele sveta, kjer je živela, na primer na Kitajsko, Tajsko, Japonsko ali v Panamo. Ta proza, ki jo tvorijo tako črtice kot novele in romani, je literarnovedno doslej še najmanj raziskana. Večina te proze v ospredje postavlja zgodbe o ženskah, v katerih je pisateljica tematizirala spoznanje, da so prikrajšane za izobrazbo in da veljajo v družbi za manjvredne. Njena proza je izražala družbeno kritiko.

Alma Karlin je bila v slovenskem prostoru ena prvih poklicnih pisateljic. Vzgojena je bila kot nemško govoreča in pišoča avstro-ogrška državljanka, čeprav sta bila oba njena starša Slovenca. Okolje, v katerem je živela, Celje z okolico, pa je bilo dolgo v dvajseto stoletje nemško-slovensko dvojezično, zaznamovano tudi z nacionalnimi boji in nasprotji, ki se jim je Karlinova izogibala. Alma Karlin je slovensko razumela, a pisala je v nemščini. Zato je ostala kot »Nemka« neupoštevana v slovenskih literarnih zgodovinah. Njena dela so ostajala neprevedena, prve prevode smo začeli dobivati šele v osemdesetih letih 20. stol. Novejša literarna veda pa seveda ugotavlja, da kanona nacionalne literature ne tvorijo le tista literarna dela, ki so napisana v (današnjem) uradnem in večinskem nacionalnem jeziku. K slovenski literaturi tako sodijo tudi dela pisateljev oz. pisateljic, ki so pisali ali pa še pišejo v drugih jezikih ter so živeli ali pa še živijo na področju današnje Slovenije. Alma Karlin je bila pisateljica z dvojno, medkulturno, nemško-slovensko identiteto.

Slovenščina kot odraz osebne in narodne identitete v literarnem delu Florjana Lipuša

Literarna zgodovina uči, da pisatelju, kadar le-ta izjavi, da ne bo več pisal (v *Delu*, 28. 5. 2011), ne smemo verjeti. Lipuš je od tistega časa, ko je za zaključek svojega opusa, za »sklepanje kroga s krepkejšo črto«, objavil prozno delo *Boštjanov let* (2003), napisal še *Poizvedovanje za imenom* (2013), *Mirne duše* (2015), *Gramoz* (2017) in *Zgode in nezgode* (2021). Na poti k njegovi osemdesetletnici so torej izšle še tri knjige, ki pričajo ne le o njegovi pisateljski zmogljivosti, temveč tudi o tem, da ga še vedno zelo živo prizadevajo tako sodobni kot zgodovinski problemi koroških Slovencev v Avstriji. Lipuš jih obravnava tako, da jim na osnovi zapletanja v delno avtobiografske in delno domišljjsko ugnete zgodbe kaže obraz v kritičnem in brezobzirno razkrivajočem zrcalu. Glede na zgodbe iz preteklosti, zlasti na tiste, ki se nanašajo na čas nacizma in deportacij koroških Slovencev v nemška koncentracijska taborišča, bralcem pričevanjsko pripoveduje, da koroški Slovenci niso bili le tragične žrtve, temveč pogosto tudi kruti sotorilci. Med tedanjimi žrtvami je bila njegova mama. Bila je med tistimi, ki so jih ovadili domačini in so bile nato v živinskih vagonih odpeljane v Ravensbrück, od koder se mnoge niso več vrnile. Lipuš opominja, da so bili tudi drugi mučeni, zasmehovani in zasramovani predvsem zato, ker so bili Slovenci. Sodili so v Hitlerjev program iztrebljanja vsega, kar je bilo slovensko, seveda tudi kulture in jezika.

Nekateri, ki so vojno preživeli in njihovi poznejši mladi potomci, so otroci vojne, piše pisatelj. In opominja. Videti je, da se k temu opominu vrača predvsem zato, ker ga prizadeva izginjanje slovenskega jezika na Koroškem zlasti med mlajšo in srednjo generacijo, zelo boleče in ogorčeno pa občuti prestopanje koroških Slovencev v nemški jezik na področju njihovega literarnega ustvarjanja. Med drugo svetovno vojno, marsikdaj pa tudi po njej, je edina svoboda koroških Slovencev obstajala v ohranjanju njihovega jezika, piše pisatelj. O tem zgovorno pričajo tudi nekateri prizori iz romana Maje Haderlap *Angel pozabe*, ki tematizira usodo babice, nekdanje zapornice v Ravensbrücku, pripoveduje pa tudi o zvestobi slovenščini ter o ohranjanju jezika in slovenske kulture med člani njene ožje družine. Toda ta roman

je že napisan v nemščini, čeprav je pisateljica koroška Slovenka in je v slovensko literaturo vstopila kot slovenska pesnica (v zbirkah *Žalik pesmi* in *Bajalice*), vendar tudi v novejšem času svojo literarno pot nadaljuje v nemščini. V »zgoranjem jeziku«, kakor to imenuje Lipuš, in z zanikanjem »spodnjega jezika«, to je slovenščine. Tak jezikovni prestop je za pisatelja navdse problematičen. Njegova obsodba tega dejanja je zelo ostra, zanj je njen roman pričevanje o narodnem in jezikovnem odpadništvu: »Knjiga je zavrgla svoje borno poreklo in se preselila iz spodnjega jezika v zgornji jezik, uverjena, da bo od zdaj naprej izžarevala gosposkost in razkošnost.« (Lipuš 2013: 57)

Roman Maje Haderlap je za pisatelja žalosten dokaz za to, da se slovenščina na Koroškem izgublja tudi pri ljudeh, ki so sicer dovolj močni, nadarjeni in izobraženi, da bi jo lahko ohranjali. Njegova napoved glede prihodnosti slovenščine na avstrijskem Koroškem je prav zaradi takih jezikovnih prestopov pesimistična. Sledila bosta »duhovni mrk« in »popolna tema«, izid romana Maje Haderlap v nemščini pa Lipuš imenuje »praznik razvalin« (Borovnik 2017: 77–78).

Pisatelj Florjan Lipuš je vse od svojega prvega romana *Zmote dijaka Tjaža* (1972) znan po svojem nespravljivem razmerju do katoliške cerkve, ki ji je poleg licemerja očital tudi udinjanje vladajočemu nemštvu, le-to pa je od Slovencev zahtevalo, naj se odpovejo svojemu maternemu jeziku. Slovenščina je že v Lipuševem prvem romanu nastopila kot prepovedani jezik, kot jezik, h kateremu so se slovenski dijaki v katoliškem zavodu zatekali naskrivaj kot k svojemu pribežališču, potem ko so zapustili svoje domove in jim od lastne identitete ni ostalo nič več. Znano je, da je roman napisan na avtobiografski podlagi, v njem pa prepoznavamo tudi generacijo tistih, ki so se na Plešivcu (nem. Tanzenbergu) šolali sočasno z Lipušem (poleg njega še Erik Prunč, Valentin Oman, Peter Handke idr.). Zveza z resničnostjo je v tem romanu poudarjena, čeprav je fikcijsko predelana. Ti dijaki so na Plešivcu naskrivaj izdajali slovenski dijaški list *Kres*, pozneje, po izstopu iz internata, pa niso postali duhovniki, temveč so izbrali drugačne življenjske poti. Leta 1960 so v Celovcu začeli izdajati slovensko literarno revijo *Mladje* v slovenščini, ki je prinesla tedanjo sodobno ambicijo za razvoj slovenske književnosti na Koroškem, enaindvajset let pa jo je urejal prav Florjan Lipuš. Revija je ves čas izhajala v slovenščini, objavljala pa je tudi prevode drugih del iz tujih jezikov v slovenščino.

Za ves Lipušev prozni opus je značilna njegova zvestoba slovenščini. Pisanje v slovenščini je namreč pomenilo upor zoper izginjanje slovenstva, njegova slovenščina pa nikoli ni ostajala le na sporočilni ravni, to je na

ravni dnevnega in praktično sporazumevalnega jezika. Z rabo slovenščine je Lipuš opozarjal na njeno živost in sposobnost, da lahko v njej izrazi tudi najbolj zahtevna tematska in slogovno eksperimentalno oblikovana sporočila, z rabo slovenščine je dokazoval njeno zgodovinsko zakoreninjenost, pa tudi spreminjanje skozi čas, pokazal je tako na njeno davninskost kot tudi na sodobno igrivost. Raziskovalci Lipuševega jezika so za njegovo raziskovalnost na področju slovenščine iznašli zanimiv izraz, pisali so namreč o pisateljevem arheološkem raziskovanju jezika (Strutz 1994: 79–109). »Lipušev jezik je kljub navidezni hermetičnosti ostajal igriv, nagajiv in včasih obešenjaško uporniški, trmasto dokazujoč svojo avtohtono radoživost in vztrajanje pri življenju,« sem zapisala v svoji knjigi *Večkulturnost in medkulturnost v slovenski književnosti* (Borovnik 2017: 110).

Lipuš je v vseh svojih poznejših delih, ki so bila napisana in objavljena po njegovem prvencu iz leta 1972, vztrajal pri slovenščini, trmasto pa tudi pri upanju, da se bo ta jezik ohranjal in razvijal pri slovenski narodni skupnosti na Koroškem ter da se mu ljudje zaradi tržnih in drugih vsakdanjih interesov ne bodo odpovedovali. V enem od svojih zrelih del, zdaj že v novem tisočletju, v pripovedi *Poizvedovanje za imenom* (2003), pa beremo pripovedovalčev pesimističen zaključek, namreč, da njegov narod propada in da rešitve zanj ni, ker ne spoštuje več maternega jezika in ga ne uporablja več. Slovenci se po njegovem selijo v muzeje. Njegovo prepričanje je enoznačno: Človek, ki govori nemško in tudi literarno ustvarja v nemščini, ni več Slovenec. Zanj je to »jabolko, ki se je zavalilo pod hruško« in »govedo, ki se je zateklo v konjerejčev hlev« (Lipuš 2003: 50). Lipuš obžaluje, da si koroški Slovenci sami zapravljajo svoj jezik in se tako odtujujejo samim sebi. Smo na poti med grobove, pribije na koncu te pripovedi pisatelj. Florjan Lipuš, ki slovi kot izvrsten stilist, je tako z ostrino in bolečino poimenoval tudi najnovejša politična dogajanja.

Zanikovanje in posledično izginjanje slovenščine pa je ena od tem v zadnjih dveh Lipuševih proznih delih, v *Mirnih dušah* in *Gramozu*. Ker sem o drugih Lipuševih delih že večkrat pisala (Borovnik 2000 a, 2000 b, 2012, 2017), se v pričujočem besedilu posvečam predvsem zadnjima dvema.

V literarnih delih pisatelja Florjana Lipuša vse od njegovih prvih revijalnih in knjižnih objav ni nemščine. To je posebno zanimivo zato, ker je pisatelj vse svoje življenje preživel v Avstriji, kjer je nemščina jezik večine, pa tudi državni in uradni jezik. Z izključno rabo slovenščine se je pisatelj upiral germanizaciji, obenem pa izražal dejstvo, da je slovenščina bogat jezik, v katerem je mogoče z znanjem in nadarjenostjo izraziti najbolj pre-tanjene plasti človekovega bivanja, tako radost kot bolečino, tako ljubezen

kot oblike ideološkega ali osebnega zla. Tako je tudi v njegovih proznih knjigah v *Mirnih dušah* in *Gramozu*.

Mirne duše (2015) so zelo poetična knjiga o staranju, ki prinaša iskrič, pa tudi temnohumoren obračun z življenjem, obenem pa pomeni čutečo izpoved pripovedovalčeve ljubezni do žene, vse od prve sramežljive zaljubljenosti do mirne naklonjenosti in sožitja v zrelih letih. Besedilo je polno trpkih spominov na otroštvo, na materino smrt v koncentracijskem taborišču, na odhod v katoliški vzgojni zavod, na versko pranje možganov, ki se je pripovedovalcu uprlo, pa tudi na očetovo vasezaprtost in trdoto, na osamljenost. Nova Lipuševa proza je napisana lirično in pretresljivo, z nekaterimi nadrealističnimi motivi, pisatelj v njej tematizira misel na smrt, vendar obešenjaško samoironično in spokojno. V spremni besedi je velik poznavalec Lipuševe literature in eden od njenih subtilnih prevajalcev v nemščino, pokojni pesnik Fabjan Hafner, zapisal:

[...] brez trohice dvoma ali pridržka lahko zatrdimo, da gre za avtorjevo najlepšo, jezikovno najbolj sočno in najgostejšo, najbolj pesniško spevno in slikovito nazorno, najbolj ganljivo in hkrati najbolj nežno stvaritev. (Hafner 2015: 73)

S to njegovo mislijo bi se lahko strinjali, če bi bile *Mirne duše* Lipuševa zadnja knjiga. Toda tej je sledila še pripoved *Gramoz* (2017), ki pa je Hafner žal ni dočakal, ker je mnogo prezgodaj umrl, pomeni pa vrh Lipuševe osebnoizpovedne liričnosti, jezikovne pretanjenosti in mojstrstva, pa tudi ostre kritike zgodovine in sedanjosti na Koroškem v Avstriji. Toda obe deli sta med seboj povezani, kakor so nenazadnje medsebojno povezane vse Lipuševe knjige, v katerih pisatelj, kakor priznava sam, »piše besedilo eno samo«, obravnava iste teme in motive, ki pa jih zdaj razširja, zdaj na novo osvetljuje, jih zariše z drugačnimi jezikovnimi sredstvi. Fabjan Hafner je zapisal, da jih Lipuš »prečisti kot rudo ali nafto« (Hafner 2015: 73).

Mirne duše prinašajo blagohumorno podobo starajočega se moškega, ki se prebujata iz spanja in se mu nekaj »bliska izpod njegovih prstov«. Motiv bliskanja postane nato povezovalni motiv spominjanja na otroštvo in mladost, na doraščanje, na prvo ljubezen, je simbol še živahnega življenja in pripovedovalčeve radoživosti. Pripovedovalec sam pa se sprašuje, od kod to bliskanje, kaj ga je porodilo. Njemu samemu se dozdeva, da bliskanje ni le odsev spomina na mladost, temveč tudi zaljubljenega, erotičnega razmerja do jezika, do njegove materinščine. So bliski posledica »premlevanja iskričve besedne kaše«, se sprašuje, je ta nenavadni pojav posledica njegovih jezikovnih iger, pisateljavanja? (Lipuš 2015: 11) Njegov spomin na mladost je tesno povezan z razmišljanjem o jeziku, o slovenščini:

Jezik ni samo sporočilo, temveč je tudi dejanje, je ukrepanje. Ko se poslužujemo jezika, z njim razgrinjamo svoje jedro, oznanjamo svojo značajnost, obračamo notranjost v zunanost. (Lipuš 2015: 11).

Pripovedovalec-pisatelj pa tudi dopušča, da je bliskanje nastalo zaradi njegove ogorčenosti spricho odtujevanja mladih njihovi materinščini – kar je nakazano v metaforičnem jeziku na mestih, ko piše o »mladičih, ki pobegnejo iz gnezda v drugo gnezdo«, ki »dajejo prednost tujerodnosti« (Lipuš 2013: 12). Toda tem mladičem, piše Lipuš, bodo v tujem gnezdu kmalu dali vedeti, da so odveč. Pri tem postreže z modrostjo: »Bolje gospodar grofije kakor hlapec kraljevine, bolje prvi v malem, a na svojem, kakor zadnji v velikem in na tujem.« (Prav tam) Piše torej o jezikovnih in narodnih odpadnikih, o »mladičih«, ki »v svojem važenju pozablajo, od kod prihajajo in komu so se izvalili« (prav tam). Morda se starajočemu človeku zato bliska? Ker vidi v tako imenovanih literarnih zvezdah in jezikovnih prestopnikih spakljivo hrščenje, ker vidi tisto, česar drugi ne vidijo?

Pripovedovalec se sprašuje: Ali pa je to bliskanje odziv na ogenj krematorija, na spomin o tem, kako je umrla mati? Ali pa je bliskanje naznanilo njegove še žive strasti v starih letih? Ali pa je bliskanje spremljava njegovega razmišljanja o smrti in opomin na to, da je treba izkoristiti življenje, dokler je še? Nadrealistični motiv bliskanja v tem Lipuševem delu spominja na Tjaževo praskanje v *Zmotah*. In če je Tjaževo praskanje izražalo njegov odpor zoper nasilne dogme katoliške cerkve, lahko tudi motiv bliskanja razumemo podobno, saj gre za vnovično vračanje in zaokroženje literarnega motiva, ki pomeni odpor in upor, tokrat do slovenskega jezikovnega in narodnega odpadništva.

Poleg avtobiografskih tem, ki se v Lipuševi literaturi ponavljajo in razširjajo, pisatelj zapisuje tudi vedno nova izvirna in duhovita razmišljanja o jeziku: »Ko je beseda izustena, prebrana, zapisana, je zunaj na prostosti, razpre svoja krila in začinja svoje življenje. [...] Beseda ni kobila, ki si jo izposodiš in jo vrneš po tem, ko si z njo preoral njivo.« (Lipuš 2013: 22)

V pripovedi *Mirne duše* pisatelj bralcem polaga na srce, da je treba paziti na slovenščino, ki je razkošna in bogata. Tudi to prozno delo prinaša celo paleto najrazličnejših jezikovnih posebnosti, ki segajo v ljudski jezikovni pomnilnik. Taki so na primer frazemi, da ni bil nekdo »ne krop ne voda«, da je bil čas, v katerem se je nekaj dogajalo, »čas, ko se je luna starala«, ali pa da je nekdo »kot gora, ki se je izogibata ptica in lisica« (Lipuš 2013: 11–17). Tu so ponovno pregovori kot »Bolje človek brez zvez, kakor zveze brez človeka« ali »Noč razpara vse, kar je dan

napredel in napletel«, nekatere pregovorne resnice pa so avtorsko duhovite: »Spanje je v žlahti s pokončevalko matildo.« (Prav tam, str. 14). Lipuš v svoj pripovedni jezik vpleta tudi narečne koroške izraze, na primer, da je nekomu ušla »kaka hentano debela, kaka nasajena«, ali da »so se priganjale lerne in se jim je seno narajmalo«, nekateri od teh izrazov pa kažejo tudi na vpliv nemščine. Pisatelj je ljubitelj jezikovnih poigravanj, kot npr. »švigašvaga z jezikom čez dva praga« ali »pozdrav ni bil na treske pleske uglasen«, nekdo pa je »nekaj obešal na veliki bron« (namesto na zvon). Njegovo jezikovno iskateljstvo dokazuje novotvorbeno živost in ustvarjalnost, ki jo zmora slovenščina: nekdo ima »pogreznice v koži«, nekaj je »zazvizdalo«, nekdo »se je razhudičil«, ljubljeno dekle in žena je »podolgoličnica«, mrtveca najedajo »mrhobrbc«, ostra prepoved se izrazi z »bogprenesi«, prah na pokopališču se imenuje »zemljati prah«, duša se lahko »pokosmati in poščetini«, smrt je »kostnjakinja« itd. Njegova lirična proza je zaznamovana v ritmiziranih delih besedila z navadno trodelnimi stopnjevanji, npr. »Ni bila tišina pred viharjem, tišina je bila vihar, vihar se je zdiljal v tišini in nemosti.« (Lipuš 2013: 49) Nasprotja v povedih včasih tvorijo kritično in groteskno sliko: »Pomanjkanje besed za živega, izobilje besed za mrtvega« ali »Prej suša, zdaj povodenj, prej v pršu, zdaj pod kapjo.« (Prav tam, str. 51)

Lipuševa pripoved *Gramoz* pa kaže tudi na to, da je beseda lahko nosilka laži, ki spremlja človekovo življenje. Take so na primer besede o tem, da med drugo svetovno vojno na Koroškem ni bilo prevozov domačink-jetnic v živinskih vagonih v nemška koncentracijska taborišča. Lipuš te besede-laži s svojo prozo razgalja, bralcu sporoča resnico in ga opominja, naj ne pozabi. *Mirne duše* pa so obenem ljubezenska izpoved, pisateljev magistrale, ki se podobno kot v Prešernovem Sonetnem vencu ob osebnih temah nanašajo tudi na temeljna vprašanja v zvezi s slovenskim narodom in identiteto.

V pripovedi *Gramoz* (2017) se skupina popotnikov vrne v domačo vas s spominske slovesnosti v koncentracijskem taborišču, v enem od tistih, v katerega so prav iz njihovih krajev med vojno odvedli številne ženske, žene in matere, od katerih se mnoge nikoli več niso vrnile domov. V teh krajih pa je bilo v vsem povojnem času nekaj narobe, »nasajeno okolje se je otipavalo in ovohavalo«, ljudje so naskrivaj šepetali o prikritih zločinih. Toda udeleženci te spominske slovesnosti, na kateri naj bi počastili spomin na svoje prednike, se ne vrnejo več taki kot pred odhodom, »nemost taborišča se jih je oprijela« (Lipuš 2017: 6). Kot da bi se šele zdaj povsem zavedli dejstva, da so njihove matere in babice kot goveda naphali v živinske

vagone, morda pa je med vožnjo v taborišče, pripominja groteskno pripovedovalec, skozi zamrežena okna uhajalo tudi kravje mukanje. Kajti tudi njihov jezik, slovenščina, je bil »dober samo za v hlev«.

O tem zaničevanem in zasramovanem jeziku piše pripovedovalec, da ga najrazličnejši družbeni povzpnetniki tudi v sodobnosti zanikujejo in se ga sramujejo: »Sami pohodniki ga drže pri tleh in tam, kjer se še vzpenja iz pritlehja in poganja korenine, ga priškrnjujejo vaščani, ga drže pri malem in na ničnem.« (Lipuš 2017: 6)

Vaški pohodniki se tako vračajo »iz razkropljenosti v razkropljenstvo«, kajti enotne slovenske narodne skupnosti ni več, saj so ljudje sami poteptali svoj jezik in identiteto.

Lipuševa beseda je v tem delu izostreno kritična. Vaščani zaradi vzpona do imenitnosti na svoje potomce ne prenašajo več izročila prednikov, svojega »duhovnega brašna«:

Otresejo se osnovnega, rodnega jezika, v katerem je njihovo življenje potekalo naravno, skladno, premočrtno, in ki je prežemal vsako vlakno njihove vsakdanjosti in se kot predivo razpregal po vsem, kar so počeli in kar so opustili. (Lipuš 2017: 8)

Verjamejo, da je njihova materinščina, to je slovenščina, primerna le za domačijsko rabo, za njihovo navidezno gospostvo pa ne. Toda pisatelj opozarja, da bodo za to svoje klečeplazenje pred tujim poželi le prezir:

Popolnoma prosti, svobodni ljudje se spuste na tuje, ki jim je v bistvu sovražno, in pri tem žrtvujejo sicer ne svoje življenje, vendar del svojega življenja, čeprav zgodba uči, da bojo za to poželi navsezadnje, v globini duše, le prezir. [...] Pred tujim se bojo morali plaziti po trebuhu, hlapčevati bojo morali, da si pridobe naklonjenost. (Lipuš 2017: 8–9)

Ti ljudje bodo po njegovem vedno v pregnanstvu. Nikoli ne bodo srečni, le samovšečno zadovoljni bodo. V resnici pa so se pokorili nasilju glasnih in se uklonili diktatu močnih. Pozabili so, da so nasledek stare, pretresljive vojne zgodbe, da so »zmnožek preteklosti« in »pridelek vojne« (Lipuš 2017: 9).

Pripoved se nato vrača k trpljenju žensk, ki so bile odpeljane v koncentracijska taborišča, vrača se v preteklost. Piše, da je strašljiva prerokba visela nad vsem slovenskim podeželjem, a da ji ljudje niso verjeli, čeprav so takrat nedaleč stran že rasla naselja iz lesenjač, nacističnih taborišč. Ljudje pa zloslutenjskih znamenj niso prepoznavali. Pisateljeva pripoved sledi nato ženski zgodbi iz teh taborišč – kako so jih najprej ostrigli in sezuli, jim vzeli osebnost in identiteto. Njegova zgodba se spričo njihovega trpljenja, ki je sledilo, in spričo številnih taboriščnih podob »pridelovanja smrti« širi v groteskno razsežnost, ki pa se odraža tudi v jeziku te pripovedi. V

njej pripovedovalec nenehno izumlja nove in nove izraze, da bi le-ti kar najbolj natančno opisali nepopisno ponižanje in predsmrtno mučenje, kajti nacistični režim je »umetnost ubijanja« razvil do popolnosti:

Nove prišlice so takoj vključili v spored, brez uvajanja so si začele same tako rekoč kopati grob, in nič drugega odslej ne bojo počenjale, ko si kopale grob. Na proizvajaliških smrtnih robe so prenašale in predevljale muke, uraščene v trpljenje, prerasle v zboljenje in boleznj, ves čas, dokler je bilo še kaj moči v njih. (Lipuš 2017: 27).

V taboriščnem kamnolomu, kjer so zapornice morale garati in v katerem je ostala tudi »pokamenela babica«, pa boga ni bilo. Lipuš zapisuje ta pribitek prepričano in opominjajoče: To, da so morale oslabele, bolne in sestradane taboriščnice v kamnolomu dan za dnevno drobiti skale, »je bil izraz božanske nenavzočnosti«, piše, pazniki priganjači pa so s tem »še kamen onečastili« (Lipuš 2017: 29).

Lipuševa groteska je na takih mestih izraz skrajnega, nečloveškega trpljenja, toda ne le literarnih oseb, temveč tudi pripovedovalca samega. Je izraz njegove popolne zgroženosti nad okrutnostjo človeka. Lipuševi neologizmi izražajo skrajni rob, skrajno mejo človeške stiske. Pisateljeva bolečina v pripovedi, ki sredi opisov umiranja zarisuje hrepenenje jetnic po domu, se iz odstavka v odstavek stopnjuje tudi z jezikovnimi sredstvi, opisane so krute podobe »družice smrti«, opisane so brezupno samotne in zapuščene ženske sredi kraja, na katerem »duše nimajo kam sestiti« (Lipuš 2017: 36). In prav na mestu, kjer zarisuje njihove končne, trpeče predsmrtno položaje, se Lipuš ponovno vrača k temi jezika, to je k materinščini. Piše, da je jezik umirajočega vselej materinščina in ironično pripominja, da se takrat »duše iz zmešnjave jezikov vračajo v svoj jezik« (Lipuš 2017: 36). Obenem pa ponovno in pomenljivo piše o tistih, ki so svoj materni jezik zatajili: »Tudi tisti prebežniki, ki so se iz samoljubja svojemu onezvestili in se pokorili tujemu, se v smrtni uri proti svoji volji vrnejo v svoj jezik.« (Lipuš 2017: 36)

Zanje, piše Lipuš, je umiranje poraz, kajti v smrtni uri se znajdejo sredi tistega, čemur so se vse življenje izogibali: vdati se morajo premoči svojega maternega jezika. Ti deli Lipuševe pripovedi *Gramoz* so napisani težno sporočilno: »Ni hujšega udarca, kakor pa, če so se celo življenje ogibali sleherne matrne besede, na koncu pa je vsaka beseda, ki jo izustijo, samo še materna.« (Lipuš 2017: 36)

Prizori so groteskno obešenjaški. V enem od njih namreč umirajoči govori v maternem jeziku, ki ga je vse življenje zanikoval, njegovi svojci pa se bojijo, da se bo ta sramota zgodila tudi njim, namreč da »prvotni jezik v njihovi zadnji uri poišče tudi nje.« (Lipuš 2017: 37)

V zadnjem delu svojega proznega dela *Gramoz* se Lipuš ponovno vrača k pohodnikom, ki so se v domačo vas vrnili s spominskega obiska koncentracijskega taborišča. Njih zdaj »skupek zgodb povezuje v nemost« (Lipuš 2017: 38). Pohodniki ne pojejo, temveč »pesem jočejo« (Lipuš 2017: 41). To so otroci »iz tepežkih krajev«, taki, ki so jih v otroštvu topli očetje, učitelji in duhovniki. Taki tudi kot odrasli ne morejo jokati. Spremljajo jih »cicimimi«, okostnjaki in pepelnate postave iz taborišča. Babica, katere spomin sta otroka počastila v taborišču, pa je prevzela večno, netelesno obliko:

Babica je v zraku, je v razpokah kamnov in v zelenju regrata, ki razganja kamen. Je na gladini jezera in na njegovem dnu, na apelnem stojišču in na pogradih v barakah. Babica je povsod, svobodna je, ni nameščena na enem kraju, ni uklenjena na enem mestu, razprostira se v prostosti, je ko beli dan, katerega svetloba v jutru vznikne in zvečer ponikne. (Lipuš 2017: 43)

Vrnitev pohodnikov v vas zamaje složnost vaše skupnosti. Pohod po vrnitvi dobiva pošastne poteze, kajti spomin na to, da so bili ljudje v vasi sami zločinci, ki so med vojno ovajali svoje bližnje, oživi. Opozarja, da postanejo ljudje divjaki in morilci, če se jim le ponudi priložnost za to:

Morilski rod ni prilezel iz pekla, ni se ulegel iz strupenega mrčesjega gomazenja, morilski rod so bili sosedi, ki so pomagali pri žetvi in spravljanju ozimnice. Morilski rod so bili verniki, ki so hodili v cerkev in prejeli zakramente. Morilski rod so bili včeraj še prijazni sorodniki, dolgoletni znanci in kumpani, zaljubljeni, dobrotniki in prijatelji, učeni in šolani z akademskimi naslovi [...]. (Lipuš 2017: 54)

Florjan Lipuš torej v *Gramozu* brezkompromisno sporoča zgodovinsko resnico, za katero želi, da se ohrani. V nadaljevanju pripovedi pa se ponovno vrača tudi k vprašanju ohranjanja slovenščine med koroškimi Slovenci. Ponovno piše o jezikovnem odpadništvu, ki vodi po njegovem v jezikovno brezdomstvo. Nekdaj so se pesniki in pisatelji učili iz jezika, ki je prihajal iz ljudskih ust, danes pa se le-ti obračajo proč od njega, jezik ljudstva se jim gnusi in jih ne zanima več. Zanje so danes pomembne le materialne dobrine in zavrgli so kulturo duha. Iz svoje duhovne dediščine črpajo le, kar jim godi, poslužujejo pa se je predvsem takrat, kadar jim koristi. Tista babica, piše Lipuš, ki so jo med vojno odveli v taborišče, pa se je od rojstnih let dalje »priznavala k izročilu«, katerega bistveni del je bila tudi njena materinščina, slovenščina. Vnuka jo bosta najbrž zavrgla. Temu bodo iz koristoljubnih namenov slej ko prej sledili tudi drugi vaščani, ki se želijo »prekomolčiti do boljšega korita«. Vsa dežela bo tako kmalu »prikrojena in poenotena«, kajti: »Vaški veter je razpihal materin jezik.« (Lipuš 2017: 61)

Posledice takega obnašanja Lipuš zarisuje ironično groteskno. Na vasi ne bo ostalo nobene jezikovne in kulturne zavesti več:

Duhovnost se izraža v jeziku in v ničemer drugem, le jezik naredi, da je vrednota vrednota, z jezikom človek poskrbi za blagor, za blaginjo in obilje, pa tudi za grozljivost in preplah, in ko jeziku zmanjka, seže po orožju. (Lipuš 2017: 76)

V njegovi domači vasi, ki simbolizira slovensko podeželje v Avstriji, skupne narodne pripadnosti ni več: »Z jezikom je pometel božji veter [...]. Narodno občestvo je dotrajalo, narodno občestvo je ukinjeno, odpravljeno, prodano.« (Lipuš 2017: 78)

Slovenski jezik in duhovno dediščino ohranjajo le posamezniki, »vas« pa bo kmalu »poenačena«, saj ji preostajajo le »duhovni okrnki«. Ostali bodo le še sledovi nekdanje drugosti in drugačnosti, a tudi te bo prekril čas kot gramoz v taborišču.

Lipušovo pripovedno delo *Gramoz* je nadvse trpka pripoved o izginjanju slovenstva. V njem je pisatelj zaokrožil svoj slavospev materinščini, slovenščini, ki pa je mlajše in tudi srednje generacije koroških Slovencev ne uporabljajo več. Trpljenje prednikov, piše pisatelj, jih ni ozavestilo, ni jim posvetilo na pot, ni jim utrdilo hrbtenice. Narodna skupnost pa, trpko dopoveduje, lahko obstaja le, dokler bo imela svoj jezik. Ker se mu mnogi odpovedujejo, tudi skupnosti Slovencev kmalu ne bo več. Na tem mestu zaključuje Florjan Lipuš svoje pripovedno delo podobno kot Peter Handke dramo *Še vedno vihar*, ko naslika Slovence kot redko pleme, ki si ga prihajajo ogledovat radovedni tuji turisti (Handke 2010, 2011).

Za konec naj zapišem, da literarno delo Florjana Lipuša spremljam, raziskujem in o njem predavam že več kot trideset let. Oba, tako pisatelj kot njegova bralka, sva se medtem malce postarala. Očaranost nad veličino njegovega izraza, ki premore slovarske dimenzije, in nad njegovo uporno držo pa je pri meni ostala in je vedno močnejša. Florjan Lipuš je v svojem literarnem delu oblikoval visoko pesem slovenščini, v kateri je skušal poimenovati vse, kar se zdi na prvi pogled nepoimenljivo. S pretanjenostjo lirskega mojstra in z ironičnostjo ostrega družbenega kritika, ki opominja tako na zgodovinske krivice kot na novodobne zablode, pa je prav tako združeval navidez nezdržljivo. Ob Tjažu je glavni junak njegovih literarnih del slovenski jezik. Temu je postavil veličastni spomenik. Zlasti v zadnjih objavljenih delih pa je postavil spomenik tudi svoji umorjeni materi, ki so jo odgnali v taborišče, ko je bil star komaj šest let in za katero je v nekem intervjuju dejal, da mu ni zapustila nič drugega kot slovenski jezik. Bogato literarno delo Florjana Lipuša pa danes priča, da mu je zapustila zelo veliko.

Zgodnja proza Florjana Lipuša v reviji *Mladje*

Florjan Lipuš je po maturi 1958 objavljal v časopisu *Vera in dom*, ki ga je izdajala Družba sv. Mohorja. Njegova zadnja črtica v tem časopisu pa je že objavljena z zanimivo pripombo uredništva, v kateri piše, da je Lipuševe črtice oblikovno nenavadna in da bo »ob svojejglavi razčlenitvi nekaterih besed najbrž marsikateri bralec zmajal z glavo« (Blajs 1982: 4). Lipuš se je očitno pričel oddaljevati od literarne zasnove tega lista. Prešel je k novoustanovljenemu *Mladju* (1960). Že v ocenah njegovih črtic iz *Mladja* pa prihaja v *Veri in domu* do prvih očitkov, da piše Boro Kostanek (Lipušev psevdonim) nerazumljivo in da nejasnost »ni dobro znamenje za sodobno pisanje« (Blajs 1982, prav tam).

Literarna zgodovina za Florjana Lipuša rada ugotavlja, da je njegovo pisanje »svojevvrsten spoj aktualno angažirane in subjektivno eksistencialne proze« (Paternu 1976: 270) in da pisatelj tudi na mestih, ki so neposredno povezana s koroško stvarnostjo, »prestopa okvire opisujočega jezika in prehaja v ostro stiliziranje semantičnih nasprotij, ki segajo mimo kontrasta v paradoks in od tod v sarkazem in grotesknost« (Paternu 1976, prav tam). Florjan Lipuš se namreč ni že zelo zgodaj, ko se je poslovil od krščansko vzgojnega domačijstva *Vere in doma*, izkazal kot izredno občutljiv in liričen pripovedovalec, ampak tudi kot oster kritik človeškega in narodnega drob-njakarstva, dvolične vloge katoliške cerkve na Koroškem, njenega človeškega nasilja, čušovstva kot drugorazrednega državljanstva, neusmiljen pa je bil tudi do svojih rojakov, ki jim je očital nerazgledanost, vetrogonštvo, leporečje in podeželansko omejenost v političnih in kulturnih vprašanjih. Da bi opozoril na taka pereča vprašanja, je pričel že zelo zgodaj uporabljati skrajna literarna sredstva: ironijo, satiro in grotesko. Prenekateri kritik mu je zato očital črnogledost, izkrivljeno slikanje razmer, žaljenje »človekovih svetih čustev«, človeško in pisateljsko nekomunikativnost ter celo neznanje slovenskega jezika.

Lipuš je precejšen del svojih ustvarjalnih sil posvetil *Mladju*, katerega urednik je bil enaindvajset let. Nekatere črtice iz *Mladja* je pisatelj sicer zbral in jih izdal v zbirki *Črtice mimogrede* (1964), nekaj satir je objavil v

Zgodbah o čuših (1973), a vrednost tistega, kar je objavil v svojem *Mladju*, je najbrž podcenjeval tudi sam, saj večina te kratke proze zelo dolgo ni izšla v knjižni obliki. Prvič je bila objavljena v zbirki *Zgodnja dela* (2020). Prav ta kratka proza pa ni tako nepomembna, kot se nemara na prvi pogled zdi. Ne gre namreč zgolj za kakšno lahkotno pisateljsko vajo in ne samo za okorne prve korake, ki so vodili k daljšim in bolj zahtevnim besedilom. Prenekatera sestavina te mladjevske kratke proze je namreč pomemben del grotesknega ustroja Lipuševih romanov. Pisatelj pa v *Mladju* ni objavljajal le svojih literarnih prispevkov, ampak tudi polemične, v katerih se je zavzemal za slovenstvo. V *Mladju* je objavljajal svoje obtožbe mlačnosti in brezbriznosti slovenskih voditeljev na Koroškem, v tej reviji je odgovarjal kritikom svoje literature. Ob *Mladju* je pričel rasti in se razvijati kot pisatelj, *Mladje* je sooblikovalo njegovo pisateljsko, osebno in narodno samozavest. Ta proza pa tudi dokazuje, da se ni mogoče strinjati z nekaterimi preteklimi literarnozgodovinskimi zapisi, kakršnega najdemo npr. v delu Jožeta Pogačnika *Slovensko zamejsko in zdomsko slovstvo* (1972):

Koroško slovstveno ustvarjanje doslej še ni pokazalo posebne vitalnosti in delovne volje [...]. Usoda mladjevcov je pravzaprav le zgled nerazčlenjene socialne in nezahtevne literarne zavesti. Na karti slovenskega besednega ustvarjanja je Korotan še vedno predvsem bela lisa. Tradicionalistični oblikovni prijemi so pač le iztek preteklosti, redki znanilci sodobne slovstvene zavesti pa so odnehali sami, ali pa so bili onemogočeni. Na Koroškem je zdaj mogoče govoriti le o kulturnem, ne pa tudi o pravem književnem življenju v slovenščini. (Pogačnik 1972: 31)

Pri opazovanju kulturnozgodovinskega položaja na Koroškem je namreč potrebno upoštevati, da povojna Koroška, še zlasti pa Koroška v šestdesetih in sedemdesetih letih 20. stol., ni bila več slovenska kot v 19. stoletju in da ni bila nikakršna »zibelka slovenske kulture več«, temveč prej, kakor je zapisal Lipuš v eni od svojih satir, »krsta slovenske kulture«; da se je položaj Slovencev pravno slabšal že od predplebiscitnih in poplebiscitnih goljufij; da je postala Koroška pravo gnojišče pribežnikov, ki so se po politični plati ogrevali za krščansko socialno ogrado, po literarni pa so sicer nekaj časa zagovarjali tezo o »nepolitičnosti literature«, a so nanjo kmalu pozabili (tako tudi Mohorjeva družba v Koroški kroniki še leta 1947 izjavlja, da ne bo sovražno razpoložena do Jugoslavije, že maja 1948 pa objavi uvodnik, v katerem odklanja celjsko Mohorjevo družbo kot komunistično (Kmecl 1970: 665), temu napadu pa jih je sledilo še več, navadno v sodelovanju z Buenos Airesom). Slovenci na obeh straneh meje smo se po njihovem nahajali med dvema smrtnima sovražnikoma,

»med popoganjenim nacionalnim šovinizmom in bojevitim, totalitarnim, brezbožnim komunizmom« (Kmecl 1970: 665). Na Koroškem se je od teh dob klesala povsem drugačna zibelka slovenske kulture, v katero so politično in kulturno razcepljene rojenice pričele polagati ne le starih in že uveljavljenih tradicionalnih genetskih opilkov za značaj razvijajočega se literarnega otroka, ampak so zlobno poskrbele tudi za to, da so mu, komaj rojenemu, brž vcepile tudi nekaj tistega skrajnega političnega sovraštva, ki je bilo značilno za ideološko razcepljeno Slovenijo iz časa druge svetovne vojne in ki s tisto pravo, nadideološko in nadčasovno, ponotranjeno umetnostjo, nima nobene zveze, kaj šele, da bi ji koristilo. Na Koroškem pa je do leta 1952 izšla le ena sama leposlovna knjiga, to je bila pesniška zbirka Milke Hartman *Moje grede* pri Mohorjevi družbi, ki pa je podpirala že znano, utečeno in bukovniško tradicijo. Prav *mladjevci* so bili tisti, ki so se takemu programu utilitaristične književnosti upirali na vso moč, s svojo ustvarjalnostjo pa so skušali dokazati, da koroški bralci prenesejo tudi kako bolj zahtevno literarno hrano, kadar jim jo kdo ponudi. Toda okostenele, v podcenjevalno blato zarite predsodke, je zelo težko premikati. Sicer pa tudi *Zmote dijaka Tjaža*, Lipušev roman iz leta 1972, niso nastale kar čez noč, temveč tudi v tistih dvanajstih mladjevskih letih, ki se literarni zgodovini vsaj sprva niso zdela dovolj delovna in vitalna. Skoraj vsa poglavja iz tega romana so namreč izhajala že pred tem v revijalnem tisku, v *Mladju* in *Sodobnosti*.

Po nareku katoliškega tabora, ki je bil ne le ideološko, ampak tudi finančno močnejši, naj bi se književnost prilagajala sprejemni ravni osiromašene narodne skupnosti, od tod tudi dosledno odklanjanje slehernega intelektualistično obarvanega literarnega zapisa. Pregled Lipuševe mladjevske proze pa želi dokazati, da je bila literarna zavest *mladjevcev* še kako razčlenjena. Toda če je Korotan na karti osrednjega slovenskega besednega ustvarjanja še vedno bela lisa, se je to zgodilo predvsem zaradi nezanimanja, ki ga je matična slovenska javnost podarjala tej literaturi. Prav tako škodljivo pa je bilo dejstvo, da je marsikako koroško literarno delo poželo odobravanje in priznanje osrednjega slovenskega občinstva zgolj zato, ker je bilo slovensko in ne nemško.

Lipuševa mladjevska lirski proza

Osebno izpovednost v črticah *Drobni utrinki* in *Prva ljubezen* (prvi črtici, objavljeni v *Mladju*) zaznamuje dvojje motivov, ki se tudi v kasnejših

Lipuševih besedilih pogosto pojavljata. To sta železnica in vlak, motiva prihajanja in odhajanja. V četrti številki *Mladja* je objavljena tudi napoved, da bo Boro Kostanek izdal izbor svojih črtic v zbirki, ki naj bi se imenovala *Vlak ima svoj ritem, črtice mimogrede*. Zanimivo je, da se tukaj vlak nahaja še v naslovu, »črtice mimogrede«, poznejši naslov te zbirke, pa so še v podnaslovu.

Lipuš se je že v svojih lirskih črticah navezoval na pripovedno delo Ivana Cankarja, kasneje pa predvsem na njegovo satiro. *Mladje* objavi že v prvi številki eno od Cankarjevih pisem bratu, Lipuš pa prav tako že v prvi številki z značilnostmi, ki spominjajo na Cankarjevega *Hlapca Jerneja*, odgovarja avstrijski ponemčevalni politiki.

Svojevrsten motiv smrti, ki postane prav tako eden vodilnih v pisateljevi prozi, srečamo že v črtici *Črnokruhovi* v 2. številki *Mladja*. Izguba sleherne vzvišene oddaljenosti v odnosu do smrti sega v pisateljevo doživetje druge svetovne vojne. Lipuš namreč zapiše: »Smrt, prej taka izrednost, ni bila nič posebnega več [...]. Otroci smo se navadili nanjo kakor mleka in žganec za zajtrk. In smrt je bila dobra kot kruh, kakor svež, še topel, mehak kmečki kruh, ravnokar vzet iz peči.« Ob tem je pomembno tudi dejstvo, da so med vojno nacisti s pomočjo izdajalskih domačinov pisateljevo mater prav sredi peke kruha odtrgali od otrok in jo odpeljali v koncentracijsko taborišče Ravensbrück, od koder se ni več vrnila.

Že zgodnja Lipuševa proza prinaša iskanje novega izraza in preizkušanje izvirnih možnosti slovenskega jezika, strast, za katero se je pozneje večkrat izkazalo, da so jo nekateri napačno razumeli in jo imenovali celo nepotrebno. V njegovi osebnoizpovedni mladjevski prozi pa najdemo tudi nekaj kazalcev, ki kažejo na pisateljeve takratne literarne simpatije. Poleg Ivana Cankarja je bil to še nemški pisatelj Wolfgang Borchert z dramo *Draussen vor der Tür* (*Zunaj pred vrati*), ki označuje vzdušje odvečnosti, značilno za nemško povojno »*Trümmerliteratur*«, literaturo v ruševinah, za literaturo beguncev, vojnih sirot, povratnikov in preganjancev, za literaturo novih začetkov, ki se je zbrala pod okriljem nove skupine, *Gruppe 47/Skupine 47*. Literarno ozračje izpodmaknjenih tal, neprodušna nedostopnost osebnoizpovednega sveta in namerna nekomunikativnost pisateljeve proze pa kažejo tudi na zvezo s Franzem Kafko (Lipuš ga v šesti številki *Mladja* tudi omenja). Od Slovencev je v tem lirsko obarvanem obdobju najti vpliv proze Kajetana Koviča. Z njegovim romanom *Ne bog ne žival* (1965) ga združuje način obravnavane ljubezenske snovi: izrazita erotičnost in nesposobnost komunikacije s partnerjem.

Kratka proza z narodotvornim značajem

V aktivističnem besedilu *Beseda mladih* se Boro Kostanek prvič pojavi kot Flori Lipuš, ko pravi, da je na Koroškem v Avstriji vsak umik v čisto zasebnost neodgovorna življenjska kapitulacija.

V 6. številki *Mladja* objavi dvojje besedil: kratko prozo *V Kolikor smo kulturni*, ki jo podpiše kot Florian Lipusch, in črtico *Zimska igra s sončnicami* pod psevdonimom Boro Kostanek. Iz rabe teh dveh imen se ponuja zanimiv sklep. Kadar je pisatelj želel nagovarjati svojega bralca z navadno, enoznačno, največkrat kritično naravnano besedo, se je podpisoval s svojim pravim imenom, pisanim takrat še po nemško, ko pa se je želel s svojim bralcem srečati na ravni književnega besedila, je uporabil svoj umetniški nadimek. Tako je Lipuš že zelo zgodaj in povsem nedeklarativno ločil neizbežno dvojno poslanstvo slovenskega pisatelja na Koroškem v Avstriji. Njegova naloga je sicer stati na takih ali drugačnih narodnih barikadah, obenem pa si mora prizadevati za posebno in osebno književnost z nadčasovno vrednostjo. 1972. v *Mladju* objavi prispevek *Diskusijska podlaga za literarni koncept koroških Slovencev*, ki mu lahko z vso pravico rečemo Lipušev literarni program. V njem najbolj poudarja, da je treba razvijati različnost v enotnosti. Ta program dokazuje, da se je Lipuš ob vsej svoji pisateljski svobodomiselnosti, ki so mu jo očitali kot navadni larpurlatizem, vedno dobro zavedal, da ohranja slovenska književnost na Koroškem v Avstriji tudi narodno samobitnost. Po njegovem je namreč dolžnost slehernega pisatelja, da kaže na dejanske razmere ne le z literarnimi, temveč tudi s t. i. neliterarnimi sredstvi, s polliterarnimi vrstami, poročili in kritikami, z agitacijsko poezijo in reportažami. V 6. številki *Mladja* tako izide dvojje kritičnih razmišljanj o književnosti: *Literatura na zatožni klopi* in *Literati na kulturni periferiji*. V prvem se spopada z mohorjanskim modelom književnosti »za ljudstvo«. Vzroki za to, da se bralci na Koroškem ne zanimajo za književnost, po njegovem niso v njeni nerazumljivosti, ampak v tem, da so literarno nevzgojeni. K temu je pripomoglo napačno prepričanje, da je treba koroškega bralca nagovarjati samo s preprosto besedo. V svojem drugem kritičnem razmišljanju pa se Lipuš duhovito spopada s svojimi literarnimi nasprotniki, ki so mu očitali, da piše nerazumljivo in da ne pozna slovenske slovnice:

Na vse to vam bomo rekli, da je jezik živo bitje in ne okostenela figura [...], da obstaja umetniška svoboda, ki je učenec pri maturitetni nalogi nima [...]. Kritika, ki se ustavlja izključno ob pisateljevih slovničnih napakah, je vodoravna kritika [...]. Marsikdo bi utegnil misliti, da je suženjsko pisanje po slovenski slovnici edini pogoj za umetnost.

Kdor ne obvlada slovnice, ne more biti kulturnik. In narobe: kdor jo obvlada in jo je imel srečo študirati, je umetnik. Ali je res bistvo slikarja v tem, da pozna zakonitosti in kemične sestavine barv, ki z njimi ustvarja?

Lipuš se v svoji kratki narodotvorni prozi upira tudi štetju manjšine, poklicnim narodnjakom pa očita, da delijo narod na »leve« in »desne«, namesto da bi Slovence združevali. Opozarja na kulturno zmogljivost slovenskega naroda na Koroškem v Avstriji, na njegovo samorastništvo, obenem pa ponosno ugotavlja, da delo, pričeto v mladjevskem letu 1960, ni nobena večerniška kultura.

Tudi Lipušev odkrit spor s katoliško cerkvijo postane eden osrednjih v njegovih romanih. Katoliške cerkve ni napadal samo skrito, samo literarno, ampak se je pogosto kar odkrito in naravnost loteval. Obtoževal jo je, da je kriva za mlačno narodno samozavest, ker hoče narediti iz Slovencev predvsem miroljuben, delaven in požrtvovalen narod. Slovenci si po njegovem v vsej svoji kulturni zgodovini niso omogočili rasti in razvoja slovenske besede. Zato se od sodobne Koroške, nekdanje zibelke slovenske kulture, danes krhajo veliki kosi. Po Lipuševem se je to zgodilo tudi zato, ker katoliška cerkev ponavlja, da je treba skrbeti predvsem za krščanske tradicije, medtem ko narodnost ni važna. Slovincem cerkev celo dopoveduje, da »ni važno, v kakšnem jeziku bomo čez sto let gojili to dediščino, saj je krščanstvo posvetilo vse jezike« (Lipuš 1969: *Mladje* 7/8, str. 109).

Ostra kritična beseda urednika Mladja pa si sovražnikov ni nakopala le v cerkvenih krogih. Množilo se je tudi število tistih iz posvetnih vrst. Pisatelj se je namreč tudi teh loteval enako neizprosno. V kritiki *Manipulacija kulturne dejavnosti ali kdo na Koroškem je vzel slovensko kulturo v zakup* jim očita, da delujejo v službi cerkve in ne v službi naroda, in to tudi takrat, kadar izjavljajo, da je drugače. Za primer vzame oddaje celovškega radia, »koroške kulturne preglede«, ki so bili po njegovem nezahtevni, simptomatično podvrženi krščanstvu, ki so naivno ponavljali vse, kar je v službi vere, dajali šablonske vzglede in nasvete. Lipuš je opozoril na to, da je prav tako nedolžno »gospodinjstvo« zelo nevarno in zavajajoče, saj nekdo, ki je na odgovorni javni funkciji, na primer višje uvršča pustno prireditev kot leposlovni natečaj, tekmo za dober, močan, kakovosten, ogrožen slovenski jezik na Koroškem. Ostanimo torej preprosti in ne hlastajmo za velikimi stvarmi, je zapisal, kar je isto kot ostanimo še naprej hlapci in sužnji: »Vaška idilika, hišica z vrtom, poljska znamenja, mir in zadovoljstvo, pridige in šmarnice, kakšne kulturne dobrine.« (Lipuš 1972: *Mladje* 12, str. 67)

Ton teh zapisov kaže, da so se prepiri okrog *Mladja* vrstili, naklonjenost tej edini literarni reviji koroških Slovencev pa je rasla. Lipuš je že 1973. leta v *Mladju* opozarjal, da revija ne dobiva redne finančne podpore, obenem pa je zapisal, da je slovenska literatura na Koroškem vsaj tako narodotvorna kot vse drugo, za kar se najde denar. A nesoglasij je bilo vse več in tako je leta 1981 izšla namesto 42. številke v pokopališko črnino odeta številka *Mladja* z enim samim, urednikovim besedilom, v katerem sporoča bralcem, da *Mladje* ne bo več izhajalo. Organizacijam, ki naj bi skrbele zanj, očita, da so s svojim odnosom poniževale mladjevsko delo. Klerikalnim krogom pa zameri potvarjanje zgodovinskih resnic.

Lipuš se je iz *Mladja* umaknil. Slovenske organizacije pa so se zdaj le zganile in dale denar, tako da je mladjevska mladina sklenila kljub vsemu le še »nametati svoje ustvarjalne suhljadi na ugašajoči kres«. Iz tega, poli-puševskega kroga, so izšla literarna imena, kot so Maja Haderlap, Fabjan Hafner, Cvetka Lipuš, Jani Oswald in nekateri drugi.

Satirična kratka proza

S takimi besedili se je pričel Lipuš oglašati prav v letu 1972, v letu t. i. »*ortstafelšturma*«, podiranja dvojezičnih krajevnih napisov, to je v času, ko je avstrijski parlament sprejemal zakon o preštovanju Slovencev v Avstriji, ko so »neznanci« rušili slovenske partizanske spomenike in napadali slovensko gimnazijo v Celovcu (Klemenčič, Klemenčič 2010: 131–275). Enako oster, kot je bil do raznih hajmatarjev, pa je znal biti tudi do slovenskih poklicnih narodnjakov. Obsodil je njihovo samovšečniško tarnanje in vzdihovanje, kazal na nepomembnost številnih zborovanj, glasovanj, bojkotov in anket. Čeprav so v tej kratki prozi v ospredju predvsem dnevno aktualni problemi, pa tudi politična satira prinaša marsikaj, kar najdemo v Lipuševi groteskni daljši prozi: drastično hiperboliko z izrazito avtoironijo, ironizirane klišeje (reklame, radijsko poročilo, prenovitve frazemov), mešanje fiktivnega in realnega. Pri tem se pisatelj največkrat navezuje na Ivana Cankarja in Franza Kafko.

Cankarjev vpliv razodeva tudi Lipuševa literarna satira. V *Mladju* je izhajala od l. 1974–1979. V njej se največkrat oglašča prvoosebni pripovedovalec, ki se norčuje iz namišljenih literatov, iz njihove navidezne slave, iz literature večerniškega kova in kulturne politike, ki zna poskrbeti le za mrtve, ne pa tudi za žive slovenske pisatelje. To, da *Mladje* v tem obdobju objavlja prevode Petra Roseia in Petra Turrinija ter da Lipuš sam omenja

Prežihovega Voranca, pa kaže vsaj na njegovo nezavedno naklonjenost grotesknemu tipu literature, predvsem tiste, ki ironizira in parodira domačijsko urejeno, prijazno sliko vaškega sveta. Pri tem prihaja vedno bolj do izraza pisateljeva estetika grdega. Z njo svojemu bralcu sporoča, da je sredi vrtičkarsko sprtih narodnjakov nemogoče sleherno kulturno delo. Prikazuje »narodne prosvetaše«, ki se ob nedeljah v polišpanih avtomobilih vozijo v skrite slovenske zaselke na »narodne prigrizke«. Tako Lipuš na nekem mestu tudi pribije: »Koroška je bila že nekoč zibelka in je otroški voziček še danes.«

Njegova ironična kritika pa je ponovno namenjena »narodnoprebudni« in »ljudski« književnosti. V satiri *Rubrika* opozarja na »hude koroške literarne težave«:

Kapelica pri svetem Urbanu še vedno nima soneta, Beraški križ na Tinjaškem polju je še vedno brez balade [...]. Karavanke so pesniško deloma še kar dobro pokrite, s celovško kotlino pa bodo imeli pesniki še velike sitnosti. Kaj bi dali za dobro črtico, elegijo ali ep o krasotah planin, pa četudi posejanih samo s kravjaki, volovjaki in zajčjaki! Knjige, ki bi jih veljalo vezati v človeško kožo ali vsaj v goveje usnje in bi rajžale iz roke v roko kot nekoč Kolomonov žegen. Pa jih ni! Pridenite tedaj, poeti, pesniška pahljača je vaša ometača! Naj gorski pesniki nekaj gorovja odstopijo tudi dolinskim pesnikom, dolinski pesniki pa naj nekaj nižin ponudijo tudi svojim gorskim kolegom! [...] Po Rožu, Zili in Podjuni tedaj s hozano in halelujo!

Brez takega domačijstva, piše Lipuš, je na Koroškem težko prodreti v literarni ceh. Za višek umetnosti pa se morajo po njegovem mladi literati naučiti še vzdihujočega in jokavega pisanja o žalostni usodi koroških Slovencev.

V literarni satiri Lipuš združuje visoko in nizko, svojemu narodu pa očita, da pesnikov in pisateljev ne ceni po tistem, kar so napisali, ampak po njihovih tako ali drugače obarvanih izjavah v javnosti. Pogosto prikazuje pisateljska srečanja kot prazne veselice in razlagalne shode, koroškim literatom pa očita, da se na takih shodih licemersko postavljajo v službo naroda in izrabljajo puhlice o njegovi ogroženosti za lastno slavo. Literarno udobje, ki sledi pisateljski slavi, pa je po njegovem smrt literature.

Grotesko v Lipuševi kratki pripovedni prozi srečamo že zelo zgodaj. 1962. leta v *Mladju* objavi izrazito kufkovsko zaznamovano črtico *Napis*, ki spominja tudi na Cankarjevo satiro *O človeku, ki je izgubil prepričanje*. Sledijo ji groteske *Horoskop za koroške Slovence* (z ironičnimi nasveti rojakom kot »Pijte dvojezično mleko« ali »Tudi vaš hlev bo dobil dvojezični napis«), *Sršeni*, *Filip Murn dela težave* in *Navodila za kričanje*.

V 34. številki *Mladja* izideta dve poglavji »iz nastajajočega besedila« z naslovom *Pevci in pogrebci*, ki nakazujeta, da je Lipuš načrtoval nov roman,

ki je izšel 1983. leta pod naslovom *Odstranitev moje vasi*. Že po prvih objavljenih poglavjih je mogoče sklepati, da bo Lipuš v svojem novem daljšem besedilu združil vso svojo groteskno in satirično začinenost ne le v obravnavani snovi, ampak tudi s pripovednim slogom. Iz mladjevskega odlomka se napovedujejo slogovne posebnosti, kot npr. ironizirani frezemi (»Ni vse za ženske, kar se sveti«), ritmizirana rekla v proznem besedilu (»Denar je treba skrit, rit pa dol pokrit«) ali pretvorba molitvenih frazeoloških zvez (»Žegnana si med nogami in žegnan je sok tvojega telesa«). V *Mladju* je nato Lipuš objavil skoraj vsa poglavja iz *Odstranitve moje vasi*. Nekatera je za knjižno izdajo pozneje spremenil, druga so ostala enaka, eno pa je, vsaj delno, ostalo v knjižni obliki doslej neobjavljeno. Na pisateljskem udaru sta spet kičasto življenje na vasi in cerkev. Motivi župnikov in njihovih ljubic, svetega duha, ki »leze devici Mariji pod kovter«, križa kot butalske klade in ljudske polblaznosti ob raznih cerkvenih praznikih res niso prijazni in nič čudnega ni bilo, da so tudi to Lipuševo knjigo napadali kot bogokletno (pred tem že *Zmote dijaka Tjaža*). Med prvimi pa je »na nekakšno samoposebno, komično, pa vendar mračno grozljivo pretiravanje« v poglavjih *Pevci in pogrebci* opozoril Matjaž Kmecl v svoji oceni 36. številke *Mladja*. Z groteskno prozo je Lipuš uresničeval svoj literarni nazor: služiti narodu in literaturi obenem. Lipuševe groteske izhajajo iz realnih družbenih razmer, saj najdemo narodnoobrambno misel celo v nadideološkem *Tjažu*, kar potrjuje dvojno funkcijo grotesknega v njegovih prozi.

Florjana Lipuša in njegovo delo zaradi bogatega tematskega razpona, slogovne pretanjenosti in iskateljskega vztrajanja pri odkrivanju novih in novih jezikovnih možnosti z vso pravico imenujemo *dejstvo* Florjan Lipuš. Preko tega literarnega dejstva, ki je bilo marsikomu neljubo zaradi svoje kritične nadarjenosti, ne more nihče, ki se ukvarja s sodobno slovensko prozo. Lipuš namreč ni poiskal samo kakšnih neznatnih možnosti v boju za preživetje slovenščine v Avstriji, ampak je izpisal besedila, ki bodo preživela kot ognjeni zapis. Z njegovo prozo je tudi slovenska književnost postajala državljanka sveta.

Florjan Lipuš v slovenščini o slovenščini

Florjan Lipuš je l. 1960 osnoval literarno revijo *Mladje*, ki je v slovenščini pričela izhajati v Celovcu. *Mladjevci* (poleg Lipuša še Gustav Januš, Karel Smolle in Erik Prunč) so v njej želeli objavljati svoja literarna dela, ki naj bi ubirala sodobnejšo pot, proč od mohorjanskega modela preproste književnosti za preprostega bralca. Njihova besedila so po slogu blizu modernističnim, zgledovali pa so se tako po klasični slovenski (Cankar, Prežih) kot tudi po sodobni slovenski literaturi (Zajc, Smole, Strniša) ter navezovali stike z nekaterimi evropskimi pisatelji (Turrini, Borchert, Handke, Rosei; objavljali so prevode njihovih del). Obenem pa je zlasti Lipuš v *Mladju* poleg literarnih objavljal tudi svoje esejistične, satirične in polemične prispevke, v katerih je obračunaval tako z nasprotniki moderne literarne pisave, kakor tudi načenjal teme, povezane z manjvrednim položajem Slovencev in slovenščine v Avstriji. Kot urednik in soavtor prispevkov v *Mladju* pa se je sprva podpisoval s psevdonimom.

V 1. številki *Mladja* 1960 se je podpisal kot Slavko Slovenec, pozneje pa je uporabljal ime Boro Kostanek. Tudi drugi avtorji v *Mladju* niso nastopali s svojimi imeni, temveč s psevdonimi (Erik Prunč kot Niko Darle, Karel Smolle kot Miško Maček), kar kaže tudi na to, da je bil njihov osebni položaj izpostavljen in da so se nekako bali posledic svoje (pre)drznosti, da pišejo v slovenščini ter da odkrito napadajo tudi nekatere posvetne in cerkvene inštitucije. Kritizirali so zlasti odnos le-teh do slovenske narodne skupnosti ter do slovenskega jezika. V prvi številki *Mladja* Boro Kostanek kot urednik v besedilu *Naša jutranja molitev* (Lipuš 1960: 1) sporoča bralcem, da je *Mladje* postalo resničnost in se zelo veseli pričetka izhajanja te revije. A že v prvi številki polemizira tudi s tistimi, ki pravijo, da »naše Koroške ni več, da se je zdrobila«, kajti to bomo šele videli, piše. Njegov prvi zapis označuje cankarjanski slog, ki je viden tudi v ritmu in besedni stavi. V svoji drugi črtici *Drobni utrinki*, objavljeni v isti številki te revije, pa pisatelj že načenja eno svojih poznejših avtobiografskih tem, h katerim se tudi v romanih pogosto vrača, namreč svoj odhod v celovško bogoslovje (Lipuš 1960: 3–5)

Prvoosebna pripovedovalca od doma spremlja oče, iz zgodbe pa je razviden pripovedovalčev dvom, ali on sploh želi tja. Prizorišče dogajanja

je Koroška z gorami, kot so Obir, Dobrač in Baba, novo okolje pa pripovedovalec dojema kot tuje in neprijazno. K zgodnjemu avtobiografskemu zarisu v Lipuševi prozi sodi tudi spomin na uro latinščine v gimnaziji, ki je bila zanj neživljenjska, ter na mamo, brez katere je odraščal. Iz poznejših Lipuševih del je razvidno, da je bila kot Slovenka med drugo svetovno vojno odpeljana v Ravensbrück, od koder se ni več vrnila. »Nikoli je nismo pokopali, vendar sem vedel, da je nimam več,« piše (Lipuš 1960: 3–5). Od tod občutek osamljenosti in praznine. Temu se v naslednjih besedilih – *Veronika* (Lipuš 1960: 37–38) in *Fant, ki je hodil* (Lipuš 1961: 4–6) – pridružujejo še razdvojenost, tesnoba in izgubljanje tal pod nogami, sebe pa lirski pripovedovalec dojema kot prepisno identiteto. V naslednji številki Mladja je v pripovedi *One v kupeju in še kaj* (Lipuš 1961: 7–11) že srečati prvine humorja, ironije in satire.

V črtici *Črnokruhovi* (Lipuš 1961: 12–13) piše Lipuš o Slovencih kot o manjvrednem narodu. Neposredno torej omenja travmo, ki je spremljala njegovo odraščanje pred vojno, med vojno in po njej. Sam je sodil k »otrokom vojne«, ki so bili navajeni tudi na podobe smrti: »[...] smrt je bila dobra kot kruh, kakor še svež, še topel, mehak kmečki kruh, ravnokar vzet iz peči [...]« (Lipuš 1961: 12–13), ta groteskna podoba pa ima avtobiografsko ozadje: njegovo mater so namreč sredi peke kruha in vpričo majhnih otrok odpeljali v koncentracijsko taborišče. Poleg avtobiografskih prvin, ki jih pisatelj v obliki koncentričnih krogov nenehno dopolnjuje in se k njim vrača, pa je že v njegovi zgodnji prozi opaziti nenavaden, izviren besedni izraz: »Polja so legla s komolcev nazaj na hrbet.« (Lipuš 1961: 12) Pisatelj se je tako v posebnem položaju nesvobode že zgodaj začel zatekati k jeziku svoje umorjene matere, negoval ga je, se z njim igral, ga razširjal in preizkušal. Slovenščina je pričenjala obstajati kot njegov upor in notranja svoboda.

Iz zgodnje Lipuševe proze je razvidno, da je okolje, v katerih se črtice odvijajo, dvojezično. V črtici *Vsi sveti na peronu* (Lipuš 1961: 14–16) starka na peronu mestne železniške postaje pred dnevom mrtvih ponuja sveže cvetje v nemščini, slovenščina pa je jezik tistih, ki potujejo z vlakom na podeželje, tja ob Dravi, proti Selam. Pot domov, vožnja z vlakom in podobe smrti (še v črtici *Perspektive z ljudmi*) so pisateljevi lajtmotivi, pospremljeni z iskateljstvom v jeziku, ki želi poimenovati nepoimenljivo: »[...] podam se v središče prepaha, da bi se *poljudil*, se *pocestil*, se *pokolodvoril*, se *raznebil*, se *upeščil* [...]« (Lipuš 1962: 4–5) Sredi osamljenosti z nezmožnostjo zunanje komunikacije se Lipuševa pripoved razvije v grotesko, oblika njegovih vinjet, kot npr. v *Brez naslova* (Lipuš 1962: 10–13),

pa dobiva podobo pesmi v prozi. Njegove nove vinjete prinašajo motive trpljenja žensk v taborišču, njihovega mučenja in umiranja.

Nekatere druge črtice iz mladjevskega obdobja, npr. *Odprte ustnice*, *Prazne roke* in *Komaj zgodba*, so opazno zaznamovane z ljubezenskimi in erotičnimi čustvi, napisane so lirično z nekaj nadrealističnimi slikami, tudi s starinskimi koroškimi besedami (»vigredi«), vedno znova pa izražajo pisateljevo veselje do odkrivanja novih in novih slovenskih izrazov (»*kostanjenina* v njenih očeh«, »zajelo ga je *mrčanje* dreves«, »*nemela* sta vsak na svojem koncu klopi«, »*rženi* mrak na tleh«), med katerimi je vse polno sinestezij (»V parku je bilo *plavotih*«.) (Lipuš 1961: 6–8) Lipušev človek je osamljen in okolju odtujen, v črtici *Napis* (Lipuš 1962: 24–34) kot kafkovski liki tava po »uradu za zadoščenje«, se izgublja v nepreglednih nadstropjih in kot cankarjanski liki išče pravico.

V črticah *Ne oziraj se Lili*, *Ples z ljubico* in *Zemlja in vse druge zemlje* iz četrte in pete številke Mladja pa pesniške prisposode, s katerimi pripovedovalec izpoveduje erotična čustva, prevladajo. V njih se pojavlja motiv dekleta, spomin na srečanja z njo, združen z motivi približevanja in oddaljevanja, tudi slovesa zaradi prepovedane ljubezni. Pripovedovalčev jezikovni izraz postaja silovito nabit in izviren, erotično čustvo pa ga povsem prevzame. Tudi meje med prozo in poezijo so v teh črticah povsem zabrisane. Skupaj s črticami *Nezakonske trave*, *Zimska igra s sončnicami*, *Zadnjih tisoč sonc* in *Mimo drevesa žalosti* so zaznamovane z modernizmom, izidejo pa v zbirki *Črtice mimogrede* (1964). Lipuševa slovenščina s številnimi novotvorbami dobiva slovarske dimenzije. *Črtice mimogrede* so jezikovno natančnejše od zgodnje Lipuševe mladjevske proze, odlikujejo pa jih tudi nerealistične podobe. Kljub erotičnemu zanosu izražajo tudi te črtice odtujenost, ki vodi v grotesko: »V očesu moje mame plava mrtev kit. Nje ne bo na najino poroko. V očesnih votlinah postlan v vroče olje solz, obrača kit svoje veliko slano telo. Ona ne vidi s kitom.« (Lipuš 1964: 60)

Kritično satirične in groteskne tone, ki se nanašajo na položaj slovenske manjšine v Avstriji, dobi Lipuševa literarna pisava v dramskem besedilu *Mrtvo oznanilo*, objavljenem v 5. številki Mladja leta 1963. V njem nastopa Nevidni kralj, ki v svet pošlje izvidnike, da bi mu poročali o njegovem ljudstvu. Toda izvidniki se vrnejo. Drugi lik, Fant, meni, da je narodu usojena pozaba. Fant tudi meni, da je ta ranjeni narod šepavec in narodnim voditeljem, »sejavcem za narodov blagor«, očita molk. Narod, nadaljuje, je edino mrtev vseč oblasti. Njegov narod, pribije, je živ le še na nagrobnih spomenikih. Pomenljivo temačen pa je zlasti zadnji prizor, v katerem se negibni ljudje spremenijo v kipe. Zajame jih tema.

Leta 1972 izide pri mariborski Založbi Obzorja Lipušev še danes osrednji modernistični roman *Zmote dijaka Tjaža*. Roman je pisatelj izdal v Mariboru in ne v Celovcu, saj so se polemike okrog Mladja vrstile, pogosti pa so bili tudi napadi na njihovega urednika Lipuša, ki so mu poleg tega, da piše v jeziku, »ki ga nihče ne govori«, očitali tudi kritično razmerje do katoliške cerkve kot institucije. Lipuš je namreč svojo prozo že od vsega začetka zapisoval v slovenščini, ki je dokazovala, da to ni samo jezik podeželanov, vaje kmečkih dvorišč in domačih zapečkov, temveč da gre za razvit jezik, ki je sposoben izraziti tudi najbolj pretanjena človekova čustva, bolečino, ljubezen in erotiko, da zna biti poetičen, obenem pa da se ob nekaterih zgodovinskih in družbenopolitičnih temah tudi satirično priostri. Lipušev jezik je bil namenjen zahtevnemu bralcu, njegova »hermetičnost« pa je skupaj s simbolnimi prisposodobami izražala uporniški intelektualizem.

V romanu *Zmote dijaka Tjaža* se motivi, znani iz pisateljeve krajše proze, ponovijo. Tu so popotnik in vlak, tu je vas, ki je vsevedna in izstopajočega posameznika bodisi zaduši ali zavrže, tu je oče, ki zaprt sam vase drvari v gozdu, tu je babica, ki umira, tu je tudi mama, ki jo med vojno odtrgajo od otrok in jo odpeljejo v taborišče. Tu sta motiva fantove samote in skrajne osamljenosti. V ospredju je Tjaž, fant revnega porekla, ki ga družina napoti v dijaško katoliško inštitucijo, v zavod, ki je nekakšna pripravnica za duhovniški poklic. Znano je, da je osnova zgodbe avtobiografska, saj je tak zavod na Plešivcu/Tanzenbergu obiskoval tudi pisatelj sam. V tem zavodu pa se Tjaž počuti močno utesnjeno, kajti odločitev za bodoči poklic duhovnika v resnici ni bila njegova želja. V zavodu je »vse imelo svoje nepremakljivo mesto kakor besede v očenašu«, svoje življenje pa opazuje Tjaž kot »mrhavo življenje« (Lipuš 1972: 9, 10). Samega sebe se prične fant zavedati, ko na pokopališču skrivaj opazuje mežnarjevo hčer, »plevico«, in njeno »prvo popkanje prsi« (Lipuš 1972: 9, 10). Zavodar Tjaž jo prične opazovati tako, kot je zavodarjem prepovedano, zavodsko normo pa dokončno prekrši, ko dekline tudi poljubi. Tedaj »se je norma razpočila, z glasnim žvenketom in v dolgih lokih so zadnji deli odleteli« (Lipuš 1972: 13). Pripoved o Tjažu dobiva nadrealistične poteze, razvija pa se v hiperboličnost in grotesknost: Tjaž v prizoru v gostilni ugleda »ritaste glave«, na njih pa »kljukaste zvarke lobanjskih kosti« (Lipuš 1972: 14). Toda on, zavodar, se vedno bolj zaveda, da je »nedvomno bitje moškega spola«, njegovo dožemanje okolice, tudi narave, pa je ujeto v erotično perspektivo: »[...] drevo je razkrečilo noge, po rosi diši« (Lipuš 1972: 15). Njegova ljubezen do Nine ne ugasne, dejstvo pa, da jo mora skrivati pred duhovniki, ki upravljajo zavod, ga spravlja v tesnobo. Navzven molčeči in vase zaprti

Tjaž silovito notranje dozoreva in spoznava, da svoje telesnosti ne bo mogel zatreti tako, kot to zahteva Cerkev.

Dijaški dom sprva ne opazi Tjaževe razvojne drugačnosti, on sam pa okolje okrog sebe, zlasti cerkvena pravila in dogme, opazuje vedno bolj kritično. Pisatelj to na eni strani ponazarja z nenavadnimi slikami, na drugi pa tudi z jezikom, v katerem različni pripovedovalci poročajo o Tjažu in ki je zapisan v izjemno dolgih povedih brez končnih ločil. Tjaž odtujeno opazuje sogojence in duhovščino pri molitvah, zbrana družba se »masleno ziba v molitvah«, ter vidi dečke, ki postajajo »orodje pobožnosti« (Lipuš 1972: 21). Vse bolj ga moti tudi hišni red, ki zahteva »neprižanesljivo, živinsko pokorščino«, pa tudi nenehna latinščina, ki »netopirsko plahuta po cerkvi« in ob kateri gojenci skrivaj zehajo (Lipuš 1972: 23). V Tjažu, ki je bil tudi doma trdo in s tepežem vzgajan k pokorščini, notranje vse bolj vre. Z verskimi dogmami in z načinom življenja v zavodu se nikakor ne more poistovetiti, zato se rodi njegovo praskanje – nerealistični motiv, ki prerase v izražanje Tjaževega upora zoper vsiljeni internatski red. K svoji ljubezni, Nini, odhaja na skrivaj in v *Poglavju o ubijanju vranov* se pojavi drugi nerealistični motiv, namreč jate mrtvih vranov. Sprva jih ugleda za dekletovimi trepalnicami, potem pa Tjaža spremljajo v zavod, od koder jih mora nato skrivaj tihotapiti. Toda mrtvih vranov, ki izražajo njegovo slabo vest zaradi prepovedane ljubezni, pa tudi to, da ta ljubezen ne bo imela prihodnosti, se ne more znebiti in na poti nazaj ga zasačijo. Pri tem vrani divje zavreščijo.

Toda Tjaž se z vse pogostejšim praskanjem – praska v cerkvi, po svetnikih in svetnicah, pozneje pa tudi zunaj cerkve, na sejnih in zborovanjih, skratka na vseh množičnih shodih praznih besed – upira okolju, v katerega je prisiljen. Bolj ko praska, bolj tudi osebnostno raste. Za kazen ga vržejo iz zavoda. Ko pa se zateče v mestno stolpno kavarno, spozna, da svobodno ne zna več živeti. Skoči s terase in se ubije. O Tjažu nato poročajo nekateri, ki so ga poznali, med njimi tudi njegovo dekle, vzgajano pri nunah, ki so jo zaradi Tjaža prav tako vrgli iz internata. Dekle poroča, da je Tjaž nosil v sebi »potlačeno in zatirano besedo«, »prepovedano in nezaželeno«, »skrbno varovano in skrito negovano«, »zatajevano« (Lipuš 1972: 112). To njeno poročilo lahko razumemo simbolno, namreč da je Tjaž moral zatajevati samega sebe in svoje dozorevanje v moškega, na drugi strani pa gre tudi za dejstvo, da je bila Tjaževa materinščina, slovenščina, v zavodu nezaželena. V zavodu so morali govoriti samo nemško.

Že na začetku romana je omenjeno, da je našel Tjaž na zavodskem podstrešju pisalni stroj, »brleči črkovni ropotec« (Lipuš 1972: 7). Nanj je začel

svoje prve literarne poskuse pisati naskrivaj, pisal pa je v svojem maternem jeziku, v slovenščini. To skrivno pisanje mu je omogočalo izražanje osebne svobode, pomenilo pa je prekršek zoper internatski red. Iz Lipuševega življenjepisa je znano, da so ne le on, temveč tudi drugi slovenski dijaki v zavodu naskrivaj pisali drobna literarna dela, ki so jih na Plešivcu izdajali v slovenskem dijaškem glasilu *Kres*. Torej ne le Lipuš, temveč tudi drugi slovenski gojenci tega zavoda so čutili potrebo po tem, da se izražajo v svojem maternem jeziku. Zapovedano izražanje zgolj v nemščini so čutili kot obliko nasilja. Peter Handke, v tistem času tudi sam gojenec na Plešivcu in danes znameniti avstrijski pisatelj, čigar mati je bila koroška Slovenka, pa to skupino dijakov, ki so se na zavodskem dvorišču v odmorih med seboj na tiho pogovarjali v slovenščini, celo omenja v svojem romanu *Ponovitev* (slov. prevod 1988). Handke se tedaj z njimi še ni družil, čeprav so vedeli drug za drugega, a je pozneje tudi sam pisal o iskanju svojih slovenskih korenin, o odnosu do slovenstva ter o bolečem razmerju med nemško govorečo večino in slovensko manjšino na avstrijskem Koroškem. Vedno bolj se je tudi on začel zavedati, da je bil njegov prvi, izvorni in materni jezik slovenščina. Do nje je začel gojiti poseben, raziskovalen in vedno bolj ljubeč odnos (Borovnik 2017: 87–102).

Lipuš l. 1973 v *Zgodbah o čuših* objavi dramsko besedilo *Škornji* in ga podnaslovi kot *Nonstopdrama*. Besedilo je opremljeno s simbolnimi in z grotesknimi navodili za uprizoritev kot: »Potrebno nam je osem krst, drugi rekviziti niso potrebni,« in: »Za poslopjem, v smeri proti Obirju, visi na nebu škorenj, krepak, nažebljen, orjaški nemški škorenj.« (Lipuš 1973: 1) V tej drami avtor tematizira nacistični zločin, ki se je zgodil 24. aprila 1945 nad Peršmanovo družino izpod Pece, vzhodno od Železne Kaple, kjer je živelo sedemnajst članov, med njimi deset otrok. Ta družina je med vojno nudila skrito zatočišče partizanom, tik pred koncem vojne pa jo je izdal domačin, hlapec, in tja gor privedel Nemce, ki so družino v nepopisnem sadističnem divjanju pobili. Po naključju sta preživela le dva otroka. Sledil je opominjajoč pogreb Peršmanovih v samo osmih krstah. Taka so bila zgodovinska dejstva in na to kruto zgodovino Slovenci ne bi smeli pozabiti, opominja Lipuš. Mnoge slovenske družine na Koroškem v Avstriji so za ceno lastnega življenja sodelovale s partizani, ker so čutile, da jim Nemci jemljejo osebno svobodo, slovenski jezik in pravico do obstoja. Večina od teh družin ni bila povezanih s komunističnim gibanjem, temveč je šlo za preproste ljudi, ki so sledili svojemu naravnemu občutku za to, kaj je prav in kaj krivično. Kljub viharnemu zgodovinskemu dogajanju so vedeli, katera stran je prava.

Jezik, ki ga govorijo ljudje v Lipuševi drami, je na eni strani preprost slovenski ljudski jezik, slovensko narečje iz okolice Železne Kaple, na drugi strani pa v drami odmeva nacistična nemščina. Razmerje med njima je mnogopovedno: slovenščina je bila jezik mučenih, zatiranih in zverinsko pobitih, nemščina pa je bila jezik ohole oblasti. Na to naj zanamci ne pozabijo, opominja drama, a narod začne izgubljati svoj kompas, ko pričinja pozabljati na lastno zgodovino, kajti petindvajset let pozneje to zemljo pokupijo Nemci, slovenski kmetje pa jim jo radovoljno prodajajo. Ne moti jih, da jim Nemci pravijo »čuši«, za denar so pripravljeni narediti marsikaj. Lipuš je tako vedno znova kritičen tudi do lastnega naroda, ki mu očita klečeplaznost in pomanjkanje narodne zavesti.

Lipuševa *nonstopdrama* je bila objavljena v *Zgodbah o čuših* (1973: 25–33), ki je sicer zbirka satiričnih in grotesknih krajših besedil z naslovi *Poklic, Iz dnevnika slovenskega ekstremista, Filip Murn dela težave, Stari Kitajci ali hura dihurji obračunajo s krajevnim mazačem, Izkušnje z bunkerjem, Čarovnice, Seja, Terjatev po koroško, Krinke si poiščejo obraze, Herkulovo odlašanje in Navodila za kričanje*. Lipuš v tej zbirki satirično prikazuje slovenske poklicne narodnjake, ki narodno stisko izrabljajo za osebne koristi, piše o »slovenskih ekstremistih«, ki na dvojezičnem Koroškem poleg krajevnih tabel v nemščini zahtevajo tudi slovenske, o obupanih, kakršen je Filip Murn, ki se v svoji ponemčeni vasi Scherbendorf iz protesta zapre v sod z odpadki, tako da se nanj, na čuša, tudi dobessedno zlivajo vaške pomije, dokler ga ne zadušijo. Lipuševa satira prikazuje preoblečence, kakršen je Jože Jezernik, ki se je spremenil v Horsta Lesser-nigga in postal »zvesti domovinar« (heimatdienstovec) (Lipuš 1973: 47) ter začel zagovarjati nemškutarsko idejo o tem, da je Koroška samo nemška. Pisatelj groteskno prikazuje narodne odpadnike in njihovo mržnjo do lastnega porekla in slovenskega jezika, kajti oni so »sposobni za suženjstvo« in nadvse »pripravni za izdajstvo« (Lipuš 1973: 62). Hlapci, piše pisatelj, nočejo ogrozati svojega udobja, medtem ko oblastniki nagrajujejo njihovo pribežništvo. V satiri *Čarovnice* (Lipuš 1973: 67), ki sicer tematizira pohlep in bogatenje katoliške cerkve v zgodovini ter številne pomore, uboje, sežige, pokole in razlastitve, ki jih je cerkev v imenu vere zagrešila nad ženskami v Evropi, pa se tudi Rož, Podjuna in Zila kot »venec treh dolin«, znan iz slovenske ljudske pesmi, spremenijo v »razmahani in mahedravi venec treh dolin« (Lipuš 1973: 69), uporniške »čarovnice – čušinje« pa se zavedajo svoje majhnosti.

Nadalje pisatelj v svojih satiričnih črticah biča tudi razna prazna, samonamembna mednarodna zborovanja, sklicana vedno znova na temo

»ogroženih kultur«, kakršna naj bi bila tudi slovenska in kamor potujejo razni narodni funkcionarji poročat o koroških Slovencih, teh »zgodovinskih pomijah«, ki v resnici nikogar ne zanimajo, kajti: »Pokopana je kultura na Koroškem, izročena posameznikom, da si jo navijejo okoli trebuhov.« (Lipuš 1973: 107): Koroškim čušem pa v domači vasi postavljajo spomenike »desno od ognjišča« kot v satiri *Herkulovo odlašanje* (Lipuš 1973: 116). Edina reakcija na nastalo brezupno situacijo je kričanje kot v satiri *Navodila za kričanje* (Lipuš 1973: 119). A tudi kričanje ostaja brez odmeva. Pogreznjeno je v gluhoti in samoti.

V novejših delih, npr. v romanu *Poizvedovanje za imenom* (2013), pa se Lipuš ponovno vrača k svoji zavodski temi in upoveduje Tjaža, tokrat na njegovi poti v zavod vsako jesen. Njegov jezikovni izraz je izviren, večkrat tudi duhovit. Katoliški vzgojni zavod imenuje »stolica za skušnjavoslovje« (Lipuš 2013: 9), v njem pa so dečke, »nabrance revnega sloja in družbeno šibkega porekla«, vzgajali tako, da so se počutili stalno nečesa krivi (Lipuš 2013: 10). Lipušev »Tjaž samotež« na podstrešju zavoda odkrije pisalni stroj, kar je omenjeno že v *Zmotač dijaka Tjaža* (1972), in na tem pisalnem stroju, ki pomeni »spodbudo za ukvarjanje z jezikom«, piše z vrstniki literarno glasilo v slovenščini. Ta pisalni stroj je bil »napotilo v jezik, v odkrivanje jezika« (Lipuš 2013: 13).

Tjaž v prostem času zahaja na pokopališča, kjer na nagrobnikih zaman išče mamino ime. Pozneje odkrije, da je njeno ime zapisano v zgodovinskih knjigah, v katerih je navedena množica žensk, žrtev v nemških koncentracijskih taboriščih, toda na spomeniku vojnim žrtvam v domačem kraju njenega imena ni. Deček Tjaž vztrajno išče njeno ime, saj »kdor je brez imena, tudi ni živel« (Lipuš 2013: 15). Ponovno zapiše, da je bila materina smrt posledica ovajanja domačinov, ne tujcev, in da je morala umreti zato, ker je bila Slovenka. Jezik pa je ime naroda, se zaveda Tjaž. Že kot otrok želi vedeti, kaj se je dogajalo z ženskami, s »kaceticami«, v taboriščih. Toda ženska, ki jo o tem sprašuje in na katere roki opazi taboriščno številko, o tem ne more govoriti. O materini smrti pa ne govori niti oče, tako da Tjaž zelo trpi, ker mame ne more odžalovati: »Mama je počivala v očetovem molčanju. Tako je izven kraja, izven dosega, razpotegnjena v širjave, potonila v brezčasu in brezglasju.« (Lipuš 2013: 39) Njeno telo je zgorelo v krematoriju z imenom vred. Strašnost tega dejstva podčrtuje pisatelj s kopičenjem pridevnikov: »Njena zmuzljiva duša, neoprijemljiva, zaplinjena, v ognju stanjšana, pretanjena, do prozorne tankosti razvaljana, tako ne more braniti Tjaža pred nočnimi morami [...]« (Lipuš 2013: 40)

Za Tjaža ni boleča le ta izguba in poniževanje Slovencev v javnem življenju, temveč tudi nekomunikacija znotraj družine, zaznamovana z očetovo odtujeno resnobnostjo, z njegovim pretepanjem in dajanjem v nič, npr. da »Tjaž še za slani krop ne bo« (Lipuš 2013: 41). Na takih mestih pisatelj uporablja ljudske opise in izraze. Navaja, da so bili otroci v svetu odraslih brez pravic, da otrok odrasli niso upoštevali: »Otrokom tiste dobe in tistih krajev so zavezali jezike [...]« (Lipuš 2013: 41) Iz takega družinskega okolja so izvirali povečini poznejši zavodarji, v katerih je navadno domači župnik prepoznal določeno bistrost za šolanje, medtem ko njihove družine izobrazbi svojih otrok niso posvečale nikakršne pozornosti. Toda zavod, ponavlja Lipuš, je fante vzgajal k samozatajevanju in jim ni omogočal naravnega razvoja. Tudi njihov jezik, slovenščina, je bil »izven zavodskih pravil«, kajti zapovedana je bila nemščina. (Lipuš 2013: 47–48) Zgovoren je prizor, ko je Tjaž še kot otrok z mamo obiskal očeta v trgu, ko je le-ta prišel na dopust z nemške fronte. Vpoklican je bil namreč kot vojaški obveznik in je kot Slovenec moral služiti Hitlerju. Mama in oče sta ob tem srečanju slovensko govorila le potih, kajti nemščina kot »jezik žandarjev« je bila obvezna. (Lipuš 2013: 48). Šele pozneje se je Tjaž zavedel, »da so mu zaradi jezika, ki ni bil pravi, vzeli mamo« in da so jo umorili, ker je bila Slovenka (Lipuš 2013: 48).

V zavodu se je v Tjažu vzbudilo stremljenje k pokončnosti, k svobodi. Opazi, da njegovi zavodski učitelji o drugi svetovni vojni molčijo. Spozna, da so med njimi tudi bivši nacistični sodelavci, ki so zdaj le »preoblečeni in preobuti« (Lipuš 2013: 49). Lipuš tako skozi novo zgodbo o fantu Tjažu, ki dopolnjuje tisto o Tjažu iz leta 1972, sporoča, da se ni v Avstriji bivšim nacistom nič zgodilo: »Po tem, ko so v volčjem kožuhu pregrizli in odrli in poklali očete in matere gojencev, so se po teh dejanjih mirno vrnili domov, eni končali študij, drugi množično zasedli prejšnja službena mesta, in se zdaj v ovčjem kožuhu spravili nad otroke pogrizenih, odrlih in poklanih.« (Lipuš 2013: 50)

Pisatelja pa najbolj boli sodobno narodno odpadništvo med koroškimi Slovenci samimi. Brez potrebe in pogosto iz koristoljubja prestopajo v nemški jezik in se odpovedujejo slovenskemu. Jabolko ni jabolko, piše, če se zavali pod hruško in govedo je konj, če se zateče v konjerejčev hlev (Lipuš 2013: 50). Sodoben položaj koroških Slovencev resignirano opiše: »Cela dežela je eno samo narodno grobišče.« (Lipuš 2013: 55) V tem kontekstu obsodi tudi roman Maje Haderlap *Angel pozabe* (2011, slov. prevod 2012), ki ga je avtorica, sicer koroška Slovenka, napisala v nemščini. S tem romanom je požela velik uspeh, a Lipuš to komentira takole: »Pred to

knjigo je bilo napisanih sicer nešteto drugih, a bile so napisane v nepravem jeziku.« (Lipuš 2013: 57) Teh niso slavili, bile so namreč v slovenščini. Ta knjiga pa je zdaj zavrgla svoje borno poreklo »in se preselila iz spodnjega jezika v zgornji jezik, uverjena, da bo od zdaj naprej izžarevala gosposkost in razkošnost« (Lipuš 2013: 57).

Tjaž opazuje krajevni shod, namenjen praznovanju izida te knjige v nemščini. Vidi groteskni ples, ki se z vsakim zavrtljajem spreminja v mrtvaškega. Praznovanje dobiva groteskno podobo. Krajan na plesu veselo poskakujejo in nazdravljajo »prevrnjenemu jeziku«: Vzrok praznovanja namreč ni vsebina knjige, temveč jezik, v katerem je napisana, to je nemščina (Lipuš 2013: 57). Tjaževa (Lipuševa) obsodba tega dejanja je ostra in enoznačna. Slovenci, ki svoje umetnosti ne pišejo več v slovenščini, čeprav so za to sposobni, niso več Slovenci. Izid takih »prestopnih knjig« imenuje pisatelj »praznik razvalin«, praznovanje njihovega izida pa spremlja obešenjaška ironija: »Zemlja se udara, razpada hiša, streha toči, lomijo se zidovi, stanovalci pa holadrija na plesišče.« (Lipuš 2013: 59)

Slovenci si po pisateljevem mnenju tako sami postavljajo nagrobnike. Obenem opozarja, da nacizem na avstrijskem Koroškem še ni preteklost ter da imajo »preoblečeni in preobuti« v svojih omarah še vedno čelade in škornje, ki čakajo na to, da jih obujejo, da se »denejo v stare gvante«. Pribije: »Škornji in čelade v omari so, pod ključem niso.« (Lipuš 2013: 62) Tjaževa zgodba, začeta leta 1972 v romanu *Zmote dijaka Tjaža*, se zdaj na eni strani vrne k začetku, pa tudi konča se podobno. Tjaž se namreč tudi v tem delu z vrha mestne kavarne požene v globino.

Materino izgubljeno ime, ki ga Tjaž zaman išče na pokopaliških nagrobnikih, se je ohranilo z izročilom njenega jezika v sinu, pisatelju Lipušu. On ga je vse življenje negoval in prenašal dalje. Medtem ko je pisatelj svojega Tjaža simbolno ubil, kajti Tjaž v svetu, v katerem mu odrekajo pravico govoriti slovensko, ne more živeti, se je pisatelj Florjan Lipuš za svojo slovenščino boril. Ni si je pustil vzeti. V tem jeziku je napisal vsa svoja literarna dela in tudi širši, mednarodni skupnosti dokazal, da je slovenščina bogat jezik ter da ima pravico do življenja. Čeprav je tematiziral vedno znova isto ali podobno problematiko, tudi geografsko ujeta v ozek, stesnjen gorski, trški in podeželski svet, je izpisal literarne strani, ki jih poznavalci imenujejo svetovna literatura.

Doslej zadnja pisateljeva dela, pripovedi *Boštjanov let* (2014), *Mirne duše* (2015), *Gramoz* (2017) in *Zgode in nezgode* (2021), pa dokazujejo, da je osrednji junak v Lipuševih delih slovenski jezik. Pisateljeva literatura je zgodba o njem, o njegovem preganjanju in preživetju.

Slovenščina kot drugi/tuji jezik v izbranih literarnih delih nekaterih priseljencev in priseljenk v Slovenijo

Erica Johnson Debeljak je pisateljica, ki je leta 1993 sklenila, da se zaradi ljubezni do pesnika, esejista in kulturološkega znanstvenika Aleša Debeljaka iz New Yorka preseli v Slovenijo. To je bil čas vojne na tleh bivše Jugoslavije, njena pot pa je bila tudi pot v »zamegljene globine kulturnih ugank in protislovij«, v »življenje dvojnega izgnanstva«, kakor je zapisala v svojem avtobiografskem delu *Tujka v hiši domačinov* (1999). To je bil tudi čas še vedno trajajočega vzhodno-zahodnega konflikta, v katerem so v Evropi razpadale in nastajale še druge države. Vsekakor v prostoru, iz katerega je izhajala, za Slovenijo niso še niti dobro slišali, zamenjevali so jo s Slovaško ali pa so jo potiskali na Balkan. Tudi sama se je zavedla, da prihaja v t. i. drugo Evropo, v odrinjeni in neznani del tega kontinenta. Toda pisateljica se je kmalu po prihodu v Slovenijo s pomočjo moža natančno seznanjala z zgodovino, zlasti pa s kulturno zgodovino Slovencev vse do osamosvojitve 1991, in glede na nesrečno umeščenost Slovencev na stičišču velikih evropskih imperijev se ji zdi čudež, da smo Slovenci kot narod preživeli. Navaja, da se je to zgodilo zaradi naše »globoko ljubljene kulture« (Johnson Debeljak 1999: 11).

Pisateljica si je torej novi dom pričenjala ustvarjati v zanj povsem neznanem svetu, v t. i. »Mitteleuropi«, katere ironično nemško poimenovanje uporablja, ker je bil ta izraz v osemdesetih in devetdesetih letih pogosto rabljen v Sloveniji, označeval pa naj bi zgodovinsko povezanost Slovencev s prostorom Srednje Evrope. »Vrnitev v Evropo« je bilo politično geslo iz časa pred slovensko osamosvojitvijo, ta izraz pa uporablja in ga po svoje prav tako ironizira tudi Drago Jančar v svojih esejih (npr. v *Terri incogniti*, 1989). Ironična vrednost tega sporočila naj bi se seveda skrivala v tem, da se Slovenci želimo vračati tja, kjer smo od nekdaj tako ali tako že bili.

Pisateljica si ni dovolila razmišljati o tem, kaj pomeni življenje daleč od doma, v prostovoljnem izgnanstvu, kakor piše, na celini, kjer ni njene domovine. Vendar novo okolje dojema kot multikulturno orientirana Američanka, ki je dvajset let živela v San Franciscu, pozneje pa se je zaradi

študija preselila v New York, v talilni lonec najrazličnejših narodov, kultur in jezikov. Obenem pa navaja, da je bilo za člane njene družine običajno, da so se sredi svojih življenj odločili za kako nenavadno potezo in si prihodnost ustvarili nekje daleč od doma. Tako se je njen praded iz Nemčije v dvajsetih letih izselil v Ameriko, njena starša pa na zahod ZDA iz Indiane, prav tako babica, medtem ko se je njen brat ponovno preselil v Evropo, v Nemčijo. Tako so se tudi člani njene ožje družine poročali s tujci, z »drugačniki«. Pisateljica pa že od prvih objav iz *Tujke*, ki so izhajale najprej kot podlistek v Delu, kaže svoj smisel za oblikovanje berljive zgodbe, obenem pa tudi za humor in samoironijo. Tako navaja, da ji je mama, ki je sledila načelom protestantske vzgoje, zapustila svoje nagnjenje do zunajserijskih partnerjev (Johnson Debeljak 1999: 28). Kajti Erica Johnson se je odločila za poroko s slovenskim pesnikom in mu sledila na drugi konec sveta.

Avtorica piše, da je vse otroke iz njene družine močno mikalo, »da bi odšli v svet in se srečali z 'drugim' zato, da bi to 'drugo' preobrazilo njih same« (1999: 28). Vseskozi je bila torej pri njih prisotna želja po spremembi obenem z odprtostjo za različne možnosti v življenju. Ko je prvič prišla v Slovenijo l. 1993 na obisk, za vedno pa leto dni pozneje, pa je bil njen brat prepričan, da se seli na vojno območje in ga je navdajal strah. Johnsonova je šele v Evropi, to je v Nemčiji, kjer je bila pred prihodom v Slovenijo na obisku, odkrila močno odklonilen odnos do »Jugoslovanov«, poln nevednosti in predsodkov, kar jo je presenetilo:

Nemčija je bila navsezadnje prva, ki je priznala slovensko neodvisnost. Namesto tega pa sem odkrila, da raven splošnega znanja ni bistveno višja kot v Ameriki, raven sočutja pa se strmoglavo znižuje. Ko so Američani razčistili zemljepisne pojme, so se ponavadi odzvali na moje načrte z odprtim umom in srcem; zdelo se mi je, da spoštujejo moj pogum in strast, mi jo celo zavidajo. Evropejci, ki sem jim povedala novico, pa ne. Ponavadi so pokazali odkrito grozo. Neka mlada Nemka, ki je morala odsotno prebrati nekaj o muslimanih in vojni v Bosni, me je s priskutno radovednostjo vprašala, ali bom morala po poroki nositi feredžo. Uglajeni, prijetni pediater, ki je zdravil Petrove otroke, je zasopel od gnusa in brž spremenil temo pogovora, ko je nekdo omenil moje načrte. Petrov sosed, ki je imel visok uradniški položaj na nemški borzi, me je nesramno obvestil, da on že ne bi dovolil ženi, da bi zaposlila gospodinjsko pomočnico, ker v svoji hiši ne mara Jugoslovanov. (Johnson Debeljak 1999: 32)

Erica Johnson je osupla zaradi takih predsodkov, a kot razgledana in načitana Američanka brž pomisli na uvod iz spominov poljskega pisatelja, Nobelovca Czesława Miłosza, v katerih je pisal o Evropi, ki da je razdeljena na bogate družinske člane, to je na Zahod, in na revne sorodnike, to je na Vzhod, s katerimi noče imeti nobenega opravka oz. ga želi imeti čim manj.

O tem istem delu premišljevanj poljskega pisatelja pa je pisal pozneje tudi pisateljčin mož Aleš Debeljak v esejih *Evropa brez Evropejcev* (2004).

Toda mlada pisateljica zaradi takih reakcij ni zaskrbljena, saj je svoji ljubezni pripravljena slediti kamorkoli. V Ljubljano pride tudi sama kot žrtev lastnih stereotipnih predstav o Evropi, vendar prihaja z zaljubljenim, omamljenim srcem. A stvarnost, piše, navadno ne vzdrži ritma domišljije, ki zida gradove v oblakih (1999: 36). Njena »Mitteleuropa« je živela le v njeni domišljiji. Poznala je le nekaj pripovedi o Jugoslaviji, v Pragi je videla film *Neznosna lahkost bivanja*, posnet po romanu Milana Kundere, bilo je nekaj naključnih klepetov z izseljenimi jugoslovanskimi znankami, to pa je bilo bolj ali manj vse. Njen bodoči mož Aleš jo je sicer opozarjal, da Ljubljana ni New York, opozarjal pa jo je tudi na to, da je v Ljubljani vse v slovenščini, ki je bila zanjo popolnoma tuj jezik. Toda ob prihodu je najprej sledil šok zaradi njenih predstav, ki so bile daleč od stvarnosti. Prišla je v miniaturno stanovanje s kopalnico »v velikosti poštne znamke«, vse naselje na Proletarski in ob njej pa je obvadovala socialistična »estetika«. Šele takrat se je zavedla, da nima nobenih socialnih povezav in Ljubljana je nanjo delovala kot »nenaseljeno mesto duhov« (1999: 51). Pozneje je ugotavljala še nekaj, kar je bilo zanjo sprva prav tako moteče, namreč, da je iz anonimnosti New Yorka prišla v vseprepoznavnost Ljubljane. Spremljal jo je občutek, da je nenehno opazovana: »Ameriška nevesta, slečena do golega.« (1999: 58)

S posebno senzibilnostjo za pomenske odtenke slovenskega jezika pa spremlja pisateljica svoje prve stike z neznanim jezikom. Tako piše npr., da lahko ima pozdrav »Živjo!« več odtenkov, da lahko zveni veselo, odsekano, lenobno, mimogrede (1999: 60). Njena prva družabna srečanja pa ne spremljajo le nove, neznane besede, temveč tudi molk zaradi nelagodne komunikacije. Američanka se spoznava s slovensko »mrežo uhojenih poti«, pa tudi s podobnimi jedmi, značilnimi za novo okolje (s potico, krofi, z velikonočnimi jajci), ter celo z ljudskimi zdravili za različne tegobe (z materino dušico, žajbljem, propolisom) ter s posebnim vzdušjem kolektivnosti, ki se nanaša še na življenje mladih v bivši Jugoslaviji (npr. ob skupinskem petju pesmi *Selma* skupine *Bijelo dugme*) (1999: 63). Vse to z zanimanjem opazuje in zaključuje z mislijo Iva Andrića iz *Travniške kronike*, da je v skupnosti človeška moč, a tudi suženjstvo (prav tam).

Novo, zanimivo in prav posebno izkušnjo pa predstavlja zanjo resna namera, da se nauči slovenskega jezika. Kot tujka se vpiše v jezikovni tečaj slovenščine v Ljubljani. Ob tem takoj spozna, da so učbeniki za slovenščino kot tuj jezik neživljenjski. Slovenščine se je najprej učila še v

New Yorku. S kasete, ki je izvirala že iz obdobja po Titovi smrti, a še iz časa Jugoslavije, je ponavljala prve besede, stavčne zveze in si jih skušala zapomniti. A osupnili so jo čudni dialogi, težko izgovorljive črke č, ž, š in raba »osamljenih« predlogov »z« in »v«. Pri tem se je čutila tudi obupano: »Celoten učinek je bil begajoč. Zdelo se mi je, da je v slovenščino nemogoče prodreti.« (1999: 71)

Posebno zanimiva pa je tudi njena kritika lekcije/dialoga s kasete za učenje slovenščine kot tujega jezika, ki kaže tudi na to, da je bilo učenje slovenščine kot tujega jezika takrat v Sloveniji še mlada veda in da so bile take kasete še polne nelogičnosti in didaktičnih pomanjkljivosti:

Plašil pa me ni samo površinski videz jezika. Groza me je bilo pomena besed, prevladovanja birokratskih nikalnic in dejstva, da je skoraj vsaka od skromnih prošenj tovariša Petriča naletela na gladko zavrnitev. Nobenega poslovnega vlaka, jutranjega vlaka, povratne vozovnice, voznega reda. Besedila, namenjena tujcem, so ponavadi v vseh deželah kar najbolj pozitivna. (Johnson Debeljak 1999: 71)

Ker ugotavlja, da ima zelo malo slovenskih izrazov skupne korenine z angleškimi, se ji zdi slovenščina »vražje zapletena« in »jezik elitnega kluba« (1999: 77). Duhovito piše o svojem spopadanju z novim jezikom, npr. o »zlobni premoči soglasnikov v besedilih«, o neizgovorljivih besedah kot »razžvrkljati« in »vzdržljivost«, pa tudi o težko izgovorljivih besedah kot »Trst, prt, trg, vrt«. Nadalje o slovenski slovnici zapiše: »Ustroj njene skladnje je kot morska vetrnica z mnogimi tipalkami, ki valovijo v navidez neskončnih serijah sklonov in njihovih končnic [...]« (1999: 77). Slovenski jezik imenuje »pošast«, ki »ustvarja bizantinski labirint izjem in nepravilnosti«, te pa »zmore le šahovski velemejster«. Tistim pa, pribije, katerih materni jezik je angleščina, se zdi slovenska slovnica »do skrajnosti sprevržena« (prav tam). Kot materna govorka angleščine Johnson Debeljakova svoj jezik nenehno primerja s slovenskim:

Angleška skladnja nima nobenega spola, slovenska tri. Angleščina nima sklonov, slovenščina jih ima šest. In medtem ko angleščina ter večina drugih jezikov uporabljata ednino in množino, je slovenščina ena od redkih, ki ima dvojino. Spregatev za »naju« je odvisna od tiste za »nas«. Ta sicer romantična raba ne velja le za zaljubljenca, temveč tudi za bolj vsakdanje predmete; ni mi treba razlagati, da poraja lastno zalego pomožnih glagolov in zaimkov, ki jih pripenjamo »tema skodelicama« tukaj v nasprotju s »tremi skodelicami« tam. Toda gorje, sadistična muhavost tega južnoslovanskega jezika ne pozna meja, kajti dvojine izrecno ne uporablja za tiste stvari, ki se v naravi resnično pojavljajo kot pari: za oči in ušesa, starše in prsi, recimo. Pri teh dvojicah je treba, protislovno, uporabljati množino. (Johnson Debeljak 1999: 78)

Ta opažanja Erice Johnson Debeljak o učenju slovenščine kot tujega jezika predstavljajo enega redkih zapisov, ki kaže na perspektivo tujke/tujca v sodobnejši slovenski književnosti, vsekakor pa so njene avtobiografske misli v primerjavi z drugimi, ki jih poznamo, zelo neposredne in duhovite. Slovenski jezik se ji na začetku zdi kot »zverina«, ki jo je treba premagati, absurdno pa se ji zdi, da govorijo ta jezik ljudje le na »krpici tal«, na zelo majhnem geografskem področju, to je med Trstom, Zagrebom in Mursko Soboto, kjer pa »izza sosedovih vrat bolsčijo še bolj čudne pošasti« (1999: 79). Tokrat ima v mislih ugrofinsko madžarščino. Le-ta je zanjo v primerjavi s slovenščino še bolj bizarna.

Nadalje je Američanka osupla tudi nad okrog petdesetimi slovenskimi narečji. Piše pa tudi o stereotipih, ki so razširjeni med Slovenci o pripadnikih različnih skupin, o »pijanih Štajercih«, »skopih Gorenjcih«, »topoglavih Dolenjcih« (1999: 80). Radovedno opazuje tudi narečja sama in jih primerja s knjižnim jezikom ter ugotavlja, da se narečne besede popolnoma razlikujejo od knjižnih (npr. po gorenjsko »djati« namesto »reči« ali »fleten« namesto »lep«). Dolenjsko in notranjsko narečje se ji zdita kot tujki popolnoma nerazumljivi, zanjo sta »brenčeča, rezgetajoča, histerična halucinacija« (1999: 81). Posebno odtujena in težko razumljiva pa se ji zdi prekmurščina, ki jo je celo za osrednjo Slovenijo treba prevajati, npr. v filmih (1999: 82). Po vseh teh prvih izkušnjah s slovenskim okoljem in jezikom se Erica Johnson Debeljak čuti kulturno in jezikovno osamljeno. Preveva jo občutek drugosti in nemočne odtujenosti, vse to pa je pospremljeno s tesnobo. Spominja se zapisov Alistaira Reida in njegovih zapiskov o tujstvu. Nenehno pa se je pripravljena učiti in zato prisluškuje zvokom, besedam in novim pomenom. Z učenjem slovenščine kot tujega jezika pridobiva tudi novo identiteto. Potovanje za besedami je zanjo potovanje, polno odkritij. Pri tem se počuti kot otrok: »Zreduciram si na raven otroka, ker bi rad jedel *špigete*, ali razgraja, da hoče videti *žavale* v živalskem vrtu.« (1999: 90)

Njeni sošolci, prav tako tujci v jezikovnem tečaju, pa ob zanje slovničnih nelogičnostih v slovenščini nenehno sprašujejo učiteljico z »zakaj, zakaj«. A Johnson Debeljakova meni, da so taka vprašanja nesmiselna ter da se je pri učenju treba preprosto »vdati zbrkljanim zakonom jezika« (1999: 92). Pri učenju tujega jezika je potrebno izhajati iz perspektive nedolžnih otroških oči. Zanimiva je tudi njena misel, da se je iz spoštovanja do domačinov treba naučiti jezika države, v kateri živiš, čeprav bi bilo morda bolj udobno drugače.

Toda dvojezičnost in večjezičnost po njenem povzročata tudi stanje izgubljenosti, dvoma in celo brezjezičnosti. Vodita lahko v »izgubljanje

doma« (1999: 93). Johnson Debeljakova piše, da raba različnih jezikov pomeni tudi izražanje različnih vidikov jaza (1999: 94). Človek, ki živi v različnih jezikih, po njenem »nima hiše, ampak le zaporedje najetih sob« (prav tam). Navdaja ga občutek izkoreninjenosti.

Američanka, ki se namerava v Sloveniji poročiti, pa je posebej kritična do birokratskih ovir, na katere naletita z bodočim možem. Slovenijo označi kot »čudežno deželo s postkomunistično hibo«, ki tujcem nalaga celo množico nepotrebnih poti, vse od neskončnega čakanja v vrstah v uradih za tujce do popolne neživljenjskosti, ko je treba na (novomeški) upravni enoti predložiti množico dokumentov za načrtovani poročni obred. Slovenske uradnike imenuje »birokratske zveri«, ki jo zapredajo v papirnato vojno in spravljajo v obup (1999: 99–106). Povsod jo ožigosajo kot »tujko«. Pisateljica v tem delu svoje pripovedi ogorčeno razkriva rigidnost slovenskega uradniškega sistema, ki bi moral tujcem pomagati, a jih ovira na vsakem koraku:

Čprav sem se poročila s Slovencem in začela živeti v njegovi deželi, mi niso dovolili odpreti niti navadnega bančnega računa. Dovoljenja za delo nisem dobila [...]. Kar zadeva kakršnokoli redno službo ali zaposlitev s polnim delovnim časom, je imel potencialni iskalec toliko dela s tem, da se je prebijal skozi zamašene arterije oblasti, da bi že samo za to nalogo potreboval polno zaposlenega človeka. Diplom, ki sem jih pridobila na ameriških univerzah, slovenski univerzitetni sistem ni priznaval, zato pri potencialnih delodajalcih niso prišle v poštev. (Johnson Debeljak 1999: 119–120)

Na tem mestu piše Johnson Debeljakova kritično o Sloveniji in analizira njen odnos do drugih, drugačnih, do tujcev. Slovenija je tujcev nevajena, obenem pa kot samostojna država išče svoje mesto v sodobnem svetu. Ne želi biti ne balkanska ne vzhodnoevropska država, suženjsko in nekritično pa se obrača proti Zahodu. Pri tem se obnaša kot pretirano prizadevna učenka, ki odriva svoje sošolke, da bi pritegnila učiteljičino pozornost in si prislužila njeno pohvalo. Toda tudi druge vzhodnoevropske države so ji podobne. Johnson Debeljak pri tem citira nekega madžarskega predavatelja, ki je dejal, da je za vzhodnoevropske države »Evropska unija vabljen klub, v katerega si vsak želi, toda samo tako dolgo, dokler druga sodrga ostane zunaj.« (1999: 122) Johnson Debeljak opaža grdo obnašanje uradnikov v Sloveniji do t. i. ljudi z Balkana, ki prosijo npr. tako kot ona za podaljšano bivanje. Slovenski uradniki t. i. Balkancem dajejo vedeti, da so manjvredni. Toda tiho podporo taki politiki izključevanja opaža Johnson Debeljakova tudi pri nekaterih svojih slovenskih znancih. Tudi pri njih opaža šovinizem in ksenofobijo. Ne dojemajo, piše, da »ima vsak narod svoje južnjake« in

da bi v Zahodni Evropi marsikje podobno ravnali tudi s Slovenci, če bi le dobili priložnost za to (1999: 125).

Johnson Debeljakova je tako v svojem avtobiografskem delu *Tujka v hiši domačinov* Slovence pokazala njihov obraz v zrcalu. Opozorila je na prikrito, a vseprisotno slovensko šovinizem, nacionalizem in ksenofobijo, pa tudi na klečeplazenje pred Zahodom. Opazovala je slovenski večvrednostni kompleks, ki ga je prepoznavala tudi v čisto vsakdanjih pogovorih, kar jo je vedno znova presenečalo (1999: 126). Presenečala jo je samoumevna navidezna nedolžnost izrečenih predsodkov na račun pripadnikov drugih narodov iz bivše Jugoslavije, npr. na račun Bosancev, Črnogorcev, Srbov, Makedoncev, kar se je nenazadnje izražalo tudi v slovenskih šalah in vicih na njihov račun (1999: 126–129). Ona pa je lahko zaradi svojega položaja tujke opazovala dve plati iste medalje – namreč tudi, kako se počuti človek, če je enkrat za spremembo sam prejemnik vzvišenega in ponižujočega odnosa. (1999: 129) Hkrati s kritičnostjo do Slovenije pa se v pisateljici razvija tudi kritičnost do njene prve domovine, Amerike. V njej prepoznava zlasti nasilno težnjo, da bi v odnosu do tujcev izbrisala vse razlike in da bi druge ustvarila po svoji podobi. (1999: 30)

Erica Johnson Debeljak je napisala zelo zanimivo in vznemirljivo, pa tudi kritično avtobiografsko esejistično delo. Z njim je pričevala postajati oseba z dvema identitetama, s slovensko in ameriško. Delo je napisala v svojem maternem jeziku, v angleščini, a pisateljica je pričevala postajati šele v Ljubljani. Kot avtorica je zelo nazorno tematizirala medkulturne razlike, položaj izseljenke v Slovenijo, odnos Slovencev do tujcev, učenje slovenskega jezika kot tujega jezika, pa tudi prepad med kulturami. Njene čustvene, a izvirno poglobljene misli o pripadnosti in nepripadnosti, o bližini in oddaljevanju med domačim in tujim, med bivšo in novo domovino, so za slovenskega bralca na marsikaterem mestu presenetljive. Ta esej pa je tudi pripoved o veliki ljubezni, zaradi katere je mogoče premagati vse težave. Prvemu literarnemu delu Eric Johnson Debeljak jih je sledilo še več, tako da je avtorica danes tudi slovenska pisateljica z dvojno, medkulturno zaznamovano, ameriško-slovensko identiteto. Na svoji nenavadni poti z zahoda na vzhod je našla *drugo Evropo*, kakršne si ni znala predstavljati, obenem pa je začutila, da ta drugost izginja, saj je sama pričevala postajati del nje. Slovensko državljanstvo pa je dobila leta 1995.

Zelo zanimivo in presunljivo avtobiografsko delo z naslovom *Slovenština in jaz* (2003), ki pripoveduje o emigranstvu zaradi vojne v Jugoslaviji in o medkulturnih razlikah, pa je napisala tudi Simona Lečnik, ki je bila 1979. leta rojena v Zenici, v tedanji Bosni in Hercegovini kot eni od republik

bivše socialistične Jugoslavije, in je z družino do začetka vojne v Bosni živela v Kaknju. Rodila se je v t. i. mešanem zakonu mami Bosanki in očetu Slovincu. Simonina mama je bila športnica, plavalka, ki je na enem od svojih obiskov pri bratu, ki je živel na Ravnah na Koroškem, spoznala bodočega slovenskega moža. Ta se je po poroki z njo sklenil preseliti v Bosno, kjer je lažje dobil službo, svojemu drugorojenemu otroku, hčerki, pa je nadel za Bosno neobičajno ime Simona, ki je skupaj s priimkom Lečnik zvenelo povsem slovensko.

Simona Lečnik piše, da je bilo njeno otroštvo v Kaknju enostavno, skromno in prijazno. Ljudje so živeli srečno, veliko so se družili med seboj ob hrani in pijači in tudi med sorodniki so obstajali tesni stiki. S posebno ljubeznijo omenja svoj babico – *bako* po mamini strani, ki je bila odločna, a obenem zelo topla oseba. Čeprav je doraščala v strogem patriarhalnem okolju, se je že leta 1952 ločila od nasilnega moža in je nato sama preživljala tri otroke. Opravljala pa je tudi cenjen poklic babice in tako pomagala mnogim ženskam. Simona Lečnik piše, kako je že pred prihodom v Slovenijo, na preživljanju počitnic pri očetovi družini, opazala mnoge razlike v mentaliteti v primerjavi z Bosno (Lečnik 2013: 15–16), a Slovenija se ji je zdela sanjska, zelena dežela, kamor je rada prihajala. Leta 1990 pa je bil njen starejši brat vpoklican k vojakom v Beograd, od koder se je vrnil globoko zaskrbljen in za vojaški poklic, ki ga je prej oboževal, popolnoma nemotiviran. Nato se je leta 1992 politična situacija v Bosni in Sarajevu popolnoma zapletla, mednacionalni odnosi so se zelo poslabšali, vrstila so se šikaniranja in provokacije, med ljudmi pa se je širil strah. Celu v šoli so skušali učence razdeliti po narodnosti in religiji. Simona, ki je bila takrat stara dvanajst let, se spominja hujskaških govorov politikov po televiziji. Bratu in očetu je grozila mobilizacija, začela se je vojna, zato so sklenili oditi.

Začetek vojne v Jugoslaviji je v tem literarnem delu prikazan zelo plastično in uzrt je skozi oči otroka, ki svojega dočerašnjega sveta ne razume več, dobro pa čuti strah in stisko odraslih, ki morajo poskrbeti zase in za svoje družine. Tako Simonin brat, ki je takrat star 21 let, pobegne k sorodnikom v Avstrijo, v okolico Celovca, kjer najde zaposlitev. Vendar z denarjem, ki ga v času vojne zasluži le on, preživlja vso družino.

Na začetku vojne Simono pod pretvezo, da gre na nujno operacijo v Sloveniji, pošljejo k stricu na Ravne. Ni ji treba v enega od begunskih centrov, ki se v Sloveniji že množično polnijo. Pozneje jo sprejme družina stričevih prijateljev, kjer se Simona pričinja zavedati, da v Slovenijo ni prišla le za nekaj dni. Deklica je zdaj tu sama, ločena od družine, ki jo zelo pogreša.

V prostem času, gre namreč za poletje, zahaja h gluhonemi omi, očetovi materi, ki je do svoje vnukinje zelo prijazna in naklonjena. Sporazumevata se z očmi in gibi, Simona pa slovensko še ne zna.

Njena *slovenština* ji ob prihodu v Slovenijo povzroča veliko težav. Oba jezika, t. i. srbohrvaščino in slovenščino, pa tudi meša in boji se šole, ki jo čaka jeseni. Zdaj ve, da se v Bosno ne bo mogla vrniti. Toda prvi tuji jezik begunke Simone Lečnik je na Ravnah koroščina, saj s knjižnim jezikom razen v otroških knjigah, še ni imela stika:

Ker sem bila na Koroškem, so bile besede, ki sem jih ujela, seveda narečne. Slovenski knjižni jezik mi je bil popolnoma tuj. Naučila sem se povedati, kam grem, a sem seveda uporabila izraz »šva«, da mami zna dobro uporabljati *šporhet* in da nimamo lastne *bajte*. Da zelo rada jem *r'pico* in da me, če sem preveč *favlasta*, mami s *pinovco* podi naokoli. Ko pa sem bila *parajt* za v šolo, sem žal morala iti b'k od varnega zavetja najbližjih. Na koncu vsakega stavka nisem nikoli pozabila dodati nujni al. Vse te besede in še mnoge, mnoge druge so se zakoreninile globoko v meni, kot hrastove korenine, in se jih ni bilo preprosto znebiti. Vse, kar sem znala v tujem jeziku, sem znala povedati le v narečju. Ko sem se učila knjižne slovenščine, se mi je zdelo, kot da se učim drugega, novega jezika. (Lečnik 2013: 47).

Begunko iz Bosne tako jeseni vpišejo v sedmi razred osnovne šole, stara je trinajst let. Slovensko ne razume dobro, sošolci pa zaradi njenega imena sprva mislijo, da je Slovenka. Simona se hitro zave, kaj pomeni biti tujec. Njen razred pa na to ni pripravljen, saj nihče od odraslih, npr. učiteljev, z učenci na temo sprejemanja tujcev, tj. begunskih otrok, z njimi ne spregovori. Deklica je preprosto vržena v novo situacijo, s svojo polomljeno koroščino pa naleti na posmeh:

Kar nekaj sošolcev se je začelo smejati in jaz sem se počutila kot nekdo, ki nima staršev, ki nima doma, sorodnikov, prijateljev, okolja, ničesar. Takrat sem vedela, kako se počuti tujec. V resnici pa samo nisem bila Slovenka in nisem znala slovenštine. A smeh, pogledi in izrazi na obrazih sošolcev so mi dajali občutek, kot bi me slekli do golega. (Lečnik 2013: 51)

Slovenija, se zave, je bila zanjo sanjska dežela le takrat, ko je hodila sem na počitnice. Zdaj se ji kaže v povsem drugačni luči. Na begunce, ki ne znajo slovensko, pa niso bili nepripravljeni le slovenski otroci, temveč so se šokantno neprimerno odzivali tudi učitelji. O tem je nazornih več mest v pripovedi, posebno pretresljiv pa je odlomek, v katerem učiteljica slovenščine že v drugem tednu pouka zahteva od begunke Simone, da obvlada učno snov enako dobro kot drugi učenci:

Rekla mi je, naj vzamem kredo v roke in na tablo napišem »Miško Kranjec je napisal roman Strici so mi povedali.« Uspelo mi je napisati stavek, čeprav nisem bila prepričana, s kakšno začetnico naj napišem Kranjec. A mi je nekako uspelo, ker sem razumela, da je to najbrž priimek. Ko sem stavek napisala, mi je rekla, naj podčrtam stavčne člene. Niti sanjalo se mi ni, kaj pomeni stavčni člen, kaj šele, kako se podčrta. Neumno sem jo pogledala. Ali pa sem se neumno samo počutila, ker nisem vedela, zakaj me to sprašuje, saj vendar ve, da sem iz Bosne, da tam ni Miška Kranjca, ni Prekmurja in ni stavčnih členov. Učiteljica slovenščine me seveda ni gledala nič kaj neumno, zelo pametno je boljčala vame. Jaz pa vanjo še kar naprej neumno in mučni trenutki tišine so se vlekli kot debele ure. Potem sem le skomignila z rameni, poslala me je nazaj v klop in mi v redovalnico napisala veliko enko. To sem vedela zato, ker mi je to povedala. Celemu razredu je to povedala, tako da so za to veliko enko vedeli tudi sošolci. (Lečnik 2013: 53)

Druga negativna izkušnja sledi kmalu, kajti za domačo nalogo mora Simona napisati, kako je preživela počitnice, spis pa naj bi bil ocenjen. Deklica, ki je bila v Bosni odličnjakinja, meni, da to najbrž ne bo tako težko, a tudi za ta spis si prisluži le negativno oceno. V njem namreč mrgoli slovničnih napak in slovenskih narečnih besed. Njena prva učiteljica slovenščine pa ta spis graja pred vsem razredom:

Odrasla učiteljica, pedagoško izobražena oseba, je mene, trinajstletno vojno begunko iz Bosne, osramotila pred vsemi sošolci. Z besedami, da sem spis napisala tako, kot da nikoli nisem prisostvovala eni uri slovenskega jezika. Pozabila je le dodati, da je to res, saj sem bila iz Bosne. (Lečnik 2013: 56)

Kmalu je njena družina soočena tudi z nacionalizmom in ksenofobijo. Ko njena starša, ki pribežita iz Bosne nekoliko pozneje, na Ravnah iščeta stanovanje za svojo družino, ga sprva iščeta zaman, saj najemodajalci »nočejo ljudi iz Bosne« (Lečnik 2003: 58). Toda prijazni ljudje se vseeno najdejo in jim pomagajo urediti prvo začasno bivališče. Od bivšega življenja Simoninih staršev so namreč ostale le štiri potovalke. Živijo zelo revno, vendar kot ljubeča družina.

Simono sošolka pričenja učiti slovenske sklanjatve. Ona je tudi tista, ki učiteljici razloži, da je deklina begunka iz Bosne. To dejstvo kaže na pomanjkanje kakršnihkoli slovenskih programov za integracijo tujcev, beguncev iz bivših republik nekdanje Jugoslavije, ki so preplavili Slovenijo na začetku devetdesetih let, ob pričetku vojne. Slovenija jih je sprejemala, a pomagali so jim številni čuteči posamezniki, medtem ko je bila mlada osamosvojena država nanje nepripravljena.

Simona počasi dobiva veselje do slovenščine, »tega eksotičnega jezika« (Lečnik 2003: 62). Tudi z gluhonemo omo že komunicira v tem jeziku,

ona pa se ji odziva z očmi. Toda dejstvo, da se radovoljno uči, ne naleti na priznanje pri sošolcih, ki se še vedno poniževalno odzivajo. Čeprav pri matematiki edina pravilno reši račun, sliši za svojim hrbtom: »Ti, glupa Bosanka!« (Lečnik 2003: 63). Boli jo diskriminacija sošolcev »z obrazi kakšnih koroških ovčk, ki se pasejo po hribih nad Črno na Koroškem« (prav tam). To so mesta v pripovedi, ki pričajo o šovinizmu in ki so ga otroci prevzemali iz sveta odraslih:

Včasih sem imela občutek, da bi se me kakšni slovenski vrstniki najraje dotaknili in preverili, ali imam res enako kožo, lase in kosti kot oni, ki še nikoli niso videli kaj tako zanimivega, kot je tujec. Le to so vedeli, da so Bosanci glupi, saj v vicih vselej potegnejo kratko. (Lečnik 2003: 65)

Deklica pa ni žrtev le poniževalnih, stereotipnih predstav, temveč tudi zasmehovanja na račun svoje izposojene obleke. Na takih mestih se kaže izjemna krutost otrok, vzgojenih brez sleherne empatije. Deklico obmetavajo z radirkami, s koščki krede, v hrbet ji nekdo vrže odprt jogurtov lonček (Lečnik 2003: 66). Ta odkrit šovinizem otrok pa je podprt z reakcijami odraslih, ki Simoni pravijo, da naj se na novo življenje kar navadi, saj da ni več na Balkanu (Lečnik 2003: 68). Ko po očetu postane slovenska državljanica, se šikaniranje ne preneha. Begunka Simona je zaradi tega globoko prizadeta. To so mesta v pripovedi, pred katerimi bi morali Slovenci zardevati od sramu, saj bodo ostala ohranjena ne le kot literarna zgodba, temveč tudi kot pričevanje.

V Mežico na Koroškem medtem prispeta dva avtobusa beguncev iz Bosne, polna prestrašenih ljudi. Lokalne oblasti in številni posamezniki so jim pomagali. Simona odhaja ob popoldnevih z mamo v begunski center na kavo in se počuti med svojimi. Mama prične begunske otroke brezplačno poučevati v šoli, Simona pa jih začinja učiti slovenščine, da bi jih obvarovala pred ponižanji. Simonina družina končno dobi dvosobno stanovanje na Javorniku na Ravnah, ki ga s pomočjo prijateljev preuredi. Oče se zaposli na komunalni cestni pometać, saj je prisiljen služiti denar. In spet opazke v Simonini šoli: »V šoli so me naslednji dan zbadali, češ da za nas z juga tako ali tako ni nič kaj primernejšega, kot je pometanje cest.« (Lečnik 2003: 81) Simona pa se ob očetu uči spoštovati vsako delo. Njena družina je med seboj naklonjeno povezana in delijo si tisto, kar imajo. Stanujejo v bloku, a stike s sosedi je težko navezati. Le-ti se izogibajo »Bosancem«, obenem pa so slovenske sosedske navade drugačne: »Vsak se drži zase, opravlja svoje zadeve, in kot da bi komaj čakali, da pridejo v svoje skrivališče, zaprejo vrata. In jih še zaklenejo.« (2003: 84) Simona

pogreša navade iz Bosne, npr. skupno pitje kave, in navaja, da je pitje kave v Bosni obred in druženje, ki pomeni osnovo za prijateljstvo.

Ob koncu osnovne šole pa jo zaradi slovenščine navdaja strah pred t. i. malo maturo. Toda Simona je bila v šoli zelo prizadevna in samodisciplinirana učenka, v sebi pa goji veliko željo, da bi se lahko vpisala na gimnazijo, za katero je potrebno zbrati visoko število točk. Kljub podcenjevanju šolske svetovalne delavke, da ji to ne bo uspelo, izdela razred z odličnim uspehom in se vpiše na gimnazijo. Starši jo za nagrado pošljejo k sorodnikom v London, kjer preživi nepozabne počitnice. A jeseni se njene težave tujke v Sloveniji žal nadaljujejo.

V gimnaziji dobi za razredničarko profesorico slovenščine, ki ima do Simone podcenjevalen in ponižujoč odnos. Najvišja ocena, ki jo kljub trudu lahko dobi pri njej, je le dvojka, profesorica pa Simoni celo pravi, da ne bo naredila mature. Izkušnje begunke Simone, z bolečino opisane v njenem avtobiografskem delu, so na žalost šolski primer tega, kako se s tujci in zlasti z begunci v šolah nikakor ne sme ravnati. Z učenjem slovenščine kot tujega jezika nobena od omenjenih slovenistk, ki sta poučevali Simono, ni imela nobenih izkušenj, manjkala pa jima je predvsem človeška dimenzija. Zato se še danes vsi, ki berejo to knjigo, tudi sprašujejo, kdo sta bili v resnici ti dve grozljivi osebi – a se obenem med tistimi, ki izvirajo iz Simoninega okolja, to tudi prav dobro ve. V njenem delu sta obe učiteljici slovenščine dobili svojevrsten spomenik.

Avtobiografska pripoved Simone Lečnik pa je prežeta tudi z idejo, da otroci niso krivi za vojno, ki jih je doletela. Ko z begunci med božičnimi prazniki potuje v Italijo, ti prepevajo svoje jugoslovanske pesmi. In vse, kar je bilo jugoslovanskega, bo še dolgo ostalo del njihove identitete.

V pripovedi pa so zabavna mesta, kako se tudi Simonina mama uči slovenščine. Posebne težave ji povzroča dvojina. Za stavek: »Midva z Rudijem,« je prepričana, da pri opisanem dejanju, ki sledi, sodelujejo tri osebe in ne dve. Njen mož jo le stežka prepriča, da je drugače. (Lečnik 2003: 115) In medtem ko se mama priduša, češ zakaj so se morali preseliti ravno v okolje, ki uporablja dvojino, se njena hči Simona vedno bolj zaveda, da dobiva dve identiteti. Počasi postaja tudi Slovenka. Zaveda se, da razlike med Bosanci in Slovenci obstajajo, a jih vedno bolj blagohumorno komentira in jemlje na znanje. Njeno sprejemanje medkulturnih razlik je dobrovoljno. Po študiju sociologije in zgodovine se naseli v Mariboru. Medtem ji umre oče, a ohranja stike s svojo družino, zlasti z mamo. Toda del njene identitete bo za vedno tudi v Bosni. Še vedno zna številne bosanske pesmi in ceni bosansko odprtost, prisrčnost, humor. V njenih primerjavah Bosancev s

Slovenci ostaja zabavna ironija: »K meni se ni treba najaviti šest dni prej.« (Lečnik 2003: 137) Med Slovenci in Bosanci pa menda obstaja že razlika pri kupovanju navadnega kavča: »Povprečen Slovenec bo iskal estetsko dovršen kos pohištva, medtem ko Bosanci iščemo njegovo funkcionalnost. V poštev ne pride kavč, ki se ga ne da razvleči in na katerem ne morejo prespati vsaj trije. Bosanci smo razseljeni po vsem svetu, vselej imamo koga na obisku in zato potrebujemo velike in funkcionalne kavče.« (2003: 134)

Raziskovalka priseljske kulture in literature v Sloveniji Janja Žitnik Serafin je v svoji znanstveni monografiji *Večkulturna Slovenija* (2008) zapisala, da deluje v Sloveniji okrog sto dvajset priseljskih leposlovnih ustvarjalcev in ustvarjalk, za katere pa je značilna izrazita notranja delitev na neznatno število uveljavljenih avtorjev/-ic, katerih dela izhajajo v slovenskem prevodu, ali pa tudi sami že pišejo v slovenščini in ki jim je vsaj deloma odprta pot v osrednje slovenske literarne revije in založbe. Ti avtorji in avtorice predstavljajo »priseljsko literarno elito«, na drugi strani pa so marginalizirani priseljski pisci, ki so v večini. (Žitnik Serafin 2008: 13) Tisti, ki pišejo v slovenščini, ugotavlja raziskovalka, v slovenskih učbenikih še niso omenjeni, tistih, ki ne pišejo v slovenščini, dodajam jaz, pa v glavnem nikjer ni. Dejstvo je, da Slovenija priseljske literature nikamor ne vključuje – ne v šolske in ne v raziskovalne namene. V primeru literarnih del, analiziranih v tem besedilu, imamo opraviti z eno avtorico, ki v Sloveniji ustvarja v svojem maternem jeziku, to je v angleščini, in njena dela v slovenščino prevajajo, v drugem primeru pa gre za priseljsko avtorico, ki je svoje delo napisala v slovenščini. Poudariti pa velja, da literarni prestop v slovenščino kot drugi/tuji jezik ni enostaven in da ga zmorejo navadno le isti, ki so se v Slovenijo priselili še kot otroci oz. mladostniki in so se v Sloveniji pozneje tudi šolali. Pri tistih, ki so se v Slovenijo priselili že kot odrasli, pa je literarni prestop v slovenščino veliko težji in se je zgodil le izjemoma. Taka izjema je pesnik, pisatelj in publicist Josip Osti.

O Josipu Ostiju sem v svoji knjigi *Večkulturnost in medkulturnost v slovenski književnosti* (2017) že pisala, in sicer v poglavju z naslovom *Podobe medkulturnosti v literarnih delih Josipa Ostija* (Borovnik 2017: 41–53), zato naj na tem mestu le povzamem nekatere ugotovitve. Pesnik in pisatelj se je v Slovenijo zatekel pred vojno v Bosni na začetku devetdesetih let prejšnjega stoletja, potem ko je v rodnem Sarajevu preživel lep del svojega življenja. Tam je tudi doštudiral ter se pričenal uveljavljati kot pesnik in prevajalec iz slovenščine. Pred prihodom v Slovenijo je v svojem maternem jeziku že objavil svoje pesniške zbirke *Tat sanj* (1971), *Salto mortale* (1974), *Tetovirani violinist* (1976), *Strela z jasnega* (1978) in *Kačji pastir*

(1989), po prihodu v Slovenijo pa je še vedno pisal v jeziku nekdanje skupne domovine Jugoslavije, v t. i. srbohrvaščini, ter objavil pesniške zbirke *Barbara in barbar* (1990), *Sarajevska knjiga mrtvih* (1993) in *Salomonov pečat* (1995). O jezikovni zmedbi tistega časa, na področju zdaj že nekdanje Jugoslavije, priča tudi podatek, da so njegove pesmi uvrščene v antologije bosanskohercegovega, hrvaškega, jugoslovanskega in po novem tudi slovenskega pesništva (Borovnik 2017: 44). Po preselitvi v Slovenijo je namreč tudi svojo novo domovino zaznamoval s svojo literarno ustvarjalnostjo ter prejel številne slovenske literarne nagrade, med njimi npr. tudi Vilenico, nagrado za srednjeevropsko literarno delo (1994). V svoji knjigi sem ga označila kot ustvarjalca z dvodomno literarno eksistenco. Zapisala sem, da njegova literatura korenini v sarajevsko-bosanski tradiciji in mitologiji in da je s prestopom v drug jezik, v slovenščino, razgibala in obogatila tudi slovensko književnost. Josip Osti je namreč v starosti petdesetih let sklenil zamenjati jezik svojega literarnega izražanja. Začel je pisati v slovenščini. Toda njegove pesniške zbirke *Kraški narcis* (1999), *Veronikin prt* (2002), *Vse ljubezni so nenavadne* (2006) ter prozno delo *Učitelj ljubezni* (2004) izražajo tudi strah pred tem, da bi ob prestopanju v drug jezik, slovenščino, izgubil stik s svojim maternim jezikom ali s pesniškim jezikom nasploh. Zaveda se, da je jezikovni prestop v tuji jezik zelo tvegano dejanje, ki uspe le redkim. Večkrat izraža tudi strah pred tem jezikovnim tavanjem, piše, da »stoji pred breznom jezika« in da je »izgubljen v temnem gozdu jezika« (Borovnik 2017: 48). Toda na Krasu, kjer se je naselil, je našel svoj človeški in ustvarjalni mir ter pognal »korenine v zemljo jezika« (Borovnik 2017, prav tam). Postal je tudi slovenski pesnik.

Vsa obravnavana literarna dela prinašajo analitičen, a obenem osebnoizkušenski pogled na življenje tujca/-ke v Sloveniji. Pričajo pa nenazadnje tudi o nevšečnostih zaradi neslovenstva, o narodnostni nestrpnosti ter izražajo spoznanje, da država Slovenija premalo naredi za integracijo tujcev. Deli Eric Johnson Debeljak in Simone Lečnik, ki sta prišli v Slovenijo iz zelo različnih razlogov, prva zaradi ljubezni in poroke, druga pa zaradi vojne v Bosni, pa delno humorno-ironično in delno z bolečo trpkostjo kažeta na pojave slovenskih stereotipnih predstav o tujcih, ki so večkrat ksenofobne. Iz njunih del lahko razberemo, da je Slovenija na življenje v večkulturni in večjezični družbi nepripravljena, da se počuti ogroženo zaradi prisotnosti drugih in drugačnih. Toda Slovenija, opozarja tudi Žitnik Serafinova, je dežela z različnimi kulturnimi tradicijami. Zahteva po asimilaciji tujcev je zato nedopustna, kajti vsi ljudje imajo pravico do ohranjanja svojega jezika, kulture in običajev. (Žitnik Serafin 2008: 136) Raziskovalka je zapisala:

Težava torej ni v tem, da si »drugačen« od etničnih Slovencev. Težava je v tem, da si »slabši« od njih. Lestvica »boljših« in »slabših« narodov in narodnosti, ver, kultur in jezikov je trdovratno zakoreninjena v naši zavesti, mediji in celo predstavniki države pa jo pogosto še utrjujejo. (Žitnik Serafin 2008: 136)

Prav zato bi bila zelo dobrodošla premišljena in aktivna integracijska politika, ki bi ljudi osvestila, da je sobivanje z različnimi kulturami in jeziki prednost in ne slabost. Država Slovenija bi morala veliko bolj sistematično razviti tudi šolske programe, ki bi širili spoznanja o večkulturnosti in medkulturnosti. Podpreti bi morala tudi učenje slovenščine kot drugega/tujega jezika za najrazličnejše skupine priseljencev in priseljenk ter jim tako omogočiti čimprejšnje in čimbolj enakovredno vključevanje v slovensko družbo. Kajti kulturna in jezikovna integracija ne pomenita, da morajo priseljenci zatajiti svojo identiteto in da se morajo popolnoma podrediti novemu okolju, temveč da jo lahko ohranjajo in razvijajo ob sočasnem učenju in spoznavanju jezika in kulture slovenskega okolja, kamor so se priselili. Samo tak način spoštljivega uglaševanja različnosti lahko vodi v strpno sobivanje v sodobni družbi.

Reformacija v zgodovinskem romanu

Ilke Vašte *Gričarji*

Pisateljica Ilka Vašte – rodila se je leta 1891 v Novem mestu, umrla je leta 1967 v Ljubljani – je bila ena najplodovitejših slovenskih romanopisk. Objavila je šestnajst knjig, med njimi deset obsežnih romanov s tematiko iz slovenske zgodovine, med katerimi je najbrž najbolj znan njen biografski *Roman o Prešernu* iz leta 1937. V času socialnega realizma, pa tudi prevladujočih avantgardističnih in modernističnih smeri v slovenski prozi, je bila podcenjevana avtorica. Priljubljena pri bralcih je veljala za berljivo, a domala trivialno. Tako je na primer celo Marja Boršnik v *Študijah in fragmentih* o njej sicer z naklonjenostjo zapisala, da je »jeklena žena«, ki »grize v našo zgodovino« ter ustvarja »samorastlo, povsem odtrgano od ostalega kulturnega snovanja in revialnega tiska in se vsa, brez ozirov na levo in desno, daje objektivni preteklosti«, a je njeno literarno delo vendar ocenila tako, da je namenjeno »preprostejšemu čitateljstvu« (Boršnik 1962: 265). Anton Slodnjak je v *Zgodovini slovenskega slovstva* navedel le njen *Roman o Prešernu*, o drugem obsežnem pisateljičinem delu pa je površno zapisal:

Vaštetova je z okusom in ustrezno zgodovinskim dognanjem popularizirala tudi druge osebnosti in dobe naše kulturne preteklosti v več povprečno zasnovanih, a privlačno napisanih povestih. (Slodnjak 1968: 408–409)

Videti je, da njenih del ni analiziral. Podobno opažamo tudi v zapisih drugih literarnih zgodovinarjev in zgodovinarok. Helga Glušič je v *Slovenski književnosti 1945–1965* Ilki Vašte sicer namenila nekoliko daljši zapis, omenila je nekaj pisateljičinih romanov, navedla Sienkiewiczjev vpliv, a je roman *Gričarji* zelo ohlapno opisala, češ da gre v njem za »živahno zapletanje fabulativnih vozlov« in za »razburljive zgodovinske dogodke« (Paternu, Glušič, Kmecl 1967: 279). Jože Pogačnik jo skopo omenja kot avtorico zgodovinskega romana, »ki je svojo snov izbiral predvsem iz tem kulturne in slovstvene zgodovine« (1972: 100). V Kosovem *Pregledu slovenskega slovstva* pa pisateljica niti z imenom ni več prisotna.

V *Literarnem atlasu Ljubljane* (Dolgan, Fridl, Volk 2014) Ilko Vašte, ki je vse svoje življenje (razen nekaj službenih let v Trstu) preživela v Ljubljani,

zaman iščemo, kljub temu da prav v njenem delu *Podobe iz mojega življenja* (Vašte 1964) prebiramo zelo zanimive in pretresljive opise Ljubljane v času druge svetovne vojne, v kateri je kot vdova z dvema hčerkama in vnukinjo dobesedno živetarila. Že pred vojno pa je v Ljubljani v samozaložbi natisnila enega najbolj uspešnih slovenskih biografskih romanov, *Roman o Prešernu* (1937). Literarne kritike njenih del so bile včasih uničujoče, a nekateri se danes po pravici sprašujejo, ali niso bile zgolj plod ljubosumja do pisateljice, ki je imela več bralcev od marsikaterega pisatelja (Leiler 2017).

Kje se torej skrivajo pravi razlogi za slabotno upoštevanje literarnega dela Ilke Vašte v slovenskih literarnih zgodovinah?

Na to vprašanje daje zanimiv odgovor njen zgodovinski roman *Gričarji* (1956), ki tematizira obdobje slovenske reformacije in protireformacije na Dolenjskem in v okolici. Naslonjen je na zgodovinske dogodke in oblikovan kot pripoved o vzponu in padcu novomeške družine. Delo sloni na številnih preverljivih zgodovinskih virih, napisano je tekoče, z velikim smislom za fabuliranje, napeto in berljivo, tako da je zanimivo še danes. Ponaša se z bogato likovno opremo, z ilustracijami Marjana Mušiča in drugih slikarjev ter risarjev. Njegova funkcija pa ni le literarna, temveč tudi splošno izobraževalna. Kljub temu roman dolgo ni bil ponatisnjen. Zdaj je digitaliziran.

O zgodovinskem romanu s tematiko protestantizma je pisal Miran Hladnik (2009). Navaja, da se protestantska tematika pojavlja v 36 besedilih, na splošno pa da je bil odnos slovenskih pisateljev do tega obdobja domače zgodovine odklonilen (Hladnik 2009: 125). Hladnik navaja, da je bil do te problematike strpen leta 1883 delno Anton Koder v romanu *Luteranci* in leta 1905 Miroslav Malovrh v romanu *Kralj Matjaž*, medtem ko Ivan Tavčar ne več (*Vita vitae meae*, 1883; *Grajski pisar*, 1889; *V Zali*, 1894). Hladnik nadalje natančno piše o številnih literarnih delih s tematiko protestantizma, tudi o Jurčičevem *Juriju Kobili* iz leta 1865, kjer pa se je junak že odpovedal protestantizmu in je videti, da se je tudi Jurčič postavil na njegovo stran (Hladnik 2009: 127)

Hladnik nadalje omenja roman *Luteranci* (Koder 1883), ki izraža visoko stopnjo verske tolerance, a ga je slovenska literarna zgodovina omalovaževala in ostro kritizirala, zamerili pa so mu tudi grob jezikovni izraz. Ivan Tavčar je protestantizem obravnaval v štirih zgodovinskih povestih, ta tema pa je našla odmev tudi pri mnogih drugih. Hladnik navaja primer Ivana Preglja, ki je protestantizem tematiziral v novelah *Matkova Tina*, *Thabiti kumi* in *Magister Anton*, zlasti pa leta 1923 v romanu *Bogovec Jernej*. Pregelj je o katoliškem duhovniku pisal leta 1920 v romanu *Plebanus Joannes*, o protestantskem pa v *Bogovcu*. *Plebanus Joannes* je bil

nekajkrat ponatisnjen, *Bogovec Jernej* pa ne. Josip Vidmar je *Bogovca* negativno ocenil, medtem ko mu je Koblar namenil bolj blago kritiko (Hladnik 2009: 133). Hladnik v svoji natančni znanstveni monografiji o slovenskem zgodovinskem romanu piše tudi o številnih literarnih besedilih, ki so se protestantizma lotevala le obrobno. Njegova knjiga je zelo izčrpna in prav zato preseneča mimobežen zapis, ko omenja roman *Gričarji* (1956) Ilke Vašte: »V nekem večjem obsegu se protestanti sprehajajo po obsežni povesti Ilke Vašte *Gričarji*« (Hladnik 2009: 135). V primerjavi z drugimi, ki jih Hladnik obravnava v svoji knjigi, o njej in njenem romanu ne zapiše veliko. Prav tako le informativno navede obsežna zgodovinska biografska romana Mimi Malenšek *Plamenica* (1957), ki pripoveduje o usodi Primoža Trubarja, in *Inkvizitor* (1964), ki tematizira protireformacijo in fanatizem škofa Tomaža Hrena. Kritika in literarna zgodovina luteranske tematike v daljši pripovedni prozi nista dosledno in natančno spremljali. Po Hladnikovem mnenju je obstajalo nazorsko nelagodje bralcev ob tej občutljivi temi. Slovensko katoliško dušo naj bi bilo strah morebitne aktualizacije heretične verske vsebine in kljub velikemu kulturnemu pomenu je bil protestantizem za katoliškega Slovenca »sumljivo obdobje« (Hladnik 2009: 135).

Hladnik odgovarja na vprašanje, kakšno vlogo je imela protestantska tematika v slovenskem zgodovinskem pripovedništvu:

Šlo je za burno zgodovinsko obdobje, ki je nudilo obilo fabulativno zanimivih dogodkov in osebnosti. Povrhu je imelo odločilni pomen za slovenski jezik in literaturo. Te pozitivne predznake je motila zavest, da se protestantizem med Slovenci ni uveljavil, in prepričanje, da gre za stranpot v verskem pogledu, sumljiv pa je bil tudi njegov nemški izvor. (Hladnik 2009: 135)

Čeprav se Hladnik z romanom *Gričarji* Ilke Vašte ni ukvarjal, se po mojem mnenju prav v tem njegovem zaključku skriva tudi odgovor na vprašanje, zakaj je zgodovinski roman *Gričarji* domala pozabljen, vključno z dejstvom, da njegova avtorica nikoli ni bila deležna poštene in natančne literarnozgodovinske pozornosti. Po mojem mnenju pa je napisala roman, ki zglede sledi pravilom tega žanra in ki se lahko povsem enakovredno primerja z deli mnogih uveljavljenih evropskih avtorjev.

Roman *Gričarji* (1956) Ilke Vašte se pričenja odvijati v letu 1538 z zgodbo o Urški Gričar, triindvajsetletni kmetici, ki so ji mater kot otroku ugrabili Turki, oče pa je padel kot kmečki puntar na gradu Mehovo l. 1515, ko je bila Urška rojena. Ostala je sama z mlajšim bratom in skozi življenje se je prebijala ob pomoči dobrih sosedov. Stanovala je na Griču, pol ure hoda od Otočca. Ob tej osrednji zgodbi zaživi tudi podoba katoliške Cerkve

iz tistega časa, ki s tlako odira kmete in se ne ozira na trpljenje ljudi v slovenski Krajini, ki jih ogrožajo stalni turški vpadi. Urškina usoda se zaplete, ko ji brat pove, da je prodana v stiški samostan za opatovo dekle. V resnici pa je sestro opatu prodal kar brat sam. Urškina usoda neizobražene podeželske ženske, s katero samoumevno razpolagajo moški, je odsev trdega patriarhalnega sveta.

Ob osebni zgodbi so nasnuta tudi družbeno-zgodovinska dejstva. Urškin brat tako poroča, da je v Ljubljani v nabito polni stolnici poslušal pridigarja Primoža Trubarja, ki je nastopil zoper zidavo romarske cerkve na Gori pri Gorici. V pogovoru s kmetom Dobravcem mu poroča o novi »luterski veri«, ki da je med ljubljanskimi meščani že zelo razširjena in ki prihaja iz Nemčije, imenuje pa se po Martinu Luthru:

Po Martinu Luthru, ki se je prvi uprl papistovskim oderuhom, prodajalcem odpustkov za zidanje nove cerkve v Rimu. Luterani verujejo le to, kar je pisano v evangeliju. Brezmadežne ne častijo, svetnikov tudi ne. Na romanja ne hodijo. K izpovedi tudi ne. Pravijo, da Bog sam odpusti vsakemu grešniku, če se le res kesa. Obhajajo se s kruhom in vinom, kakor je obhajal Kristus. Ponekod so že odpravili mašo, le pridige poslušajo, svete pesmi pojejo in pa evangelij bero. Luterski duhovni so skoraj vsi poročeni in zaničujejo katoliške duhovnike, ki od prvega do zadnjega skrivaj grešijo in živijo s svojimi kuharicami in »sestričnami«. No, takšna je ta nova luterska ali evangeličanska vera. (Vašte 1956: 22)

Kmet Dobravec pojasnilo z naklonjenostjo sprejme. Obenem je zaskrbljen, ker mora Urška v stiški samostan, ki slovi kot razuzdan, kot »Sodoma in Gomora«. Urška, ki mora izpolniti bratov ukaz, z dogajanjem v samostanu ni seznanjena. Ob prihodu je najprej zgrožena nad velikim razkošjem. Postala naj bi »osebna postrežba« opata Volbenka Neffa. Neuko dekle ne slutí, kaj jo čaka, medtem ko jo opat ocenjuje kot kupljeno živino. Urška se tudi čudi, da je v samostanu vse polno otrok. Ob tem je navržena informacija, da ima samostan šolo za fante, ki želijo postati duhovniki, tako da najbolj nadarjene pošiljajo v šole v Benetke, Padovo in Bologno. Tako je v romanu ob kritiki katoliške Cerkve, ki da je pohlepna in svetohlinska, jasno nakazana tudi razlika med moško in žensko perspektivo, ki jo je Cerkev prakticirala. Ženske so bile namenjene fizičnemu delu in spolnosti, iz kakršnegakoli izobraževanja pa so bile samoumevno izključene. Ilka Vašte piše o tem tako, da v njenem pripovedovanju beremo jasno kritiko.

Ker ve za »svobodno življenje stiških samostancev«, Urškinega brata muči slaba vest, a ne prav dolgo, saj prevlada njegov močan trgovski interes. Njegovi posli se razcvetajo. V tem času se »luterske knjige«, ki prihajajo iz Nemčije, med ljudmi, pa tudi med duhovščino, že močno širijo. Luthrovo

Biblijo prebirajo naskrivaj tudi škofje, tako da kralj Ferdinand s smrtno kaznijo prepove širjenje novoverskega tiska. Vendar tudi Urškin brat Gričar protestantske knjige še vedno naskrivaj privaža iz Nemčije. Čez čas se Jaka Gričar sooči z resnico, da ima njegova sestra otroka s stiškim opatom. Urška mu pove, da imajo v tem samostanu vsi menihi otroke. Samostan si zaradi tega nakoplje nenapovedano vizitacijo iz Ogleja. Vizitator pa v samostanski knjižnici najde tudi kup prepovedanih protestantskih knjig, za katere rohni, da so izvor vsega zla in razvrata v samostanu. Knjige ukaže sežgati, ženske in otroke pa nagnati iz samostana.

Z zgodbo o Urški Gričar in njenem bratu Jaki Gričarju se prepleta zgodovinsko dogajanje. Cesar da zahrbtno umoriti škofa Kacijanarja, ki je prav tako naskrivaj bral Luthrove knjige, na Dunaju pa zaradi turških vpadov načrtujejo ustanovitev Vojaške krajine. Za Gričarja je to nova trgovska priložnost. Pretresljive so podobe Novega mesta, ki pogori do tal in iz katerega ljudje bežijo, pozneje pa ga obnavljajo. V mestu Gričar zdaj poceni kupi hišo. Tu se naseli mednarodna družčina in Gričar postaja vedno uspešnejši trgovec. V Ljubljani si pri trgovcu Žagarju za ženo izbere njegovo invalidno hčer Ano, ki pa je v primerjavi z dekletki njenih let precej izobražena. Njen oče pripomni, da je devet desetih Ljubljančanov nepismenih, a da je k večji pismenosti pripomoglo branje protestantskih knjig in širjenje protestantske vere. Ljubljana v tem času razen osnovne župnijske šole drugih šol nima, pisati in brati pa se lahko naučijo le premožni pri zasebnih učiteljih.

Ana in Gričar se poročita v preprosti luteranski cerkvi. Predikant je Primož Trubar, takrat že odstavljeni stolni pridigar, vendar z zaščito tržaškega škofa Bonoma župnik v Laškem trgu in kaplan v Celju. O njem je Ilka Vašte zapisala:

Bil je najbolj znan pridigar v Ljubljani. K njegovim pridigam v sočnem jeziku njegove rodne vasi Raščice je drlo staro in mlado. Grmel je proti duhovniškemu celibatu, ki je vzrok nenaravnega življenja duhovnikov, priporočal je obhajilo v podobi kruha in vina, ker je tudi Kristus tako obhajal svoje apostole. Že je skrivaj tudi sam delil takšno obhajilo. Zaletaval se je še v druge katoliške dogme in si nakopal pri okostenelih nasprotnikih vedno hujše sovražnike. (Vašte 1956: 95)

Še istega dne mora Primož Trubar kot »antikrist« pobegniti iz Ljubljane, ker ga hočejo zapreti. Zateče se k škofu Bonomu v Trst. Ana in Jakob Gričar se odpravita na svoj dom v Novo mesto. Ko mladoporočenca prispeta do vasi Krka, se razširi vest, da so v bližini Turki. Ljudje pred njimi bežijo v gozdove, pod Gorjanci pa se naselijo srbski begunci – Uskoki, ki naj bi branili mejo pred Turki. Med domačini veljajo za nasilne.

Medtem kralj Ferdinand ostro nastopa proti luteranom. Grozi jim s smrtno kaznijo. Toda Gričar še vedno tihotapi prepovedane protestantske knjige ter jih pomaga razširjati med ljudmi. Protestantizem se širi zlasti med meščani v Ljubljani, Kranju in Novem mestu. Ferdinand zahteva stroge vizitacije župnij, nova vera pa se širi tudi med plemstvom. Skrivni luteran, škof Kacijanar, sprejme na obisk Primoža Trubarja in stolnega župnika Paula Wienerja. Na sestanek pride tudi Matija Klombner, voditelj kranjskih luteranov, ki meni, da je treba evangelij širiti tudi v slovenščini: »Ko bi imeli slovenske knjige – vsak kmet bi se jih lahko naučil brati.« (Vašte 1956: 129)

Trubar se zave, da ni dotlej še nihče napisal slovenske knjige. Družčina izrazi misel, da bi potrebovali najprej slovenski abecednik. Trubar nadalje razmišlja, da bi bilo lepo, »če bi se jezik njegovega revnega, zaostalega naroda pisal in bral kakor jeziki drugih narodov sveta« (Vašte 1956: 129). Pride še baron Ungnad, deželni glavar Štajerske, ki je slišal za Trubarjeve pridige v slovenskem jeziku. Njuna zveza je slovenskemu in hrvaškemu narodu rodila bogato slovstveno žetev.

V osmem poglavju sledijo podobe vizitacij, preganjanja protestantov in njihovo skrivanje knjig, zlasti Luthrove Biblije. Na predlog škofa Textorja na ljubljanskem gradu zaprejo vse protestante razen Trubarja, ki pobegne. Trubarja brez zaslišanja obsodijo, ga cerkveno izobčijo in mu zaplenijo knjižnico. Pri ljudeh to vzbudi odpor. Cerkve ostanejo skoraj prazne. Prepad med katoličani in luterani se veča.

Deseto poglavje pripoveduje o tem, kako postane Jakob Gričar mestni sodnik, ljudje pa že berejo Trubarjev Katekizem. Baron Ungnad, ki si skrivaj ogleda Gričarjevo protestantsko knjižnico, izrazi misel, da bi morali Slovenci tudi Biblijo dobiti v slovenskem jeziku in pripomni, da bi potrebovali še tiskarno. Toda baron Ungnad, štajerski deželni glavar, pride v nemilost pri nadvojvodi Karlu in se mora zaradi luteranstva umakniti v Nemčijo. Nemški vojvoda Krištof mu prepusti bivši samostan v Urachu za naselitev. Tam Ungnad ustanovi Biblijski zavod, s katerim podpre tiskanje slovenskih knjig. Ravnatelj zavoda in župnik v Urachu postane Primož Trubar. Trubarja kranjski deželni stanovi kličejo domov, kjer naj bi kot luteranski superintendent uredil domačo evageličansko cerkev. Trubar se kljub strahu za svojo družino odloči za vrnitev. V stiku je tudi s slovenskimi študenti, ki študirajo v Tübingenu, med njimi je Gričarjev sin Adam. V Ljubljani Trubarja navdušeno sprejmejo:

V Šiški so sprejeli Trubarja z viharnim vzklikanjem. Otroci in žene, s šopki najlepšega cvetja, so mu zastavili pot, da je mož, ganjen nad prisrčnim sprejemom, stopil s konja.

Tisti, ki so se prerili do njega, so mu potiskali cvetje v roke, drugi so mu mahali s čepicami in ruticami, nekateri pa so mu metali rože na pot. Staro in mlado je imelo v očeh solze radosti in ganotja ob sprejemu prvega evangelijskega škofa. Trubarju samemu so se oči vlažno svetile. (Vašte 1956: 183)

Trubar se vneto loti dela in poskrbi, da vsa večja mesta dobijo protestantske pridigarje. Pridiga v Špitalski cerkvi, ob nedeljah v slovenščini, ob četrtek v nemščini. Pospešuje prevajanje hrvaških knjig, jih skuša tihotapiti v Bosno in Turčijo, z evangelijem prodre do Carigrada. Odkloni natis Klombnerjeve pesmarice in si nakoplje sovraštvo, proti njemu rovari tudi hrvaški prevajalec Štefan Konzul v Urachu. Toda v Urach se vrne zaradi tiska hrvaških knjig, pa tudi zato, ker je tam pustil svojo družino. Po vrnitvi v Ljubljano si Trubar kupi hišo na Starem trgu in ima težave z izidom svoje *Cerkovne ordnunge* – cerkvenega reda. Ima tudi finančne težave. Kmalu mora po odloku cesarja Ferdinanda spet v pregnanstvo. Vzporedno tečejo stranske zgodbe, tudi o Urški, ki ji opat odvzame dvanajstletnega sina in ga pošlje na šolanje v Italijo. Pregarjanje luteranov se nadaljuje, lovijo jih in jih zapirajo. V štirinajstem poglavju sledi slika o preganjanju protestantov v Evropi, v Franciji, Španiji, Italiji. Zaradi »katoliške strahovlade« se številni begunci zatekajo v Nemčijo. Vse polno je krvavih obračunov med verskimi nasprotniki. Ljubljanski stanovski šoli priskrbi Trubar izvrstnega pridigarja Jurija Dalmatina. Sledi poročilo iz Francije, kjer »rimski obsedenci« pobijejo okoli dva tisoč hugenotov in v »krvavi šentjernejski noči« še okrog dvajset tisoč reformirancev. Na Slovenskem in Hrvaškem pa so krvavo zatrti kmečki upori. Mrtvih je okrog šest tisoč ljudi.

Po tem času se Novo mesto, ki je nacionalno zelo raznoliko, saj je v njem veliko beguncev in vojaštva, trgovsko razcveta. Leta 1576 požar ponovno vse uniči. Po tem požaru Novomeščani zgradijo trdnjavo Karlovec, kamor se preseli vojaško uradništvo. Gričar poišče nevesto svojemu razvajenemu sinu, iz Beljaka pa prinese ženi novo Trubarjevo knjižico: *Ta prvi psalm z njega trijemi izlagami*, 1579. Poroča, da je Beljak že ves protestantski. Katoliški vizitator, ki obišče Novo mesto, želi razgnati to »lutersko gnezdo«. Imenuje se Montagnano. V tem fanatičnem katoliškem duhovniku prepozna Urška Gričar svojega nezakonskega sina, ki se je šolal v Italiji in ga od otroštva ni videla. Ko se srečata, se spoznata, vendar katoliški dostojanstvenik svojo mater zataji, pa tudi ona nikomur ne upa povedati, da je to njen odvzeti sin, ker je revna, poleg tega pa še protestantka.

Sledijo poročila o prizadevanju katoličanov, da bi preprečili tiskanje Dalmatinove Biblije. Prošt Montagnana naskrivaj osvaja mlado ženo Adama

Gričarja in ji zaplodi otroka. Mati Urška ga prosi, naj pusti Adamovo ženo pri miru, Adam pa po rojstvu otroka župnikovega sina prizna za svojega.

Ljudje se ob turških vpadih pritožujejo nad razpadom morale in za to krivijo katoliško Cerkev. Adam Gričar se v pogovoru s proštom Montagnano takole izrazi:

Katoliška Cerkev pač ne trpi nobenih novih misli. Saj ni bolj konzervativne inštitucije, kakor je ona. Znano je, da se Cerkev brani ljudske izobrazbe in širjenja ljudske kulture. Umetno zadržuje ljudstvo v neumnosti, da ne bi bilo zmožno svobodnega duševnega dela, samostojnega razmišljanja. (Vašte 1956: 289)

Nadvojvoda Ferdinand preganja luterane. V Ljubljano pridejo jezuiti, protestantsko šolanje v Nemčiji je mladini prepovedano, stanovske šole prenehajo delovati. V preganstvo mora tudi Adam Bohorič. Gričarji morajo poslati svoje otroke v jezuitski kolegij v Gradec, pot do protestantskih šol jim je zaprta. Tja pošlje tudi Adam Gričar svojega sina, saj nima druge možnosti.

Katoliški gorečnej Tomaž Hren postane ljubljanski škof. Njegov oče je bil luteran in ljubljanski župan. Ljudje to dejstvo komentirajo z besedami, da se je sin »pokatoličil« in da je »poturica vedno hujši od Turka« (Vašte 1956: 298). Zdaj zaradi njega množično izgubljajo službe župani, sodniki in pisarji. Gričarjem gre dobro, Adam zgledno skrbi za sina župnika Montagnane. Posinovljenca pošlje v jezuitsko šolo v Gradec. Trgovino zapre in postane kmet. Po deželi se širi kuga, v Novo mesto jo prinesejo zanemarjeni vojaki. Stari Gričar umre zaradi kuge, umre pa tudi Urška Gričar.

Škof Hren divja nad protestanti:

Po deželi se je raznesla vest o brezobzirnem nastopanju škofa Hrena. S procesijo je prišel pod noč v Špitalsko cerkev v Ljubljani, z velikim kladivom razbil krstni kamen, zapovedal odpreti vse grobnice v cerkvi in pometati protestantske mrliče v Ljubljano. Na Trgu v Ljubljani je dal zažgati osem voz luteranskih knjig in nekaj dni nato še tri vozove. Ustanovil je protireformacijsko komisijo, ki je brez prizanašanja – izlepa ali izgreda – »izpreobračala« luterane po vseh večjih mestih kranjske dežele. (Vašte 1956: 320)

Ljudje so postavljeni pred izbiro: ali se »pokatoličijo« ali pa morajo zapustiti deželo. Večina se škofovemu pritisku ukloni. Iz strahu postajajo »mlačni verniki na zapoved«:

Valovi strahu so zajeli vso Krajino. Širili so se predvsem iz stolnega mesta, iz Ljubljane. Prihajali pa so tudi glasovi iz vse dežele o izgonih trdovratnih protestantov, o živinskem pretepanju po ječah, o zapiranju protestantskih žena in mater, o njihovem izgonu in nekrščanski ločitvi od mož in otrok, o rušenju in požigu protestantskih domov, o razstrelitvi luteranskih molilnic, o sežiganju luteranskih knjig ... (Vašte 1956: 338)

Svojo pravo vero skrivajo ljudje v srce, spet drugi pa postajajo skeptični tako do katolicizma kot do protestantizma. Toda znanost je pod protestantizmom vendar napredovala, menijo, v katoliški Italiji pa so znanstvenike sežigali na grmadah. Ljubljana je zdaj na kolenih pred nevarnim Hrenom. Škof Hren je prikazan tudi kot oholi pijanec in požrešnež. Nazorno je torej berljiva kritika tega, kaj ta katoliški gorečnež pridiga in kako v resnici živi, kadar je sam s seboj ali s svojimi. Hren je fanatična, neuravnovešena osebnost. Da bi Slovence znova pridobil za katoliško vero, natisne v Gradcu knjigo *Branja inu Evangelia* (Hren/Čandek: *Evangelija inu listuvi*, 1613).

Adam Gričar, ki postane mestni sodnik, je prepričan, da so reformatorji rešili katoliško cerkev razkroja:

Razuzdano življenje duhovnikov bi samo po sebi razkrojilo katoliško Cerkev, saj jo je pritiralo na rob propada. Za rešitvijo blodeče ljudstvo je zašlo v sekte raznih bičarjev, prekrščevalcev, skakačev in zamaknjencev. V cerkvah ga je bilo vedno manj. Toda prišli so reformatorji: Kalvin, Cvingli, Luther – pri nas Primož Trubar – in rešili so rimsko Cerkev s tem, da so jo s svojim nasprotovanjem spravili v nov zagon. Reformatorji so povzročili, da je katoliška hierarhija ob dvanajsti uri izpregledala in se z vso silo vrgla na rešitev vsega, kar se je rešiti dalo, reformatorji, ki so s svojim »čistim Kristusovim naukom« rešili katoliškega razkroja mnogo ljudstva, tavajočega v temi. (Vašte 1956: 345)

Gričar obsoja rimsko Cerkev, da je proti reformatorjem nastopila nečloveško brezobzirno in kruto, »Kristusovim naslednikom prav malo primerno«. Adam Gričar umre za pljučnico. Za njim ostane hči Felicita, on sam pa je brez moškega potomca. Tako se roman Gričarji zaključi tudi kot saga o zatonu nekdanj močne rodbine, ne le kot pripoved o zatonu protestantskega gibanja na Slovenskem. Roman torej zvesto sledi modelu zgodovinskega romana s protestantsko tematiko, za katerega je Miran Hladnik zapisal, da predvideva propad protagonista (Hladnik 2009).

Roman Gričarji Ilke Vašte se še danes, mnogo let po prvi objavi, odlično bere. Z gotovostjo lahko trdimo, da si pozabe in odrinjenosti ne zasluži. Čar tega romana je v dejstvu, da se v njem spretno prepletata zgodovinski in rodbinski roman. Napisan je komunikativno, z mnogo dialogi, z živimi karakterizacijami literarnih likov, pa tudi s prepričljivo umeščenostjo v čas in prostor. Na vprašanje, zakaj ta roman nikoli ni bil ponatisnjen, čeprav je zgleden primer v svojem žanru, to je v žanru zgodovinskega in rodbinskega romana, pa si lahko odgovorimo le tako, da je bila ta »pozaba« posledica velikega nelagodja spričo jasne kritike katoliške Cerkve, njenega pohlepa, licemerja in tudi nasilnih dejanj v boju s protestanti. Pripovedovalkina simpatija je na strani protestantov ne le zaradi vere, temveč tudi zato, ker so dali Slovencem prve knjige v slovenščini, medtem ko je življenje katoliških

dostojanstvenikov prikazano izrazito negativno. Kljub temu karakterizacija likov v romanu ni črno-bela, roman pa ni napisan popreproščeno.

Pisateljica je prikazala vzpon in razkroj premožne novomeške protestantske družine, obenem pa tudi to, kako je nasilno pokatoličevanje zelo poslabšalo kulturni položaj Slovencev. S tem se strinja tudi slovenska literarna zgodovina. Ivan Grafenauer je v *Kratki zgodovini starejšega slovenskega slovstva* (1973) zapisal, da je nasilno pokatoličevanje na Slovenskem iztrebilo slovensko knjigo:

Razen tega je raztrgalo vez, ki je vezala s slovensko književnostjo in jezikovno kulturo ne le protestantski knjigi naklonjeni del plemstva, ampak tudi slovensko meščanstvo. Kar so meščani dajali za protestantsko slovensko knjigo, niso bili voljni dajati tudi za slovensko katoliško knjigo, in slovensko meščanstvo je zapadlo nemškemu vplivu. Več kot 300 let je bilo treba, da se je ta škoda popravila. [...] Na učenje slovenskega branja brez knjig ni bilo misliti, v šolah, kolikor jih je bilo, sta neomejeno kraljevali latinščina in nemščina. Slovenščina je lezla vedno bolj v položaj neknjižnega jezika, zaničevanega jezika za hlapce in tlačane. (Grafenauer 1973: 133–134)

Vsaj delni vzrok za pozabo tega zanimivega romana Ilke Vašte pa je v tem, da je bila slovenska literarna zgodovina po drugi svetovni vojni v glavnem moškosrediščna. Posvečala se je delom pisateljev, medtem ko je dela pisateljic neredko ali popolnoma prezrla ali pa jih je stigmatizirala kot »trivialna«. Ni jih analizirala in ni jih uvrščala v šolske učbenike. S predsodki neobremenjeno ponovno branje del slovenskih avtoric razkriva, da se jim je godila krivica in da so med njimi mnoge zelo zanimive in vse pozornosti vredne.

Zgodovinski roman, kakršnega je napisala Ilka Vašte, je »prevzel vlogo modernega nacionalnega epa, predstavljajoč bralcu prednike in njihova stremljenja«, je v svoji monografiji o slovenskem zgodovinskem romanu zapisal Miran Hladnik (2009: 30). Obnavljanje Scottovega modela zgodovinskega romana je v sodobni literaturi za literarno zgodovino in kritiko dolgo pomenilo zgolj trivializacijo – vse do izida romana *Ime rože* Umberta Eca – in šele obdobje postmodernizma je spet razširilo meje tega žanra (Hladnik 2009: 30). Zgodovinski roman Ilke Vašte *Gričarji* je bil torej napisan tudi v neugodnem času, ko »žanri« v slovenski književnosti niso bili ne moderni in ne dobrodošli.

Slovenska književnost v medkulturnem kontekstu

Slovenska književnost in Srednja Evropa

Pričujoče besedilo se ukvarja z mestom, vlogo in s podobo izbranih del slovenske književnosti v medkulturnem prostoru. Pri tem je treba najprej odgovoriti na vprašanje, kateri je tisti prostor, v katerem je že od nekdaj nastajala in se gibala slovenska književna ustvarjalnost. V različnih zgodovinskih obdobjih se je namreč formalno in glede na raznotere državne tvorbe različno imenoval, a duhovno ga lahko opredelimo kot prostor Srednje Evrope. Raziskovalci, ki so se s tem pojmom ponovno ukvarjali zlasti v osemdesetih letih prejšnjega stoletja, ko je le-ta zaradi osamosvajanja posameznih držav in njihovega osvobajanja iz spon socializma ter z njim povezanega »Vzhoda« ponovno oživel, so poudarjali prav povezljivost Srednje Evrope za različne kulture, jezike in literature na tem področju. Pisali so, da Srednja Evropa nima naravnih meja ter da so njene meje kulturno-politične. Po njihovem mnenju se je Evropa po drugi svetovni vojni in s postavitvijo berlinskega zidu razcepila na Vzhodno oz. JV in Zahodno, Srednje pa nenadoma ni bilo več. Večina nekdanjega srednjeevropskega prostora, vključno z nekdanjo Jugoslavijo, kamor je sodila tudi Slovenija, pa je bila potisnjena na območje t. i. Vzhodne Evrope. Toda duhovna dimenzija Srednje Evrope je še vedno obstajala in se je iz novih političnih razlogov ni dalo preprosto ukiniti (Hribar 1991: 27–29).

Prostor poznejše Srednje Evrope je bil izrazito večkulturn in večjezičen. V njem so ustvarjali številni znani pisatelji in znanstveniki, kot npr. Hermann Broch, Franz Kafka, Robert Musil in Sigmund Freud, k njim pa lahko dodamo tudi slovenske, kot npr. Ivana Cankarja, Zofko Kveder, Vido Jeraj, Lili Novy idr., ki so bili kozmopolitsko usmerjeni. Hribar meni, da je bila posebnost in kvaliteta avstroogrške države zlasti v tem, da je bila to transnacionalna država, ki se ni opirala le na lastno nacionalnost, ne le na nemštvo, čeprav vseh različnih nacionalnih glasov in njihovih teženj ni znala uglasiti (Hribar 1991: 37).

O *Srednji Evropi in slovenski literaturi* pa je razmišljal tudi Lado Kralj v istoimenskem eseju, objavljenem v reviji *Sodobnost* (Kralj 2005: 353–362). V njem se spominja, da je srednjeevropska ideja ponovno zaživela in doseгла vrh v osemdesetih letih prejšnjega stoletja. Širše se je ta pojem pričel uporabljati po prvi svetovni vojni v zvezi z vojaškim zavezništvom med nemškim in avstroogrskim cesarstvom. Toda po prvi svetovni vojni, opozarja Kralj, je središče postal Dunaj s svojimi srednjeevropskimi sateliti, kot so Budimpešta, Praga, Krakov in Zagreb, Srednja Evropa pa se je pričela enačiti z Avstro-Ogrsko monarhijo. Po drugi svetovni vojni se je zaradi vzpostavitve t. i. železne zavese med V in Z pojem Srednje Evrope izgubil.

Socialistične države, kakršna je bila Jugoslavija, temu pojmu niso bile naklonjene. Tudi slovenska literarna zgodovina je bila do pojma srednjeevropskosti zadržana. Kralj vidi razlog za to zadržanost v dejstvu, da je imela slovenska literatura narodnokonstitutivno vlogo, pri kateri je bila ideja Srednje Evrope moteča (Kralj 2005: 353–355). V 80. letih pa je Srednja Evropa postala osvobodilno geslo v boju proti komunizmu. Spominjamo se znamenitega eseja češkega pisatelja Milana Kundere, ki je živel v Parizu, objavljenega leta 1983, šest let pred padcem berlinskega zidu, v francoski literarni reviji *Le Débat*, v slovenščini pa leta 1984 v *Novi reviji*. Ta esej je odmeval širom po Evropi in požel veliko zanimanja tudi pri nas. Oživil je slovensko zanimanje za nekdanje skupne srednjeevropske duhovne in kulturnozgodovinske korenine ter povzročil številne razprave na to temo. Objavljen pa je bil v času, ko so se po Titovi smrti v nekdanji socialistični Jugoslaviji že kazale številne politične, gospodarske in nacionalne razpoke in ko se še ni vedelo natančno, kakšna prihodnost čaka Slovence v tedaj skupni jugoslovanski državi. O tem je pisal tudi Drago Jančar v številnih esejih, zlasti v zbirki *Terra incognita* (1989).

Prostor Srednje Evrope oz. t. i. srednjeevropskost so skušali opredeliti tudi mnogi tuji raziskovalci, ki so srednjeevropske posebnosti prepoznali vse od Vilne do Dubrovnika. Njene značilnosti so definirali z latinizmom, z vplivom francoske in nemške kulture, s tem, da je večina urbanega prebivalstva do 1. svetovne vojne govorila nemško, da so bila mesta večjezična ter da je v njih močno prepoznavna in uveljavljena kultura baroka (Langwort v: Vodopivec 1991: 132). Strinjali so se s tem, da srednjeevropsko atmosfero najboljšje povzema literatura ter da imajo njeni avtorji, kot so Kafka, Werfel, Musil, Kraus, Hašek, Roth, Schulz, Čapek, Kundera idr., poseben smisel za »civilno absurdnost« skupnega srednjeevropskega prostora, za t. i. melanholično grotesko, ter da v njihovih delih cvetijo humor, ironija in satira.

Prav tako, ironično-groteskno vzdušje, v katerem je nasnuta usoda človeka kot posameznika, ki se zaradi neprilagojenosti zahtevam različnih institucij izgublja v njihovih zankah, je razvidna iz romanov **Draga Jančarja** v 70. in 80. letih 20. stol. Njegov roman *Galjot* je izšel leta 1978 in zaradi svoje navidezne oblike zgodovinskega romana, s katero je Jančar izražal ostro kritiko tedanjega političnega sistema in njegovih voditeljev, vzbudil veliko pozornost. Pisatelj je roman začel pisati v mariborskem zaporu, kamor ga je privedla obsodba zaradi knjige, ki je bila takrat v Jugoslaviji prepovedana in jo je pretihotapil iz Avstrije. L. 1974 je bil obtožen sovražne propagande. A je zapor pozneje označil kot zanimivo izkušnjo, v kateri je nenazadnje začel nastajati eden njegovih najboljših romanov. Z njim avtor pričinja tudi novo literarno smer, ki se je v naslednjih dveh desetletjih razvila v slovenski književnosti, namreč postmodernizem. Le-ta pa se med drugim vrača k napeto zasnovani zgodbi ter njenim metaforičnim sporočilom, pa tudi k oživljanju že pozabljenih literarnih žanrov. Tako med njimi znova zaživi tudi zgodovinski roman kot *Galjot*. To obliko je Jančar postmoderno oblikoval tako, da je neko navidez že oddaljeno zgodovino uporabil kot kuliso za izražanje kritike sodobnosti. Le-ta je bila še vedno vpeta v vsenadzorovalni socializem, ki naj bi bil drugačen kot v drugih državah t. i. srednjeevropskega Vzhoda, a je bil v svojem bistvu popolnoma enak in zlasti netoleranten do tistih, ki so ga kakorkoli kritizirali. V tem romanu je prisotno kafkovsko vzdušje, tako značilno za širšo srednjeevropsko literaturo, po humornih in satirično-grotesknih prvinah pa bi lahko roman (in tedanjo pisateljevo dramatiko, npr. drami *Disident Arnož in njegovi*, 1982 ter *Veliki briljantni valček*, 1985) postavili ob bok tako delom Jaroslava Haška, Karla Čapka, Vaclava Havla ali Bruna Schulza, Jančarjeve tedanje eseje pa vzporejali z eseji Czesława Miłosza ali Adama Michnika.

In v čem se je skrivala pisateljeva kritika političnega sistema, ki je nekonvencionalnega posameznika dušil in ga ugonabljal? Že v sami zgodbi: Johan Ot pride na začetku 17. stol. iz nekih »zgornjih nemških dežel« v deželo »kužnih komisarjev«, v deželo, ki je nabita s temačnim vzdušjem in kjer se popotnik ne sme »kar tako sprehajati po deželi« (Jančar 1978: 10). Omenja, da na poti v to deželo tudi »vsakega tujca temeljito pretipljejo in preverijo« (Jančar 1978: 14), prebivalce te dežele pa prevzema strah pred oblastjo. Johan Ot se naseli v zapuščeni hiši in postane sumljiv zato, ker v njegovi sobi predolgo v noč gori luč, ki tudi naključnim opazovalcem vzbuja misel na to, da tam nekdo veliko bere. Knjige pa so za nadzorovalno oblast izvor vsakršne skepse. Opaža, da v deželi vlada »knez temin« in da njegovi biriči podatke o ljudeh »rešetajo in čistijo«, tako da so nekateri

obtoženi »zvez s hudičem« (Jančar 1978: 30). Oblastem se zdi Ot sumljiv tudi zato, ker je tujec, emigrant, in prav nič ne zaleže njegova razlaga, da je odšel od doma predvsem zato, ker je hotel »bolje živeti, bolje jesti, bolje piti, bolje spati« ter si s poštnim delom služiti kruh (Jančar 1978: 51). Tudi nadalje Otova zgodba v podtekstu, v palimpsesti, korespondira s časom srednjeevropskega socializma. Ota, ki je bil pošten kovač in čevljar, s pomočjo lažnih prič obtožijo hudičevstva. On pa pod pritiskom grožnje z mučenjem prizna vse, kar od njega zahtevajo. Vsenadzorovalna oblast pri tem zmagoslavno ugotavlja:

Zdaj bo ljudstvo vedelo, koga se mora varovati in pred kom čuvati svoje imetje, svoje žene in otroke, svoja polja, živino in pridelke, svoje duše navsezadnje: pred tujci, zlasti pred tujci. (Prav tam, str. 67)

Druga satirična ost v romanu pa je podoba »cesarja Leopolda«, v kateri smo ob izidu tega romana prepoznavali kult osebnosti maršala Tita. V širšem kontekstu gre za podobo katerega koli avtokratskega voditelja, ki manipulira z ljudskimi množicami in si jih podreja. Zato sklene Ot pobegniti, na begu pa se pogreza v blaznost in obup. Toda Ota ujamejo in ga obsodijo na galejo. Njegovo prizadevanje za osebno svobodo je neuspešno.

S tem romanom je Jančar konec sedemdesetih let prejšnjega stoletja simboliziral usodo posameznikov v Srednji Evropi, ki so bili v boju z mogočnim aparatom totalitarnega političnega sistema poraženi. Želje po korenitih političnih spremembah so bile v vseh socialističnih državah Srednje Evrope sicer že močno prisotne, a utopično se je zdelo pričakovati kakršnokoli demokracijo. Pisatelji so tako upovedovali občutke nesvobode, tesnobe in brezizhodnosti. Ironija in groteska pa sta bili v takih, z zgodovino zakritih zgodbah, njihovi priljubljeni sredstvi. Ob izidu *Galjota* je pisatelj spomnil na to, da literatura pri Slovencih nikoli ni imela vloge individualne in sproščene umetnosti, temveč tudi politično (Jančar 1997: 10–12).

Za Jančarja je Srednja Evropa »kontinuiteta človekove tesnobe v literaturi«, kar je bilo pogojeno s silnimi prevrati v nemirnem 20. stoletju, kot so bili 1. svetovna vojna, padec monarhije, nacizem in fašizem, revolucija, upanje v socializem, nato pa vedno nova razočaranja. Pisatelj je postal, ne da bi to hotel, vest svojega časa (Jančar 1997: 44–47). Poudarja družbeno-kritični pomen literature, čeprav je njena osnovna naloga predvsem ta, da seže k temeljnim vprašanjem človekove eksistence. Pri tem spomni na vroče (politične) polemike, ki so spremljale *Oder 57* in *Revijo 57*, *Perspektive*, dramatiko Primoža Kozaka, Dominika Smoleta, Toneta Partljiča, Dušana

Jovanovića idr., nadalje pa tudi predstave v *Gledališču Glej, Mladinskem gledališču* ali objave v *Novi reviji* (1997: 18). Njegovi literarni liki izražajo razklanost sodobnega človeka:

Danes smo nenehno bombardirani z informacijami in s pritiski odrešitvenih projektov. Ti niso nujno ideološki: cel svet na vseh področjih razrešuje etična vprašanja, ki naj bi človeka poboljšala, ga napravila tolerantnejšega. V resnici pa so, kakor vidimo, nestrpnosti najrazličnejših oblik vse hujše. (Jančar 1997: 25)

Njegova literatura izpisuje to kaotičnost sveta. Teme, o katerih piše, pa so lahko tako slovenske kot širše srednjeevropske. Jančar obenem poudarja, da je Galjot »drugačen zgodovinski roman« ter da je v popolnem nasprotju s tradicionalnim zgodovinskim romanom. Omenja podobno »preobleko zgodovine« pri Crnjanskem, Andriću, Tavčarju in Shakespearu. Jančar meni, da so se pisatelji v zgodovini opredeljevali sicer zelo različno, da pa pisatelj na nobeno totalitaristično alternativo ne more pristati, »ker totalitarizem literaturo kot iskalsko, vprašujočo, skeptično dimenzijo sveta izključuje« (Jančar 1997: 14). Zanimivo pa je, kako označi položaj sodobne slovenske književnosti v mednarodnem prostoru. Meni namreč, da je podcenjevana, ker gre za »literaturo malega naroda« (1997: 14). Po njegovem slovenski avtorji, kot so Zupan, Kovačič ali Šeligo, s prevodi svojih del v mednarodni prostor nikoli ne bodo ustrezno prodrli, čeprav gre za kakovostno literaturo.

Glede položaja Slovencev in njihovega odnosa do sveta pa je kritičen:

Mi živimo klavstrofobično, ker se zapiramo pred drugimi, najprej pred svetom in potem pred drugimi, in čez čas je edini nasledek tega zapiranja – nasilje. (Jančar 1997: 54)

Skepsi intelektualcev, piše, v tem prostoru nihče ne prisluhne, vedno pa se pojavljajo nekakšni »preroki«, ki ljudem obljublajo boljšo družbo, ki pa je ni in ni. Slovenska literatura je po njegovem vselej pripovedovala tudi o tem prevaranem upanju, pa tudi o ksenofobiji, malomeščanstvu in hlapčevski mentaliteti. Toda le kadar smo bili Slovenci odprti, poudarja pisatelj, smo tudi v umetnosti dosegali velike dosežke. Jančar meni, da se mora Slovenija odpirati v evropski prostor in obžaluje, da se na koncu slovenskih polemik vedno znajdetta »bodisi ideologija bodisi nacionalni konflikt«. (Jančar 1997: 55)

Misli pisatelja, ki sem jih citirala, so bile objavljene v letih 1985–86, ko se Slovenija še ni osamosvojila od Jugoslavije. In nekaj obešenjaške ironije je v tudi tem, da so aktualne še danes.

V esejih slovenskih pisateljev pogosto citirani češki pisatelj Milan Kundera se je sredi osemdesetih let 20. stol. v svojem besedilu *Tragedija Srednje*

Evrope obrnil na intelektualce z literarnega področja in jih pozval, naj se tudi politično angažirajo. Pri tem je poudaril posebno moč literature in kulture v življenju narodov. Opreделil je pojem Srednje Evrope:

Geografska Evropa (ki se razteza od Atlantika do Urala), je bila vedno razdeljena na dve polovici, ki sta se razvijali ločeno: ena povezana z antičnim Rimom in katoliško cerkvijo, druga zasidrana v Bizancu in ortodoksni cerkvi. Po letu 1945 se je meja med obema Evropama premaknila več sto kilometrov proti vzhodu in veliko narodov, ki so se vedno imeli za zahodne, je nenadoma odkrilo, da so zdaj na vzhodu. (Kundera 1991: 117)

Protislovnosti Evrope, ki jo imenuje Srednja, so se osredinile prav tam. Identiteta nekega ljudstva, poudarja Kundera, pa se kaže v tistem, kar je ustvaril duh in kar je znano kot »kultura«. Če tej istovetnosti preti izginitev, se kulturno življenje nekega naroda ustrezno intenzivira, »dokler kultura sama ne postane živa vrednota, okoli katere se ljudje zbirajo, žive« (Kundera 1991: 118). Kundera poudarja, da so dežele Srednje Evrope čutile, da njihova predrugačena usoda po letu 1945 ni le politična katastrofa, temveč da je predvsem napad na njihovo civilizacijo. Branile so svoje »zahodnjaštvo«. V zgodovini so bili ti narodi ukleščeni med Nemce na eni in Ruse na drugi strani, iz tega položaja pa je izhajal njihov boj za obstanek, ki je bil tudi boj za ohranitev lastnih maternih jezikov. (Kundera 1991: 121)

Kundera poudarja večkulturni in medkulturni prostor Srednje Evrope, pa tudi večjezičnost in večnacionalnost. Svoj esej pomenljivo zaključuje, da je majhen narod »narod, čigar obstoj je lahko vsak trenutek vprašljiv. Majhen narod lahko izgine in se tega zaveda. Njegova himna ne poje o veličini in večnosti«. (Kundera 1991: 21) Vsa umetniška dela v dvajsetem stoletju, ki so nastala v tem delu Evrope, pa je mogoče razumeti kot dolge meditacije o mogočnem koncu evropskega človeka (vse od Hermanna Brocha, Roberta Musila, Jaroslava Haška in Franza Kafke; pri nas npr. Ivana Cankarja, Srečka Kosovela, pa tudi Prežihovega Voranca ali Cirila Kosmača).

Tipična srednjeevropska usoda, piše Kundera, je razseljenost. Navaja primer Franza Werfla, ki je živel v Pragi in na Dunaju, v Franciji in umrl v Ameriki. Pisal je o svetu brez vrednot in zgodaj zaznal nevarnost hitletrizma, a s svojimi svarili ni bil uspešen. Podobno se je dogajalo nobelovcu Thomasu Mannu, ki je pred Hitlerjem zbežal iz predvojne Nemčije v Švico ter od tam v Ameriko, pa tudi Poljaku Gombrowiczu, ki je bil prisiljen ostati v Argentini, kamor je dopotoval kot turist, a so medtem Nemci napadli njegovo domovino Poljsko; nenazadnje pa tudi slovenskim pisateljem, npr. Primorcem, ki so pred fašističnim nasiljem že pred začetkom druge

svetovne vojne bežali v notranjost slovenskega ozemlja, v Ljubljano in okolico, kot npr. Marica Nadlišek Bartol s sinom Vladimirjem, ali pesnika Srečko Kosovel in Igo Gruden, ali pa emigrirali v tujino. Izkusili so namreč nasilje italijanskega fašističnega režima in slutili njegov razvoj v katastrofo. Pozneje, v času socializma, piše Kundera, pa vstaj zoper komunizem v Srednji Evropi niso napajali mediji, temveč so jih pripravili romani, poezija, gledališče, film, zgodovinoписje, književne revije, komedije, kabareti ter filozofske razprave. Toda sodobna Evropa je pojem Srednje Evrope vseeno izbrisala. (Kundera 1991: 125–126)

V tem znamenitem Kunderovem eseju smo se v 80. letih, v času političnih vrenj v Jugoslaviji, prepoznavali tudi Slovenci. Ustanovljena je bila *Vilenica*, srednjeevropski literarni festival, ki poteka še zdaj vsako jesen na Krasu, in to z jasnim sporočilom, kam je sodila in kam se prištevata slovenska književnost: k srednjeevropski (Borovnik 2017: 14). V desetletju 1980–90 je revija *Mladina* vztrajno napadala jugoslovanske politične in vojaške avtoritete, sledile so zaplembe revije in pozneje proces JBTZ pred vojaškim sodiščem v Ljubljani, sredi Slovenije z nasilno rabo t. i. srbohrvaščine, kar se je ljudem še zlasti priskutilo, da so se z demonstracijami uprli tudi temu. Intelktualno močan literarni krog Nove revije pa se je odkrito angažiral za državno osamosvojitve Slovenije. Zelo aktivno, nenazadnje tudi s pisanjem »pisateljske ustave«, je bilo tudi Društvo slovenskih pisateljev. Izšla je *57. številka Nove revije s Prispevki za slovenski nacionalni program*, kar je bilo v tistem času naravnost heretično, in doživela je plaz političnih kritik in groženj s preganjanjem njenih avtorjev. A osamosvojitvenega procesa Slovenije se ni dalo več ustaviti. Jugoslavija je razpadla, žal tudi v krvavih vojnah zlasti na področju Hrvaške in Bosne, Slovenija pa je leta 1991 razglasila osamosvojitve. Po desetdnevni vojni smo tako prvič v zgodovini dobili svojo državo. »Pravica do drugačnosti« je postalo politično geslo tedanjega slovenskega osamosvajanja.

Po slovenski osamosvojitvi je Drago Jančar objavil še številne zbirke esejev, v katerih je premišljeval o vlogi slovenskega pisatelja v sodobnem svetu (*Razbiti vrč*, 1992, *Egiptovski lonci mesa*, 1994, *Privlačnost praznine*, 2002, *Brioni*, 2002, *Duša Evrope*, 2006, *Jakobova lestev*, 2009, *Pisanja in znamenja*, 2014 idr.). V eseju *Privlačnost praznine* (2002), natisnjemem v istoimenski zbirki, je Jančar skeptičen do pojmov kot sta »evropska literatura« ali »evropska estetika« (Jančar 2002: 11). V sodobni Evropi prepozna na področju literature in drugih umetnosti precejšnjo komercializacijo in razpad estetskih kriterijev, sredi katerih se avtorji izgubljajo v poplavi povprečnosti (Jančar 2002: 15). To je po njegovem daleč od dobre

literature, ki mora izražati »napetost do jezika in vsebine«. Jančar zapiše: »Od literature med drugim pričakujemo, da bo izrazila človekov nemir, tudi nemir časa, v katerem živi.« (Jančar 2002: 16) Namesto o »evropski estetiki« moramo po njegovem govoriti o individualnih poetikah, o njihovi kongruenci in o različnosti kulturnih prostorov, kajti samo to nas bo bogatilo (Jančar 2002: 16–17). V eseju *Kafka, znova* pa se pisatelj spominja, da se je prav z literarnim simpozijem o Kafki v Pragi začelo tisto široko gibanje za politično svobodo, ki se je v zgodovino vpisalo kot praška pomlad. Kafkova literatura je namreč pripovedovala o vsenadzorovalnosti, kazenskih kolonijah in o nemoči posameznika spričo represivnih sistemov oblasti, zato po Jančarju nobena literatura 20. stoletja ni bila tako noro neresnična in obenem tako resnična kot Kafkova. 20. stoletje imenuje »Kafkovo stoletje« (Jančar 2002: 31)

V svojih poznejših esejih, objavljenih več kot desetletje po slovenski osamosvojitvi in po padcih socialističnih režimov po Evropi, pa pisatelj navaja, da je pisal z upanjem, da bodo morda kakšnega bralca le še zanimale tiste potopljene pokrajine vzhodnoevropskega sveta, po katerih je sam nekoč hodil. A danes se mu zdi, piše, kakor da je skozi siva mesta Vzhodne Evrope potoval nekdo drug. Naslov te zbirke esejev je *Šala, ironija in globlji pomen* (2004). V njih prikazuje, kako je čas nekdanjo Vzhodno Evropo povozil. Komunistični svetovi Vzhodne Evrope so se sesuli, z njimi pa tudi jugoslovanski. Danes opaža, da pri mladih avtorjih zanimanje za to »atmosfera zaprtih prostorov, strahov, sumničenj, malih oportunistov, sredi katerih je vseeno teklo življenje s svojimi ljubeznimi, sovraštvi, ironijami in šalami« izginja in sprašuje se, ali bodo sploh še razumeli literaturo, ki je zrasla iz takega vzdušja (Jančar 2004: 20–21). Sveta, v katerem je bil jezik literature pribežališče svobode in v kakršnem je npr. nastal Kunderov roman *Šala* ali njegov *Galjot*, pa tudi Smoletova *Antigona*, ni več. Toda nova Evropa, opozarja Jančar, bo morala medse sprejeti tudi izkušnjo svojega Vzhoda, če se bo hotela razumeti kot celota. Drugače pa bo ostala Evropa »dveh razredov«, o čemer je pisal tudi avstrijski esejist Karl Marcus Gauss, se pravi prvo- in drugorazrednih nacij in njihovih prebivalcev (Jančar 2004: 27).

Koncept večkulturnosti in medkulturnosti v literarni vedi

V zadnjih dveh desetletjih je na področju literarne vede oživela težnja, da je pri opazovanju, razvrščanju in analizah literarnih del treba upoštevati

koncept večkulturnosti in medkulturnosti (Borovnik 2017, K. J. Kozak 2016, Mikolič 2010). Ohraniti ter negovati je torej potrebno odprtost in radovednost za spoznavanje vsega, kar je bilo in je še v slovenski literarni zgodovini snovno in tematsko, pa tudi jezikovno in slogovno drugačno, vendar obenem povezujoče. Slovenski raziskovalci in raziskovalke opozarjajo, da je na tem področju vsakršna monokulturna perspektiva škodljiva. Krištof Jacek Kozak v članku *Medkulturnost v luči literarne vede* zelo poudarja potrebnost več- in medkulturne perspektive. Med drugim piše, da literatura tako kot ideje nima meja ter da vplivanja njenih oseb, dogodkov in zgodb ne ustavljajo ne meje in ne čas (Kozak 2016: 8). Tudi on piše o tem, da je imela literatura ključno vlogo pri vzpostavljanju nacionalne (samo)zavesti ter da je zato postala »ključni izraz nacionalnih monokultur« (Kozak 2016: 9). Toda vprašanje nacionalne kulture, opozarja, je prej politično kot estetsko. Izključujoča monokulturna zavest bi bila za literaturo pogubna, saj nobene domače literature in kulture ne bi bilo brez pomembnih tujih vplivov. Tudi za razumevanje lastnega jaza, piše Kozak, je pomembno preseganje obstoječih meja. Koncept svetovne književnosti zato po njegovem ne more temeljiti na nasilnem poenotenju kultur in literatur, temveč na vključevanju ustreznih delov v svetovni literarni kanon (Kozak 2016: 10). Obenem pa v članku *Literatura in medkulturnost* opozarja, da o popolnoma homogenih nacionalnih kulturah ni mogoče govoriti in da je »[...] medkulturna književnost svetovna književnost brez totalizirajoče ambicije in z vgrajeno ponižnostjo pred drugimi kulturami« (Kozak 2010: 140).

Podobnega prepričanja je tudi Vesna Mikolič, ki opozarja na to, da je medkulturna slovenistika nova stvarnost sodobnih slovenističnih ved:

Medkulturni pristop nam pokaže, da se pravzaprav noben jezik in nobena literatura ne podrejata zgolj kulturni shemi ene skupnosti, pač pa sta vedno izraz prepletanja kultur in njihove vloge v razvoju duha neke dobe. (Mikolič 2010: 115).

Mikolič poudarja medkulturni pristop tako v jezikoslovju kot v literarni vedi ter zelo nasprotuje vsakemu monokulturnemu pogledu, kajti: »[...] samo načrten in zavesten premik iz monokulturnega v večkulturni in medkulturni pogled omogoča, da se bomo približali razumevanju jezikov in literatur, ki so na meji, ki segajo izven nacionalnih in narodnih okvirov, ki se ne pustijo ujeti v past etnocentrične obravnave.« (Mikolič 2010: 122)

Literarna znanstvenica Jola Škulj pa piše v članku *Kritična paradigma medkulturne eksistence literature*, objavljenem v znanstveni monografiji Marka Juvana z naslovom *Svetovne književnosti in obrobja* (2002), da se

identitete literarnih besedil v medkulturnem kontekstu na novo razlagajo. Citira polisistemska teorijo Evena-Zoharja, Lotmanovo semiotiko kulture in Bhabhovo pojmovanje hibridnosti (Škulj 2002: 87). Piše, da je pri opazovanju literarnih del potrebna kompleksna komparativistična perspektiva, ki vključuje tudi poglede t. i. obmejnih poetik. Zavzema se za moderno kozmopolitsko perspektivo (Škulj 2002: 89). Opozarja na to, da ohranjajo posamezne kulture in z njimi tudi literature v sebi »historično zavest svojega teritorija in se kot večslojni, mnogovrstni zgodovinski arhivi preteklosti vzdržujejo skozi nenehno spreminjajočo, vedno znova porajajočo semiosfero. V vseh primerih je *prostor* tisto, kar predstavlja referenčni okvir za vse kulturne oziroma literarne podatke in dokumente« (Škulj 2002: 91). Vse evropske literature in kulture pa so po njenem medkulturna oz. interliterarna dogajanja, ki bi jih bilo potrebno natančno prebirati in prepoznavati. Izražajo dialogizem s številnimi drugimi kulturami.

V tem kontekstu naj omenimo literarno delo **Ferija Lainščka**, ki odraža medkulturno problematiko v vzhodnem delu slovenskega prostora, npr. v romanu *Namesto koga roža cveti* (1991). To delo pripoveduje o prijateljstvu in ljubezni, a tudi o prepadu med večinskim, slovenskim podeželskim prebivalstvom in Cigani. Časovni okvir romana je zamejen z obdobjem socializma. To je še čas politične represije in nadzora, v katerem potekajo revna in obrobna življenja Lainščkovih literarnih oseb iz ciganskega naselja Lacki roma. Cigani kot Žlajfar Bumbaš, Plantavi Miška, Debeli Babič ali Grintavi Fico v tem svetu nimajo nobenih razvojnih možnosti, obsojeni so na grenko usodo svojih prednikov. Njihova edina tolažba in razvedrilo, pa tudi izražanje kreativne sile, je glasba, v kateri najde zatočišče nadarjeni »muzikaš« Halgato. Ko se njegov prijatelj, Cigan Pišti, odloči za šolanje v mestu, ga Halgato zvesto podpre in s svojim igranjem požrtvovalno služi denar za njegovo izobrazbo. Pišti tako uteleša Halgatovo upanje, da bo njegov prijatelj nekoč lahko prestopil meje tega surovega ciganskega sveta in da bo s končano šolo lahko zaživel drugačno življenje. Ta roman je poln podob prvinskega ciganskega sveta, razmišljanja in njihove govornice. Med Cigani in Necigani vlada nepremostljiv prepad, čeravno lahko drug drugega za silo tolerirajo. Cigani si občasno sicer prizadevajo, da bi se rešili spon svojega okolja in rodbinske pogojenosti, a jim to le redko uspeva. Njihov svet je namreč izvorno preveč drugačen.

Drugačno večkulturno in medkulturno okolje pa je tematizirano v romanih **Marjana Tomšiča**, ki so umeščeni v avtohtono Istro pred drugo svetovno vojno in po njej, kjer so se v preteklosti med seboj prepletale slovenske, hrvaške in italijanske kulturne ter jezikovne prvine. V romanu

Šavrinke (1986), ki pripoveduje zgodbe o ženskah, potovkah, ki so po vsej Istri zbirale jajca ter druga živila in jih hodile prodajat v Trst, in ki je postavljen v čas med obema svetovnjima vojnama, je Istra še enoten prostor, še ne usodno razdeljen z novimi mejami in kot tak življenjskega pomena za preživetje tamkajšnjih revnih ljudi. Ta istrski svet je zarisan z živopisnostjo in nacionalno raznolikostjo v stikih pripadnikov in pripadnic različnih etničnih skupin, ki govorijo med seboj tudi poseben, istrski jezik, to je slovenščino, ki je pomešana z italijanskimi in s hrvaškimi prviniami. Medprostorja, v katerih se gibljejo Šavrinke in Šavrini, so torej zaznamovana tudi jezikovno (Borovnik 2012: 163). Geografsko pa se liki gibljejo med številnimi drobnimi zaselki vse od Gračišča pa do Motovuna, Kubeda in Buzeta pa tja do Trsta, ki je njihovo naravno in trgovsko zaledje. Kako nasilno, z novimi povojnimi državnimi mejami, pa se istrski prostor spremeni in kako ta nova delitev, po kateri Trst ne ostane v novi, socialistični Jugoslaviji, temveč pripade Italiji in je potem od nekdanj samoumevno prehajanje meje za dolgo prepovedano, je prikazano v Tomšičevem romanu z dialektalnim naslovom *Zrno od frmentona* (1993). Ta roman na osnovi tragične osrednje ženske zgodbe, v kateri se Šavrinke, obtožena tihotapljenja, znajde v puljskem zaporu, pripoveduje o Istri in njenem zlomu, ki ga je povzročil jugoslovanski partijski režim. Pripoveduje o zablodah socializma in o povojnem fizičnem in ideološkem nasilju nad preprostimi ljudmi v tem prostoru. *Zrno od frmentona* je monumentalen roman, ki ponovno, tako kot *Šavrinke*, še prav posebno osvetljuje žensko zgodbo, ki v zgodovinskih priročnikih o prelomnih zgodovinskih obdobjih navadno ne najde svojega mesta. Tej zavezi pa sledi pisatelj tudi v romanu *Grenko morje* (2003), ki pripoveduje o slovenskih Aleksandrinkah, mladih Istrankah, ki so v času pred drugo svetovno vojno kot dovilje hodile služiti denar k bogatim družinam »čez morje«, v Egipt, največ v Aleksandrijo. V tem romanu Tomšič presega slovenski geografski prostor in dogajanje premakne v Afriko, ki je kulturno, nacionalno, rasno, religiozno in jezikovno povsem drugačna. Tematizira žalostno pot in razpetost mladih žensk, ki so s svojim delom preživljale domače družine, pa tudi kulturni šok, s katerim so se morale v novem okolju spopasti. Soočale so se z jeziki, ki so se jih šele morale naučiti, z angleščino, francoščino, arabščino, in s kulturno-religioznim okoljem, ki so ga včasih težko prenašale. Aleksandrinke so rasno drugačnost egipčanskega sveta (Arabce, črnce) pretežno odklanjale zaradi religioznih razhajanj, zaradi slabše izobrazbe in mnogih predsodkov, ki so bili na Slovenskem močno zakoreninjeni (Potisk 2018: 126) Nekatere teh razlik niso zmogle in so se v novem svetu izgubile. Druge pa so se po nekaj letih

vračale domov, a v vaško in družinsko okolje, ki jih ni več sprejemalo, ali pa se one same nanj niso mogle več navaditi.

Roman *Grenko morje* pripoveduje o usodah slovenskih ekonomskih emigrantk, prvih slovenskih »gastarbajterk«, o njihovem soočanju z drugim in drugačnim. V romanu pa nastopa tudi mednarodna družina literarnih likov, številnih izseljencev, med katerimi so poleg Slovencev in Slovenk še Romuni, Čehi, Italijani, poljski Judje, Cigani idr. (Tomšič 2002: 27). V novi svet potujejo z velikim upanjem iz različnih razlogov, med katerimi pa so tudi politični. Tako se npr. dekleta/ženske na ladji pogovarjajo o fašističnem nasilju nad Slovenci na Primorskem in o tem, da je v njihovih domačih krajih prepovedano govoriti in peti slovensko (Tomšič 2002: 42). V Egipt se podajajo za zaslužkom, a tudi z upanjem, da se bodo politične razmere doma medtem spremenile (a kot vemo, se žal niso).

Dvo- in večjezičnost v literaturi

V sodobni literarni znanosti pa se vrstijo tudi znanstvena dela na temo dvo- in večjezičnosti v literaturi. To je še mlado raziskovano področje, ki vsebuje tako jezikoslovni kot literarnovedni vidik (Dembeck in Parr 2017: 10). Jezikoslovci se ukvarjajo z analiziranjem jezikovne raznolikosti v literarnih besedilih, npr. z analizo dinamičnih razmerij med dialekti, sociolekti in standardiziranim (knjižnim) nacionalnim jezikom. Drugi zorni kot opazovanja pa ponuja vprašanje, kaj se dogaja, če npr. oseba v romanu govori dva ali več jezikov, kakšen je diskurzivni pomen take rabe, stikov in/ali mešanja različnih jezikov, kakšna sta kulturni in socialni pomen take literarne dvo- ali večjezičnosti. Literarni znanstveniki se ukvarjajo tudi z vprašanji menjave literarnega jezika oz. tako imenovanega jezikovnega prestopa (kot npr. Brine Svít iz slovenščine v francoščino, Josipa Ostija iz t. i. srbohrvaščine v slovenščino), pa tudi z analizo pomena mešanja jezikov (npr. slovenščine s srbohrvaščino ali slovenščine z nemščino v romanih Lojzeta Kovačiča *Resničnost in Prišleki*, slovenščine s srbohrvaščino v romanu Jožeta Snoja *Balkan Sobranie*, Gorana Vojnoviča *Jugoslavija, moja dežela* idr.).

Roman **Lojzeta Kovačiča** *Resničnost* (2004, 1. izdaja 1972) tematizira moško služenje vojaškega roka v nekdanji Jugoslaviji v petdesetih letih 20. stoletja. V njem se osrednji protagonist kot vojaški obveznik znajde v kazenskem vodu nekje v južni Srbiji, a sredi vojakov in nižjih oficirjev, ki so po narodnosti Slovenci, Srbi, Hrvati, Bosanci in Šiptarji (Albanci).

Vojaki so v tej enoti kaznovani zaradi pobegov iz karanten, tatvin, poškodb orožja, predvsem pa zaradi nepokorščine, zaradi neizpolnjevanja brutalno nesmiselnih ukazov. Na kazensko delo so obsojeni tudi zaradi podpore Informbiroju ali sovražne propagande, največkrat pa zaradi navadnih malenkostnih prekrškov, ki so bili obteženi še z njihovo »sumljivo« osebno karakteristiko, kakršna jih je k vojakom spremljala iz domačega okolja. Roman je kot eden redkih v tedanji socialistični Jugoslaviji pokazal na nevzdržne razmere v JLA in na psihično ter fizično nasilje nad navadnimi vojaki. Njegova posebnost pa je v tem, da je kot pripoved napisan v slovenskem jeziku, a z dialogi, ki potekajo in so zapisani samo v srbsčini. Ta roman pripoveduje o razmerah, v katerih je politika propagirala »bratstvo in edinstvo«, v resnici pa so bile razmere pri vojaki polne primitivizma in nasilja, ki pa je bilo tudi jezikovno. Vsi vojaki so namreč morali govoriti srbsko, ne glede na to, iz katerih republik Jugoslavije so prihajali. Izražanje v njihovih nacionalnih, maternih jezikih, je bilo prepovedano.

Svojevrstna posebnost Kovačičevih del pa je zagotovo tudi ta, da je bila pisateljev materni jezik v resnici nemščina, saj je bil leta 1928 rojen v Baslu materi Nemki in očetu Slovencu, v družini pa so govorili nemško. Njegova družina se je na začetku druge svetovne vojne preselila na področje današnje Slovenije, najprej na Dolenjsko in potem v Ljubljano, pisatelj pa se je slovenščine kot doraščajoči fant moral šele naučiti. Do dvanajstega leta slovensko sploh ni znal. Kljub temu je vse svoje poznejše romane, tako tudi *Resničnost*, napisal v slovenščini, le-tej pa je v tem romanu dodal še srbsčino, ki se je je naučil pri vojaki. Prav to prisilo, ki je nanj delovala kot nasilje, med drugim tematizira ta roman. Del romana je prvič izšel kot novela z naslovom *Zlati poročnik* v Reviji 57, zaradi ostrih reakcij tedanje politike (in vojske) pa je bila ta revija ukinjena, kar je zgovorno pričalo o stopnji demokracije v tedanji Jugoslaviji. JLA ni prenesla nobenih kritik na svoj račun.

Jezikovno dvoplastnost kot posebno razmerje med slovenščino in nemščino pa je pisatelj ohranil in izrazil tudi v svojem romanu *Prišleki* (1. in 2. del 1984, 3. deli 1985), v avtobiografski epopeji o izseljenstvu in pregnanstvu svoje družine, ki se je iz Švice na pragu druge svetovne vojne izselila na Slovensko. V njem je prikazal usodo emigrantov, »prišlekov«, za kakršne so obveljali, in najrazličnejše življenjske težave, povezane s tem dejstvom. V romanu je razvidno, da se je pisatelj slovenščine prej kot v šoli učil na ulici, da se je kot tujec moral znajti, kakor se je vedel in znal, zaradi njegovega nemškega porekla pa ga je spremljal pečat nezaželenosti in sumljivosti ne le med vojno, temveč še dolga leta po njej. Ta roman je

napisan v knjižni slovenščini, ki je pomešana s številnimi ljubljanskimi pogovornimi izrazi, medtem ko dialogi osrednjega lika, dečka Bubija, z njegovo materjo in s sestro potekajo le v nemščini in so v tem jeziku tudi zapisani. V slovenščino so prevedeni pod črto.

S posebne vrste »prišleki« pa imamo opraviti v romanih **Gorana Vojnovića** *Čefurji raus* (2008), *Jugoslavija, moja dežela* (2013) in *Đordić se vrača* (2021). Prvi in tretji roman skozi perspektivo odraščajočega fanta, Marka Đordića, tematizirata življenje in odraščanje v južnjaškem getu, kakršne naj bi bile ljubljanske Fužine, znane po tem, da tam živijo različnojezični priseljenci iz republik nekdanje Jugoslavije, ki so si v Sloveniji poiskali delo. Osrednji liki v Vojnovićevih romanih so zlasti otroci priseljencev, se pravi druga generacija, ki med kulturo in jezikom svojih staršev ter večinsko slovensko družbo še vedno čuti določeno napetost in razpetost. Srečujejo se s stereotipi in predsodki, ki se nanašajo na priseljence, t. i. čefurje, s stigmatizacijo in z diskriminacijo. Vojnović tako tematizira problematiko sprejemanja oz. nesprejemanja tujcev v Sloveniji, vendar ne piše le o odnosu Slovencev do priseljencev, temveč tudi o pogledu priseljencev na Slovence, ki so prav tako stereotipni. Oba pisateljeva romana razbijata iluzijo, da je Slovenija monokulturna in enojezična država.

V slovenski književnosti so še vedno redki romani, ki bi tematizirali razpad nekdanje socialistične Jugoslavije. Pred romanom Ferija Lainščka *Strah za metulje v nevihti* (2014) obravnava to temo kot razhod med generacijo očetov in sinov prav Vojnovićev roman *Jugoslavija, moja dežela* (2011). Naslov predstavlja postmodernistično ironični palimpsest k slovenskemu (političnemu) sloganu tistega časa, ki se je glasil *Slovenija, moja dežela*. Vojnović tako že z naslovom svojega romana opozori na to, da je bila »naša dežela« Jugoslavija večnacionalna in večkulturna skupnost, njen razpad pa je prikazan z zgodbo mladostnika, ki je sin Slovenke in Srba, oficirja v nekdanji JLA. Takih mešanih zakonov je bilo v Jugoslaviji veliko in tako je Vladanova zgodba tudi simbolna. Osrednji protagonist Vladan je namreč doraščal v večkulturnem okolju hrvaškega Pulja/Pule, ki so ga tvorili tako Slovenci kot Hrvati, a tudi Bosanci (kot delavci v ladjedelnici), Srbi (iz oficirskih družin), Cigani (kot prodajalci na trgu ali cirkusanti), poleg njih pa so nacionalno živopisnost mestu dodajali še italijanski in nemški turisti. Videti je, da med njimi ni bilo posebnih napetosti in nesoglasij. Toda leta 1991 se je Vladanovo otroštvo zgodaj poleti nenadoma končalo. To ugotavlja za nazaj, saj takrat kot otrok vsega, kar se je dogajalo, še ni mogel razumeti. Vladanov oče pa je vedel, da se bo začela vojna. Z družino se je moral kot oficir JLA čez noč preseliti v Beograd, v vojni pa je bil pozneje domnevno

pogrešan. Vladanova mati je sinu pozneje lagala, da je mrtev. Z lažjo ga je hotela zaščititi pred dejstvom, da je postal njegov oče vojni zločinec.

Roman je napisan kot prepletanje zgodbe iz preteklosti (Vladanovo otroštvo, selitev, vojna v Jugoslaviji) in sedanjosti (odrasli sin hoče izvedeti resnico o svojem očetu in se odpravi na pot, da bi ga poiskal). Vladan in njegova mama sta se drug drugemu povsem odtujila, a najhujša je bila pravzaprav sinova notranja tujost, njegova razpetost med »biti tukaj« (v Sloveniji) in pripadati »drugemu« (po očetu je srbskega porekla). Roman prikazuje tudi jezikovno različnost bivše Jugoslavije, saj se v njem poleg slovenščine pojavljajo še številne, tudi pogovorne variante t. i. srbohrvaščine (dialogi in monologi, kletvice, citati iz pesmi), pa tudi bosanščine, madžarščine (kot govora v Novem Sadu) in pogovorne slovenščine s pokrajinskimi variantami (ljubljanščine, štajersščine). Simbolno sporočilno pa je tudi dejstvo, da se v »zgodbi iz sedanjosti«, ki se odvija v Sloveniji, mati in sin ne pogovarjata več v istem jeziku – mati govori s sinom slovensko, on pa ji nalašč odgovarja v srbohrvaščini. Odgovor na vprašanje, zakaj je tako, se gotovo skriva tudi v tem, da sin noče pozabiti preteklosti, kajti Jugoslavija je bila del njune identitete. In ko svojega očeta končno najde na Dunaju, kjer se le-ta skriva, mu vojnih zločinov ne more odpustiti. Vladana srečanje z očetom ne pomiri, temveč ravno obratno, še vedno ostaja notranje nestabilen in identitetno odtujen.

Nemški raziskovalec Till Dembeck v *Uvodu* v svojo znanstveno monografijo *Literatur und Mehrsprachigkeit/Literatura in večjezičnost* (2017) omenja nekatere literarne nagrade, ki jih v posameznih evropskih državah namenjajo za večjezičnost v literaturi, s tem pa tudi za izražanje večkulturnosti v literaturi. Taka je npr. Luksemburška literarna nagrada za večjezičnost, ki jo podeljujejo za literarna besedila, napisana v kombinaciji najmanj treh deželnih jezikov – v luksemburščini, nemščini in francoščini, lahko pa vsebujejo tudi druge jezike. Eden od pogojev pa se glasi, da mora biti tako literarno besedilo razumljivo tudi bralcu, ki zna npr. le enega od teh jezikov. Ta književna nagrada naj bi vzpodbujala večjezično komunikacijo v večkulturni družbi (Dembeck 2017: 341).

Dembeck nadalje navaja nekatere najbolj znane centre na tujih univerzah, kjer se ukvarjajo z raziskovanjem in s poučevanjem večjezičnosti in večkulturnosti. Med njimi opiše Arbeitsgemeinschaft Mehrsprachigkeit an der Alpen-Adria – Universität Klagenfurt/Delovno skupnost Večjezičnost na Alpsko-jadranski univerzi v Celovcu, kjer že samo ime te univerze zarisuje geografski prostor, na katerem so se v zgodovini in sedanjosti stikali različni jeziki in kulture (nemščina, slovenščina, italijanščina, hrvaščina).

Ta delovna skupnost obstaja od leta 1999, pri čemer se z večjezičnostjo ukvarjajo v okviru različnih znanstvenih disciplin (znanstveniki kot U. Doleschal, pokojni F. Hafner, T. Reuther, J. Strutz, idr.). Eden od rezultatov takega raziskovalnega dela je verjetno ena najbolj znanih monografij na to temo *Literarische Polyphonie/Literarna polifonija* J. Strutza in P. Zime (1996), ki obravnava številne primere iz slovenske, avstrijske/nemške in hrvaške književnosti v medkulturnem kontekstu (dela F. Lipuša, F. Hafnerja, V. Ošlaka, F. Tomizze, M. Tomšiča, J. Oswaldala, M. Haderlap, C. Lipuš idr) (Dembeck 2017: 344).

Da so razprave o popolni »enojezičnosti« iluzorne, piše v isti monografiji tudi David Gramling (Dembeck in Till 2017: 35). Opozarja, da je potrebno pri raziskovanju literarne večjezičnosti nujno upoštevati tudi socialne, politične in kulturne razmere. Po njegovem so si politične elite v zahodni Evropi prizadevale za to, da bi svoje nacionalne teoritorije predstavljale kot enojezične (npr. da se v Franciji govori in piše predvsem ali samo francosko), večjezičnost pa so označevale kot »posebno stanje«. Kako pa je npr. z večjezičnimi pisatelji/-icami turškega in kurdskega izvora, ki živijo v Nemčiji, se sprašuje Gramling, kako pa je s pisatelji bosanskega, hrvaškega in tudi slovenskega izvora, ki živijo tam ali drugod po svetu, lahko dodamo mi. Popolna enojezičnost, zaključuje znanstvenik, je utopija v sodobnem svetu ter je prej izjema kot pravilo. Koncept enojezičnosti je bil v zgodovini povezan s pojmi kot jezikovni purizem, lingvistični nacionalizem in jezikovni imperializem. Enojezičnost ni zanj nič drugega kot elitistični akademski konstrukt, ki usmerja našo pozornost proč od različnih jezikovnih praks iz naše neposredne soseščine. Govoriti o enojezičnosti v jezikovno heterogenem svetu je zato napaka (Dembeck in Parr 2007: 35–40). Eden najbolj znanih primerov iz srednjeevropske književnosti pa je prav Franz Kafka, čigar delo je močno vplivalo tudi na slovensko književnost (npr. na Draga Jančarja ali Vlada Žabota), ki je v večjezični in večkulturni Pragi pisal v nemščini. Bil je namreč nemško govoreči praški Jud, kot sin staršev judovskega izvora pa je obvladal še jidiš, hebrejščino, pa tudi češčino, je v svoji znanstveni monografiji *Poročilo o melanholiji: Primer Kafka* posebej poudaril Primož Mlačnik (Mlačnik 2020: 35–40).

Zaradi življenja v večkulturni družbi se pri ljudeh razvije t. i. »notranja večjezičnost«, piše znanstvenik Jorg Roche v razpravi *Sprache als Medium von (Des-) Integration/Jezik kot medij (dez-) integracije* (Dembeck 2017: 45). Da je to res, priča tudi naš spomin na življenje v nekdanji socialistični Jugoslaviji, ko smo Slovenci t. i. srbohrvaščino tako rekoč ponotranjili in se že skoraj prenehali zavedati, da je to tuji jezik. Bili smo integrirani v

različna jezikovna okolja, prehajali smo iz enega jezika v drugega in oba jezika sta se na pogovorni ravni tudi že mešala med seboj. To jezikovno prelivanje se je omejilo z letom slovenske osamosvojitve, 1991, in pri mlajših generacijah vedno bolj izginja. T. i. srbohrvaščino zdaj »nadomeščajo« drugi jeziki, še najbolj angleščina kot priljubljeni jezik spakovanja najstnikov, pa tudi odraslih lažnih kozmopolitov.

O tem pa, da je bila nekdanja Jugoslavija prav zaradi samoumevne prisotnosti različnih jezikov, kultur in literatur zelo bogata država, ki je ljudem omogočala spoznavanje drugega in drugačnega, je v svojih esejih še v času razpadanja te države pisal predvsem Aleš Debeljak (*Somrak idolov*, 1994). Tudi uprizoritve slovenskih dramskih besedil niso bile omejene le na slovenski prostor kot zdaj, temveč so jih z velikim uspehom igrali po vsem nekdanjem jugoslovanskem prostoru, npr. drame Draga Jančarja, Dušana Jovanovića, Rudija Šeliga idr. Slovenska dramska dela so pogosto odražala večnacionalno, večjezično in večkulturno problematiko (Jančar: *Veliki briljantni valček, Zalezujoč Godota*; Jovanović: *Osvoboditev Skopja*, Šeligo: *Ana*).

Literarni znanstvenik Marko Juvan pa v svoji razpravi *Enojezičnost in večjezičnost literarnih sistemov*, objavljeni v znanstveni monografiji Alenke Koron in Andreja Lebna z naslovom *Literarna večjezičnost v slovenskem in avstrijskem kontekstu* (2020) piše o tem, da postaja literarna ustvarjalnost izrazito večjezična in tudi jezikovno hibridna ter da se to spreminja v transnacionalni položaj. A tako je bilo že od nekdaj, opozarja Juvan (2020: 27). Ob slovenskih tekstih so do sredine 19. stoletja obstajali tudi latinski in nemški. Trubar je npr. svoja pisma pisal v nemščini, svoja dela v tem jeziku pa so ustvarili še številni drugi, npr. Janez Vajkard Valvasor, Anton Tomaž Linhart, France Prešeren, Žiga Herberstein, Žiga Zois, Jernej Kopitar. Pozneje je nemščino izrinila slovenščina, piše Juvan, zlasti v 60. letih 20. stol. pa lahko opazujemo pravo pluralizacijo in hibridizacijo slovenskega knjižnega jezika, z vpletanjem tujih jezikov, narečij, sociolektov, priseljenskih mešanic jezikov itd. Toda iz kanona slovenske literarne zgodovine so bili odrinjeni t. i. »zamejski« avtorji in avtorice, pa tudi priseljenci, ki so bili večinoma dvojezični. Še vedno pa so, opozarja Juvan, getoizirani priseljenški pisci, ki ne pišejo in objavljajo v slovenščini, a živijo v Sloveniji. K temu je po njegovem mnenju pripomogla tudi slovenska ksenofobija, združena z večvrednostnim kompleksom v odnosu do t. i. Balkana (Juvan 2020: 27–28).

Juvan se sprašuje, zakaj se tako trdovratno oklepamo predstave, da vsakemu narodu pripadata le en sam knjižni jezik in literatura. Pri svojem

razmišljanju se opira na kritiko »monolingvalne paradigme« Y. Yildiza (2012) in na Beecroftovo (2015) »ekologijo svetovne literature«. Vrača pa se tudi k teoretičnim razmišljanjem Mihaila Bahtina, ki je poudarjal razvojno vlogo raznojezičja nasproti enojezičju in monološkosti. Raznojezičje, poudarja tudi Juvan, izpostavlja dialoškost. Juvan ob tem kritično dodaja, da se v zadnjem času ideja večkulturnosti zaradi migrantske krize in islamofobne reakcije Zahoda »umika restavriranemu nacionalistično – fašističnemu in rasističnemu populizmu«, ki je po njegovem prodril tako v javne medije kot v etabrirano politiko (Juvan 2020: 29).

Nekaj primerov dvojnih identitet v slovenski književnosti

V slovenski književnosti poznamo veliko pisateljev/-ic, katerih delo izraža dvojnost njihovih osebnih in pisateljskih identitet, dvo- ali večjezičnost, večkulturnost in medkulturnost.

Louis Adamič (1898–1951), Slovenec iz zaselka Blato, ki se je komaj petnajstleten podal sam v Ameriko, kjer je iskal priložnosti za novo življenje, je svoje izjemno bogato literarno in publicistično delo napisal v angleščini. Bil je »človek z idejami za današnje čase«, je v svojem prispevku na simpoziju ob 120-letnici pisateljevega rojstva zapisal zgodovinar Božo Repe, »saj je skušal združevati domovinsko ljubezen, izseljenstvo in kozmopolizem« (Repe 2018: 56). Bil je nasprotnik vojn, nasilja, vsakršne gospodarske, politične, rasne in etnične diskriminacije ter zagovornik enakopravnih odnosov v svetu, pa sta ugotavljala v številnih študijah o Adamiču in njegovem delu tudi Janja Žitnik Serafin (1993, 1992, 1995) in Matjaž Klemenčič (1981, 1987). Dan Shiffman je v svoji knjigi *Korenine multikulturalizma* o Adamiču zapisal, da ga je »ves čas gnala želja, da bi združil številne dele sebe: svoje otroštvo v Sloveniji, simpatije do komunizma in naklonjenost do Amerike« (Shiffman 2005). Kot priseljensec v ZDA je razvil velik posluš za posebnosti različnih narodov in je v njihovi raznolikosti videl predvsem bogastvo. O tem je ogromno pisal in predaval, nenehno pa se je tudi sam gibal med slovensko in ameriško identiteto. Za bistvo svojega bivanja je sprejel kulturni pluralizem. Za take ideje si je prizadeval v času med obema svetovnima vojnama, ko sta vzvišeni odnos do priseljencev, pa tudi močan antisemitizem in rasizem prežemala njegovo novo domovino Ameriko in ko se je v Evropi vzpenjal nacizem. S svojimi idejami je bil zelo vpliven in njegove knjige so našle odmev pri številnih bralcih. Belski Američani so v Afroameričanih in priseljencah videli grožnjo za ameriško identiteto.

Adamič pa je obsojal njihovo ksenofobijo in rasizem. Med drugo svetovno vojno je našel navdih pri partizanskem voditelju Titu in ga je podpiral tudi zato, ker je po njegovem Tito idejo kulturne raznolikosti in etnične enakopravnosti vgradil v antifašistično revolucijo in jo obljubljal kot eno bistvenih lastnosti nove Jugoslavije. Njegova ideja je bila zavezana gradnji pluralistične družbe in Adamič je to podpiral. Verjel je, da bo komunizem na Balkanu le faza med monarhijo in demokracijo in da bodo narodi imeli pravico do samoodločbe.

Na tem mestu se ne moremo posvetiti vsem Adamičevim publikacijam, zato naj poudarimo le knjigo *Iz mnogih dežel*, katere prevod smo dobili šele leta 2018, izvirnik pa je izšel tik pred drugo svetovno vojno, leta 1940, v Ameriki. V njem je razvidno, da se Adamič ni strinjal s protipriseljenskim stališči Edwarda R. Louisa, izraženimi v njegovi knjigi *Amerika: Nation of Confusion* iz leta 1928 (Adamič 2018: 39). V njej je Louis trdil, da so množice priseljencev, ki so v zadnjih stotih letih do leta 1940 prišle v Ameriko in so štejele kar 38 milijonov, za to državo škodljive in da pomenijo nevarnost za demokracijo. To so bili številni Angleži, Nemci, Italijani, Irci, Rusi, pa tudi priseljenci iz južnoslovanskih dežel, med njimi Slovenci. Adamič se strinja z ameriškim predsednikom Roosveltom in njegovo odmevno izjavo: »Tu smo vsi priseljenci.« Pisatelj je v svoji knjigi *Iz mnogih dežel* zato pisal o izkušnji priseljenstva, pa tudi o izkoriščanju priseljske delovne sile. Zanimale so ga osebne usode teh ljudi, ki jih je zbiral z vneto raziskovalno pozornostjo in jih objavil v obliki pisem (Gselman 2018: 420). Adamič je pisal tudi o njihovih različnih kulturnih okoljih in jezikovnih pregradah, na katere so naleteli v novi domovini.

»Louis Adamič je v ZDA in pri nas znan predvsem kot eden najzgodnejših utemeljiteljev multikulturalizma, še preden se je ta razvil kot smer v družboslovju,« je zapisano na zavihku k izidu slovenskega prevoda, ki je delo Mojce Dobnikar. Delo *Iz mnogih dežel* je rezultat avtorjevega desetletnega terenskega dela, raziskovanja položaja migrantskih delavcev v Ameriki, vsebuje pa tudi pisateljevo avtobiografsko refleksijo, ki je aktualna še danes. Zavzemal se je za enakopravno obravnavanje vseh kultur, ne za njihovo asimilacijo. Ta knjiga je doživela sedemnajst izdaj in ponatisov, avtor je zanj prejel več nagrad in štipendij, kar priča o njeni izjemni odmevnosti. Adamičevo delo *Iz mnogih dežel* so delili ameriškim vojakom ob vstopu ZDA v drugo svetovno vojno. V njem so se namreč prepoznavali številni priseljeni Hrvati, Slovenci, Čehi, Poljaki, Finci, Grki, Armenci, Nizozemci, Japonci, Škoti, Mehičani in drugi, na katerih delu je počivalo in se krepilo ameriško gospodarstvo. Eden od priseljencev pa, ki

je Adamiču 15. 3. 1940 poslal osebno pismo, je v njem zapisal: »Vsi smo od nekod prišli« in »Ne zatirajte maternih jezikov priseljencev; začnite jih poučevati.« (Adamič 2018: 318, 322)

Recepcija Adamičevega dela v slovenskem prostoru pa je bila po drugi svetovni vojni skromna, da ne rečemo zelo distancirana. Pisateljevo začetno navdušenje nad Titom se je po vojni namreč poleglo, k ohlajeni recepciji Adamičevih del pa je najbrž pripomogla tudi pisateljeva nasilna in še danes ne povsem pojasnjena smrt, pa tudi dejstvo, da je pisal v angleščini. Z njim se je zgodilo podobno kot npr. z Almo Karlin, ki je pisala v nemščini in je glavnino svojih del objavila pred drugo svetovno vojno. Po vojni, v času socializma, je oba pričel zagrinjati plašč odrinjenosti in pozabe, češ da zaradi pisanja v tujem jeziku »nista naša«. Za slovenske so obveljali predvsem avtorji in avtorice, ki so pisali in objavljali v slovenščini, glavnih tokov literarne zgodovine pa avtorji, ki so pisali bodisi v Sloveniji ali v tujini v tujih jezikih, kot npr. slovenski izseljenci, sploh niso zanimali. To zanimanje je smelo vznikniti šele v osemdesetih letih 20. stoletja in šele odtlej se polagoma pričenjamo zavedati, kako raznolika in bogata je literatura Slovencev, ki so ustvarjali zunaj meja Slovenije – bodisi v slovenščini ali pa v jezikih svojega novega življenjskega okolja. Obenem pa pričenjamo literarnovedno raziskovati ter upoštevati tudi delo priseljencev v Slovenijo.

Med zanimive primere dvojne, nemško-slovenske identitete, uvrščamo tudi pisatelja **Petra Handkeja** (1942), rojenega v Griffnu/Grebinju na avstrijskem Koroškem. O izrazih slovenske identitete v njegovi literaturi sem že pisala v poglavju svoje knjige *Večkulturnost in medkulturnost v slovenski književnosti* (2017: 87–103). Le malokdo pa je opazil, da je pisatelj celo ob podelitvi Nobelove nagrade za literaturo svoj govor začel v slovenščini, in sicer s citatom iz nekega psalma, ki se ga je spominjal še iz časa svojega doraščanja na Koroškem. Slovenščini, jeziku svoje matere, in jeziku, ki je še vedno del njegove osebnosti, se je tako nevsiljivo priklonil. Obenem pa je opozoril tudi na to, da igra slovenščina kot jezik njegovih prednikov pri njem veliko vlogo. Če se tega kot doraščajoči fant še ni dobro zavedal, ali pa je ta jezik čutil celo kot »tuje narečje«, se tega na stara leta zaveda vedno bolj, kar je nenazadnje razvidno tudi iz njegovega romana-drame *Immer noch Sturm* (2010), v slovenskem prevodu *Še vedno vihar* (2011). Drama tematizira usodo njegove slovenske družine, v kateri se je njegova mati med drugo svetovno vojno zaljubila v Nemca, ki je postal pisateljev oče, in v kateri sta se dva materina brata prištevala k Slovincem, a sta kot mobiliziranca v nemški vojski morala umreti za Hitlerjev rajh. Eden od njiju, Handkejev stric Gregor, pa je pred drugo svetovno vojno, leta 1936,

obiskoval kmetijsko šolo v Mariboru in se nato vrnil na Koroško ne le kot odkritelj novih pridelovalnih metod, temveč zlasti z okrepljeno zavestjo, da je slovenščina njihov družinski jezik. Po njegovi smrti se je v družini ohranil njegov sadjarski priročnik iz časa šolanja v Mariboru, v katerem je vse zapisal v slovenščini. Stričeva smrt in ta knjižica sta naredila globok vtis tudi na mladega Handkeja, ki se je po maturi odpravil odkrivat Slovenijo in svojo že pozabljeno slovenščino, zdaj še s pomočjo Pleteršnikovega slovarja. O tem je pozneje pisal v romanu *Ponovitev* (1988). Vedno bolj se je pričenal zavedati, da tudi on s svojo zrcalno sliko sodi k Slovincem in da je slovenščina njegov prvi, izhodiščni, materni jezik. V drami *Še vedno vihar* pa je tematiziral še položaj koroških Slovencev med drugo svetovno vojno, njihov partizanski odpor in upanje, da bodo lahko po vojni v okviru Avstrije zaživel kot enakopravni državljani. Ta drama izraža razočaranje spričo dejstva, da se njihovo upanje v celoti ni uresničilo in da slovenščina na avstrijskem Koroškem izumira. S takim spoznanjem pa se je Handkejeva literatura pridružila kritičnim sporočilom literarnih del Florjana Lipuša in Maje Haderlap.

V drami *Še vedno vihar* je Handke v nemško sobesedilo vpletal slovenščino, npr. že na začetku, ko njegovi predniki »stopajo v sliko«:

Guten Tag, Grossmutter, stara mati, dober dan. Guten Tag, Grossvater, stari oče, dober dan, tesar, bzw. Zimmermann. Guten Tag, Onkel und Taufpate Gregor, moj stric in moj boter, mein Onkel und mein Pate, dober dan. Guten Tag, teta, dass ist: Tante Ursula [...] (Handke 2010: 11)

Slovenskim poimenovanjem in pozdravom sledijo imena za domače okolje, kot »Koroška, lepa Koroška« in »Svinjska planina« (Handke 2010: 12), pri čemer pojasnjuje, da se ta planina ne imenuje po svinjah, temveč po svincu. Omenja pa še, da se »spodaj« nahaja Jugoslavija (Handke 2010: 13). V vsej drami je poudarjeno, da slovenski jezik določa bistvo njegove družine. Razvidno je tudi, da se v Handkejevem domačem okolju še do začetka druge svetovne vojne sploh ni govorilo nemško. Kdor je govoril nemško, piše, je bil gospod, nemščina pa je šele v času vojne postala »magnet za tamkajšnje babovje« (Handke 2010: 20). Zgodovino koroških Slovencev označuje kot tragedijo, a njegov oče poudarja, da so se med drugo svetovno vojno prav Slovenci borili zoper Hitlerja. Ko Handke omenja sadjarski priročnik svojega strica iz časa njegovega šolanja na kmetijski šoli v Mariboru, pa citira napis »Sadjarstvo« ter dejstvo, da se je stric imenoval Gregor Svinec, pri čemer so njegovo ime pozneje ponemčili v »Bleier« (Handke 2010: 23). S posebno pozornostjo navaja stričeve slovenske zapiske:

Jabolko Welschbrunner: Plod debel, pravilno oblaste oblike. [...] Koža gladka, zelena, pozneje rumena, na sončni strani živordeče obarvana. [...] Na drevesu zori v prvi polovici oktobra in počaka do vigredi. (Handke 2010: 24)

In: »Drevo raste zelo močno in daje nato redne in bogate pridelke. [...] Uspeva v vsaki zemlji in legi.« (Handke 2010: 25) Tudi datum stričevega zapisa je v slovenščini: »Maribor devetindvajsetega februarja tisoč devetsto šestintrideset.« (Handke 2010: 25)

Taki slovenski deli, ki jih je v sicer nemško napisani Handkejevi drami še več, imajo podobno funkcijo kot slovenščina v nemškem romanu Maje Haderlap *Engels des Vergessens* (2011). Obe deli sta nastajali skoraj sočasno, pri obeh pa se s prevodom v slovenščino ta močno poudarjena dvojezičnost na žalost izgubi. Toda nemškemu bralcu sporoča zgodbo o dvojezičnih identitetah obeh avtorjev, pripoveduje pa tudi o slovenskem partizanskem odporu zoper nacizem v Avstriji.

V kontekstu opazovanja dvokulturnosti in dvojezičnosti predstavljajo posebno zanimivost tudi nekatere sodobne slovenske pisateljice-migrantke. Raziskavo v tej smeri bi lahko še razširili, a tokrat naj opozorimo le na dve avtorici. Prva se je iz Slovenije odselila v Prago, druga pa se je iz Makedonije priselila v Slovenijo.

Alenka Jensterle Doležal (1959) je bila rojena na Jesenicah, po študiju slovenskega jezika, primerjalne književnosti in filozofije pa je postala najprej lektorica za slovenski jezik na univerzah v Pragi, Krakovu in Nottinghamu, pozneje pa se je ustalila v Pragi, kjer danes živi in dela kot profesorica za slovensko književnost na Filozofski fakulteti Karlove univerze. Je pesnica, prozaistka, esejistka in literarnovedna znanstvenica. Leta 2014 je prejela priznanje Veleposlaništva Slovenije v Češki republiki za podpiranje in razvijanje slovenko-čeških stikov in za širjenje slovenske kulture in književnosti na Češkem. Leta 2017 pa ji je bila podeljena nagrada Mira za dosežke v znanosti in književnosti in za utrjevanje slovensko-čeških vezi. Že površen pregled njene poklicne poti nam pokaže, da gre za ustvarjalko, ki ji gibanje po večkulturnem in medkulturnem, pa tudi večjezičnem prostoru pomeni izziv in zadoščenje. Alenka Jensterle Doležal je kot pesnica organizirala številna literarna srečanja in festivale, sodelovala je pri najrazličnejših publikacijah, ki so temu sledile, kot profesorica pa je organizirala mednarodne simpozije in konference na praški univerzi. Ti simpoziji so bili tematsko povezani z literarnimi ustvarjalci in ustvarjalkami slovenske moderne (Ivan Cankar, Zofka Kveder), s slovensko-češkimi odnosi, s posebno pozornostjo pa se je posvečala tudi literarnim opusom

slovenskih pisateljic, za katere je očitno menila, da so bile dolgo po krivici prezrte ali odrinjene na rob literarnozgodovinske pozornosti oz. literarnega kanona (Vida Jeraj, Lili Novy). Posebna občutljivost do takih literarnih osebnosti pa je gotovo povezana tudi z njeno osebno zgodbo, zaznamovano s kulturnim nomadstvom ter očarano z večjezičnostjo in večkulturnostjo sodobnega sveta. V intervjuju za *Delo* (19. 12. 2017) je povedala, da se je za bivanje v Pragi odločila prostovoljno, da v tem mestu rada živi, a da je njena domovina slovenski jezik. V tem jeziku namreč piše svojo literaturo in čeprav se označuje za bitje z več identitetami, ne sodi med tiste ustvarjalke, ki so po dolgih letih življenja v tujejezičnem okolju zamenjale jezik svojega literarnega ustvarjanja. Ostaja zvesta materinščini, a dvojnost svoje identitete vseeno občuti npr. v prepoznavnosti svojega literarnega dela. Povedala je, da se mora v češkem okolju kot tujka veliko bolj truditi, da jo opazijo in priznajo, v Sloveniji pa ostaja zaradi življenja v tujini manj prepoznavna. Nagrada *Mira* slovenske ženske sekcije PEN pa se ji zdi pomembna, ker poudarja delo slovenskih literarnih ustvarjalk, t. i. »ženska peresa«, tudi tista iz mednarodnega prostora.

Kot pesnica je izdala več pesniških zbirk (*Juditin most*, 1990, *Pokrajine začetka*, 1994, *Zapiski za S. G.*, 2006, *Pesmi v snegu*, 2012), kot prozalistka pa dva romana, *Temno mesto* (1993) in *Pomen hiše* (2015). Zlasti v drugem romanu je razvidna zgodba dekleta in mlade ženske, ki se ji uspe izmakniti utesnjenosti domačega podeželja ter oditi v svet z veliko željo po znanju, pa tudi po drugačni ženski usodi. Prva nova postaja na tej poti je študentska Ljubljana konec sedemdesetih let, pozneje pa različna mesta, tudi New York. Roman izraža protagonistkino očaranost z večjezičnostjo in večkulturnostjo, spričo katere se spreminja tudi sama. V položaju »druge« postaja bolj samozavestna, obenem pa občutljiva za različne odrinjene družbene sloje in teme. V New Yorku zapiše:

Sem na strani socialnih odrinjencev, emigrantov, kulturnih, narodnostnih, spolno drugačnih manjšin, tistih, ki imajo drugačno barvo kože, drugačen način življenja, drugo spolno usmerjenost, ali pa teh, ki prihajajo iz mojega odrinjenega, nikoli pozabljenega sveta bivšega socializma. (Jensterle Doležal 2015: 20–21)

Videti je, da je njeno nomadstvo sicer opredeljeno s srednjeevropskimi mesti »kot kavarna Evropa, na razpotju civilizacij in kultur« (Jensterle 2015: 65), ki ležijo na obrežjih rek, z baročnimi cerkvami in mostovi, a pritegnejo jo tudi moderni megapolisi, ki ji nudijo anonimna zatočišča in dobre pogoje za intelektualno delo. Kot deklica je iskala zavetje v knjigah z zavedanjem, da bi rada potovala, spoznavala druge kulture in jezike. V

poznih šestdesetih letih je pripadala uporniški generaciji, ki je segala tudi v osemdeseta, kajti »Življenje na vasi je bilo kletka konvencij in leglo stereotipov, šolski primer nesvobode.« (Jensterle 2015: 132) Na drugi strani pa je njeno generacijo oklepala »lažni državni optimizem v času socializma« (Jensterle, prav tam). Iz vsega tega se je kot oblika odpora oblikoval njen »pogled Meduze« – s čimer se avtorica naslanja na znano feministično teoretičarko Helene Cixous.

Pisateljica in pesnica **Lidija Dimkovska** (1971) pa je Makedonka, ki živi v Sloveniji. Rojena je bila v Skopju, kjer je končala študij primerjalne književnosti. V Bukarešti je doktorirala iz romunske književnosti, tam pa je pozneje delala kot lektorica za makedonski jezik. Kot štipendistka Ad future je bila med letoma 2005–2006 zunanja sodelavka Inštituta za slovensko izseljenstvo na SAZU, kot docentka pa je honorarno predavala svetovno književnost na Fakulteti za humanistiko na Univerzi v Novi Gorici. Je prevajalka slovenske in romunske književnosti v makedonski jezik. Je avtorica več pesniških zbirk in romanov *Rezervno življenje* (2012), *Skrita kamera* (2004) in *Non-Oui* (2019). Dimkovska pa je sodelovala tudi pri znanstveni monografiji Janje Žitnik Serafin *Večkulturna Slovenija* (2008), za katero je napisala poglavje *Položaj literarnega dela priseljencev v Sloveniji*. V svojih literarnih delih tematizira tujstvo v sodobnem svetu, izgubljanje identitet in pridobivanje novih, ki nastajajo tudi zaradi vojnih razmer, npr. zaradi razpada bivše Jugoslavije. Ta tematika se odraža v njenem romanu *Rezervno življenje*, ki je bil nagrajen z Evropsko nagrado za literaturo leta 2013. A teme življenja med različnimi kulturami, državami in jeziki ostajajo stalnica v pisateljičinih delih. Le-ta odsevajo njeno kozmopolitsko osebnost, ki pa kljub življenju v Sloveniji ostaja zvesta pisanju v maternem jeziku, makedonščini. V različnih javnih nastopih je izrazila svojo najglobljo povezanost s tem jezikom. Obenem pa je razmišljala tudi o lastnem položaju »tuje avtorice« v Sloveniji, kar jo je vzpodbudilo še k raziskovalnemu delu na tem področju. Spremlja jo občutek, da je v Sloveniji tako »tuja pisateljica« kot tudi slovenska. Zelo je povezana tako z literarnim življenjem v Sloveniji kot tudi v Makedoniji in v širšem mednarodnem prostoru. Osebo meni, da je pojem nacionalne literature zastarel in da je bolj primeren izraz »transnacionalna literatura«.

V romanu *Non-Oui* (2019) je tematizacija tujstva, ki ostaja nepreseženo, večno, najbolj izrazita. Zgodbo v njem pripoveduje vnukinja babice/none Nedjeljke, Hrvatice, ki se je po drugi svetovni vojni zaradi ljubezni do Italijana iz Splita preselila na Sicilijo in tam ostala. Naučila se je italijanščine, se prilagodila tamkajšnjemu življenju, a je vseeno ostala »kot duh«, tujka, in

to ne le za druge, temveč tudi za lastno družino. Na Sicilijo se je preselila leta 1947, potem ko je v Splitu preživela drugo svetovno vojno. Njen mož, pripovedovalkin italijanski ded, je bil med vojno italijanski vojak v Splitu, a je po kapitulaciji Italije prestopil k partizanom ter postal del bataljona Garibaldi. V romanu je zapisan tudi čas ustaškega nasilja nad prebivalci, pozneje pa partizanska osvoboditev mesta. Pripoved je oblikovana kot nagovor vnukinje babici in kot pripoved babice o preteklosti, obe pa preskakujeta čas in prostor. Roman slika težavno zgodovinsko obdobje, v katerem se je odvila ljubezenska zgodba med Hrvatico in Italijanom. V novo nastali Jugoslaviji sledi čas zgodnjega socializma, v Italiji, na Siciliji, pa vladavina mafije, ki je silila ljudi v izolirano življenje, polno strahu. Pripovedovalkina babica Neda se po poroki povsem podredi zahtevam novega italijanskega okolja, s sinovoma tudi sploh ne govori hrvaško, a njen občutek tujstva ostane. Ko pozneje, po dolgih letih, ponovno obišče Split, spoznava, da je postala tujka tudi v svojem rojstnem mestu. Ta roman torej tematizira občutke dvojnega tujstva, ki vodijo v izgubljenost. Ko babica Neda na stara leta zboli za Alzheimerjevo boleznijo, namreč nenadoma pozabi italijanščino in se lahko sporazumeva samo še v hrvaščini. Z njo se lahko pogovarja le vnukinja, ki se je edina v družini naučila hrvaško. In ko vnukinja po babičini smrti obišče Split, ugotavlja, da babičinih sledi v tem mestu ni več. Zgrožena pa opaza, da se v mestu zgodovina na svojevrsten, a grozeč način ponavlja. Na Hrvaško se namreč vračata nacionalistično sovraštvo in celo neonacizem, vsa ta izključevanja, ki vodijo v nasilje, pa so podobna kot med drugo svetovno vojno, o kateri ji je pripovedovala babica. Toda v vmesnem obdobju se je zgodil še razpad Jugoslavije, ki je mnoge ljudi prisilil v begunstvo in nekatere tudi za vedno. Roman Lidije Dimkovske, ki se je tudi sama kot sodobna nomadka priselila v Slovenijo in postala hibridna identiteta, torej vsebuje svareč opomin, namreč, da preteklost ni pretekla in da se pri generacijah, ki zgodovino slabo poznajo, lahko ponovi.

Pomen literarnega prevajanja

Pri uveljavljanju slovenske književnosti v mednarodnem prostoru igrajo veliko vlogo prevodi. O tem piše na primer poljska znanstvenica Božena Tokarz v svoji monografiji z naslovom *Eseji o poljsko-slovenskem književnem prevajanju* (2019, prev. Niko Jež in Primož Čučnik). Raziskovalka navaja bogato zgodovino slovensko-poljskih literarnih stikov, pri katerih je bil posebno pomemben literarni prevod, vse od Prešernove poezije pa do

najnovejših, sodobnih slovenskih avtorjev in avtoric. Znanstvenica piše, da ima prevod posredovalno funkcijo, ki je nosilka medkulturnega dialoga, ter da se je umetnost prevoda rodila iz želje po preseganju meja, torej iz potrebe po razumevanju tujega in neznanega. Citira Walterja Benjamina, ki je zapisal, da se jeziki v medsebojnem stiku ne le osvetljujejo, temveč tudi razvijajo, pri čemer pa dobri prevodi tudi rušijo določene tabuje (Tokarz 2019: 63). Neredko pa se celo zgodi, da mora biti prevajalec v odnosu do tabujev v svoji in tuji kulturi previden in da mora uporabljati mehanizme avtocenzure – zaradi občutljivosti, ki se nanašajo na področja erotike, religije, domovine, politike, družine in jezika (Tokarz 2019: 66). Toda Božena Tokarz opozarja tudi na to, da prevajalec pogosto že z izborom besedil za literarni prevod krši tabuje v svoji kulturi, ker želi s prevodom nekega zanimivega tujega dela svoji kulturi nekaj sporočiti. Med sodobnimi slovenskimi avtorji je na Poljskem veliko prevodov npr. iz del Draga Jančarja. Toda pri prevajanju lahko nastajajo tudi določene težave glede sporočilnosti, ki se lahko s prevodom izgubijo. Tako npr. Jančarjev *Veliki briljantni valček* v poljščino še ni bil preveden zato, ker v njem eden od junakov govori poljsko, kar bi se s prevodom izgubilo. Spremenila bi se recepcija te drame (Tokarz 2019: 48).

Znanstvenica nadalje poudarja, da mora imeti prevajalec pri prevajanju sposobnost za empatijo, saj se mora vživeti v vlogo drugega, v njegov prostor. Obenem pa piše, da so v sleherni kulturi prisotni tudi elementi tujih kultur in da mora imeti prevajalec izostren občutek za to. S prevodi je npr. slovenskemu bralcu približana poljska mentaliteta in poljskemu slovenska, obenem pa vsak prevod razstira tudi družbeno-zgodovinske in celo politične okoliščine, v katerih je določeno literarno besedilo nastalo. B. Tokarz piše: »Prevajalec napotuje na hibridnost, ki nastane v procesu stalnega prekoračevanja mej, in na ponotranjenje izkušenj drugačne kulture in jezika.« (Tokarz 2019: 113) Prizadeva si za zlitje horizontov. Pri tem B. Tokarz navaja veliko zanimivih prevajalskih primerov, med njimi npr. prav izbor iz Jančarjevih esejev, ki je izšel na Poljskem pod naslovom *Terra incognita*, čeprav v resnici sploh ni šlo za prevod te zbirke, temveč za izbor različnih pisateljevih esejev. Prevajalka J. Pomorska je hotela s prevodom tudi nekaterih drugih pisateljevih esejev na poseben način nagovoriti poljskega bralca, ga s prevodom izobraziti in mu predstaviti probleme zanj dokaj neznan Slovenije. Toda čeprav tega po mnenju B. Tokarz prevajalec ne bi smel početi, je vseeno tudi to ena od možnosti za promocijo tuje, tj. slovenske kulture na Poljskem. Podobno sta s prevodom izbora esejev Z. Herberta v slovenščino naredili prevajalki J. Unuk in J. Šuler Galos (Tokarz

2019: 123). Tudi onidve sta Slovencem želeli ne le predstaviti avtorja, temveč tudi razširiti splošno kulturno-literarno obzorje. Kajti tudi B. Tokarz meni, da umetniški prevod ni le zrcalna slika izvirnika, temveč predvsem ustvarjalno dejanje (Tokarz 2019: 125). Prevod pa, poudarja, ostane mrtev, če ne sodeluje v literarnem življenju ciljne kulture in če ne vpliva na njeno domačo ustvarjalnost. Prevajalci zato večkrat ravnajo v skladu z interesi ciljne kulture in računajo na poseben stik z njo, na odmevnost (Tokarz 2019: 152–153). Celo politični oblasti se lahko upirajo s prevodi del, ki jih oblast ne želi. Božena Tokarz prevajalce imenuje ambasadorje tujih kultur in literatur, taka ambasadorja slovenske literature in jezika pa sta bila nenazadnje z možem Emilom Tokarzem, poljskim slovenistom, vse življenje tudi sama.

Večkulturnost in ohranjanje nacionalne identitete

V strokovnih krogih, pa tudi v javnosti na splošno, se lahko zaradi ideje o večkulturnosti in večjezičnosti pojavljajo strahovi v zvezi s tem, da se bodo zaradi tega izgubile posamezne nacionalne identitete. O tem je veliko pisal sociolog Rudi Rizman, mednarodno uveljavljeni in odmevni slovenski znanstvenik, in sicer, da v procesih globalizacije in evropskih integracij nacionalna identiteta še vedno obstaja. Globalizacija v pomenu internacionalizacije zanj pomeni predvsem mednarodno izmenjavo, medsebojno odvisnost, mobilnost ljudi, sporočil in idej, prinaša t. i. ekonomijo brez meja in planetarno sintezo kultur (Rizman 2009: 15–22). Toda to ne pomeni, opozarja Rizman, da države ukinjajo ali zanikajo svoje nacionalne identitete, kajti: »[...] kulture si na različne načine razlagajo svet in ustvarjajo pomene, s tem pa oskrbujejo posameznike z identiteto.« (Rizman 2009: 22) Za posameznika je torej identiteta oporna točka, »pri kateri igrajo važno vlogo tradicija, kolektivni spomin in ne nazadnje tudi kolektivna amnezija« (Rizman, prav tam).

Globalizacija je po Rizmanu celo vzpodbudila potrebo ljudi po identifikaciji z nečim, kar jim je domače, pa tudi število nacionalnih držav po svetu se je povečalo. Narodi so razvili še dodatne varovalke za ohranjanje svoje identitete tako, da so podprli svoje nacionalne znanosti, jezike in simbole. Jezik in kultura namreč tvorita osnovo nacionalne identitete. Grožnja z globalizacijo pa je sprožila tudi oživljanje manjšinskih kultur in ogroženih etničnih skupin, navaja Rizman, a razvili so se strahovi, da globalno komuniciranje ogroža nacionalne kulture in da je kulturna hibridizacija

škodljiva. Globalizacija, opozarja Rizman, lahko sicer načenja homogenost, a ponuja tudi priložnost za ustvarjalno odpiranje k tujim kulturam, s katerimi se domače obogatijo. Nobenega razloga ni torej za strahove, ki jih v Evropi in po svetu sproža ksenofobna politična desnica, zatrjuje Rizman, in nobenega razloga ni za to, da bi v umišljenem strahu pred »tujci« in »zavarovanjem domačega« ustvarjali vase zaprte in izključujoče nacionalne identitete (Rizman 2009: 22–35).

Vsaka identiteta, navajajo še številni drugi raziskovalci, se ustvarja v kontekstu Drugega. Izhajajo iz lacanovske predpostavke, da je za oblikovanje identitete vedno potreben Drugi kot svojevrstna zrcalna slika (Oraić Tolić in Kulesar Szabo, ur.: 2006) Podobno pa je tudi na področju umetnosti, literature, ki je že po svoji naravi večkulturno in medkulturno orientirana.

Na vprašanje, kakšna je vloga slovenske v t. i. evropski literaturi, je nazorno odgovoril Drago Jančar, 3. 8. 2020 v Salzburgu, ko je prejel Avstrijsko državno nagrado za evropsko literaturo:

V teh dneh sem dobil veliko vprašanj, kaj zame pravzaprav pomeni »evropska literatura«? Na eno od teh vprašanj sem tako odgovoril: Evropsko literaturo vidim kot velik orkester in zbor, ki nam v številnih jezikih, z mnogimi glasovi in različnimi estetskimi variantami pripoveduje o človeški izkušnji v preteklosti in današnjem času. Razločimo lahko posamezne glasove, ki samo pripovedujejo ali pa skozi pripovedi postavljajo velika vprašanja človekove usode. Moj glas ali moj instrument je samo eden med njimi.

Ob tej priložnosti je pisatelj hudomušno komentiral tudi vlogo svoje »majhne slovenščine« v širokem mednarodnem prostoru:

Pred davnimi leti sem dobil Fulbrightovo štipendijo za umetnike v ZDA. V New Yorku sem prvi dan kupil razglednico in jo napisal svoji profesorici slovenščine: Draga profesorica, pravijo, da se s slovenščino nikamor ne pride. Vidite, kam se pride: v Ameriko. Danes bi profesorici, če bi bila še živa in seveda, če bi še sploh pisali razglednice, napisal: vidite, kam se pride. V Salzburg – do Avstrijske nagrade za evropsko literaturo.

In še:

Da, jezik, v katerem pišem, je tudi stvar srca, kakor vsak jezik na zemeljski obli. (Jančar 2020, Govor ob podelitvi Avstrijske državne nagrade za evropsko literaturo)

Literatura

Louis ADAMIČ, 2018: *Iz mnogih dežel*. Ljubljana: Založba Sophia.

Michail BACHTIN, 1979: *Die Ästhetik des Wortes*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

Doris BACHMANN MEDICK, 2006: *Cultural Turn. Neuorientierungen in den Kulturwissenschaften*. Hamburg.

France BERNIK, 1987: *Ivan Cankar. Monografska študija*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.

Jože BLAJS, 1982: *Lipuševa literarna pot do 1972 s posebnim ozirom na nastajanje romana Zmote dijaka Tjaža*. Diplomarbeit eingerichtet von Josef Blajs. Klagenfurt: Institut für Slavistik an der Universität für Bildungswissenschaften Klagenfurt.

Silvija BOROVIK, 1991: Sanjačeva zmota: o dialogu med novejšo slovensko in nemško književnostjo in seveda o Handkejevem spominu na Slovenijo. *Naši razgledi* 20 (25. X. 1991), 580.

– –, 1995: *Pišejo ženske drugače?* Ljubljana: Založba Mihelač.

– –, 2000a: Patologija slovenske vasi, nasilje verske institucije in arheologija besede v Lipuševi prozi. *Slavistična revija* 48/2, 119–140.

– –, 2000b: Lipuševa Stesnitev kot primer postmodernističnega zgodovinskega romana. *Razprave SAZU* (Razred za filološke in literarne vede) 16, 5–16.

– –, 2001: Pripovedna proza. *Slovenska književnost III*. Ur. Jože Pogačnik. Ljubljana: Cankarjeva založba. 145–201.

– –, 2012: *Književne študije. O vlogi ženske v slovenski književnosti, o sodobni prozi in o slovenski književnosti v Avstriji*. (Mednarodna knjižna zbirka Zora, 85). Maribor: Mednarodna založba Oddelka za slovanske jezike in književnosti, Filozofska fakulteta, Univerza v Mariboru.

– –, 2017: *Večkulturnost in medkulturnost v slovenski književnosti*. (Mednarodna knjižna zbirka Zora, 123). Maribor: Univerzitetna založba Univerze v Mariboru.

– –, 2019: *Form und Bedeutung des slowenischen in der Literatur Florjan Lipuš'. Literarische Mehrsprachigkeit im österreichischen und slowenischen Kontext*. Ur. Andreas Leben, Alenka Koron. Tübingen: Narr Francke Attempto Verlag.

Marja BORŠNIK, 1962: *Študije in fragmenti*. Maribor: Založba Obzorja.

Peter J. BRENNER, 1990: *Der Reisebericht in der deutschen Literatur. Ein Forschungsüberblick als Vorstudie zu einer Gattungsgeschichte*. Tübingen.

Gisela BRINKER - GABLER (ur.), 1988: *Deutsche Literatur von Frauen*. Bd. 2. München.

- Judith BUTLER, 2001: *Težave s spolom: feminizem in subverzija identitete*. Ljubljana: ŠKUC.
- Franca BUTTOLO, Irena SELIŠNIK, Jožica ČEH STEGER, Aleksander BJELČEVIČ, 2017: *Skrivnost Fanny Hausmann*. Maribor: Aristej.
- Ivan CANKAR, 1972: *Zbrano delo. Osemindvajseta knjiga. Pisma III*. Pripravi in opombe napisal Jože Munda. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- –, 1976: Slovenci in Jugoslovani. *Očiščenje in pomlajenje*. Ljubljana: DZS. 91–100.
- –, 1991: *Gospa Judit*. Ljubljana: Založba Karantanija.
- Izidor CANKAR, 1948: *Pisma Ivana Cankarja*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Jožica ČEH STEGER (ur.), Simona PULKO (ur.), Melita ZEMLJAK JONTES (ur.), 2018: *Ivan Cankar v medkulturnem prostoru. Ob stoti obletnici Cankarjeve smrti*. Maribor: Univerzitetna založba Univerze.
- Ariana DAGNINO, 2013: Global Mobility, Transcultural Literature and Multiple Modes of Modernity. *Transcultural Studies* 2 (20. 12. 2013), 130–160.
- –, 2015: *Transcultural Writers and Novels in the Age of Global Mobility*. West Lafayette: Purdue University Press.
- Larisa DAUGUL (ur.), 2018: Strpnost ni dovolj: prispevki s konference Iz mnogih dežel: ob 120-letnici rojstva Louisa Adamiča. *Sophia* 70/751–753. Ljubljana: Založba Sophia.
- Aleš DEBELJAK, 1994: *Somrak idolov*. Celovec/Klagenfurt: Wieser.
- –, 2004: *Evropa brez Evropejcev*. Ljubljana: Založba Sophia.
- Till DEMBECK, Rolf PARR (ur.), 2017: *Literatur und Mehrsprachigkeit. Ein Handbuch*. Tübingen: Narr Francke Attempto Verlag.
- Dunja DETONI DUJMIĆ, 2008: Zofka Kveder u hrvatskoj književnosti. *Zofka Kvedrova (1878–1936)*. Ur. Alenka Jensterle Doležal, Jasna Honzak Jahić. Praga: Narodna knihovna ČR, Slovanska knihovna. 47–55.
- Lidija DIMKOVSKA, 2019: *Non-Oui*. Ljubljana: Modrijan.
- Marjan DOLGAN, Jerneja FRIDL, Manca VOLK, 2014: *Literarni atlas Ljubljane*. Ljubljana: Založba ZRC SAZU.
- Itamar EVEN-ZOHAR, 1990: Polysystem Studies. *Poetics Today* 11/1 (posebna št.), 36–40.
- –, 1997: Factors and dependencies in culture: A revised outline for polysystem culture research. *Canadian Review of Comparative Literature* 24/1, 15–34.
- Tamara FELDEN, 1993: *Frauen reisen. Zur literarischen Präsentationen weiblicher Geschlechterrollenerfahrung im 19. Jahrhundert*. New York.
- Aleksandar FLAKER, 1997: Cankarovi (bečki) prostori. *Slavistična revija* 45, 39–44.
- Elke FREDERIKSEN, 1999: Der Blick in die Ferne – Zur Reiseliteratur von Frauen. *Frauen Literatur Geschichte. Schreibende Frauen vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Ur. Hiltrud Gnüg, Renate Möhrmann. Suhrkamp Taschenbuch 3447. Stuttgart. 147–166.
- Paul GILROY, 2004: »Der Black Atlantic«. *Haus der Kulturen der Welt*. Berlin. 12–32.

Hiltrud GNÜG, Renate MÖHRMANN (ur.), 1999: *Frauen Literatur Geschichte. Schreibende Frauen vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Suhrkamp Taschenbuch 3447. Stuttgart.

Witold GOMBROWICZ, 1998: *Dnevnik*. Ljubljana: Nova revija.

Katherine R. GOODMAN, 1999: Weibliche Autobiographien. *Frauen Literatur Geschichte. Schreibende Frauen vom Mittelalter bis zur Gegenwart*. Ur. Hiltrud Gnüg, Renate Möhrmann. Suhrkamp Taschenbuch 3447. Stuttgart. 166–177.

Ivan GRAFENAUER, 1973: *Kratka zgodovina starejšega slovenskega slovstva*. (Znanstvena knjižnica. Nova serija 1.) Celje: Mohorjeva družba.

Igor GRDINA, 1992: Avtobiografija pri Slovencih v drugi polovici 19. stol. *Slavistična revija* 40/4, 341–363.

Meta GROSMAN, 2004: *Književnost v medkulturnem položaju*. Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.

Blaž GSELMAN, 2018: Adamičeva poizvedba o izkušnji Združenih držav. *Louis Adamič: Iz mnogih dežel*. Ljubljana: Založba Sophia. 411–421.

Maja HADERLAP, 2011: *Engel des Vergessens. Roman*. Göttingen: Wallstein Verlag.

Fabjan HAFNER, 2015: Spremna beseda. V: Lipuš, Florjan: *Mirne duše*. 73–75.

Peter HANDKE, 1988: *Ponovitev*. Celovec/Klagenfurt: Založba Wieser/Wieser Verlag.

– –, 1998: *Sanjačevo slovo od devete dežele. Resničnost, ki je minila. Spomin na Slovenijo*. Celovec: Založba Wieser.

– –, 2010: *Immer noch Sturm*. Berlin: Suhrkamp Verlag.

– –, 2011: *Še vedno vihar*. Prevod Brane Čop. Celovec/Klagenfurt: Založba Wieser/Wieser Verlag.

Miran HLADNIK, 2009: *Slovenski zgodovinski roman*. 1. natis. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete.

– –, 2016: Vključevanje drugega in drugačnega v slovensko literarno zgodovino. *Drugačnost v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi*. Ur. Alojzija Zupan Sosič. (52. seminar slovenskega jezika, literature in kulture). Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko, Center za slovenščino kot drugi in tuji jezik. 46–53.

Tine HRIBAR, 1991: Podoba Srednje Evrope. *Srednja Evropa*. Ur. Peter Vodopivec Ljubljana: Mladinska knjiga. 27–39.

Drago JANČAR, 1978: *Galjot*. 2. izdaja. Pomurska založba: Murska Sobota.

– –, 1989: *Terra incognita*. Celovec: Založba Wieser.

– –, 1991: *Poročilo iz devete dežele*. Celovec: Založba Wieser.

– –, 1992: *Razbiti vrč*. Ljubljana: Založba Mihelač.

– –, 1997: *Ko se nasanjamo, bomo spali naprej*. Celovec, Ljubljana, Dunaj: Mohorjeva založba.

– –, 2004: *Šala, ironija in globlji pomen*. Ljubljana: Nova revija.

– –, 2020: Zahvalna beseda ob podelitvi Avstrijske državne nagrade za evropsko literaturo, Salzburg, 3. 8. 2020. (Poslano po e-pošti Silviji Borovnik, 14. 4. 2021).

Drago JANČAR, Adam MICHNIK, 1992: *Disput ali Kje smo, kam gremo?* Pogovor vodi Niko Jež. Celovec/Salzburg: Založba Wieser.

Alenka JENSTERLE DOLEŽAL, 2003: *Mitologizacija ženske v Cankarjevi prozi*. Ur. Miran Hladnik in Gregor Kocijan. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Center za slovenščino kot drugi in tuji jezik. 109–118.

– –, 2010: Fenomen mesta v opusu Ivana Cankarja in Zofke Kveder. *Jezik in slovstvo* 55, 57–70.

– –, 2015: *Pomen hiše*. Ljubljana: Kulturno-umetniško društvo Police Dubove.

– –, 2017: *Ključni od labirinta. O slovenski poeziji*. Maribor: Univerzitetna založba Univerze v Mariboru.

– –, 2019: Konstrukcija ženskih spolnih vlog in stil pripovedovanja v romanu *Windlichter des Todes* (Svetlikanje v mraku) Alme M. Karlin. *Sprache und Stil im Werk von Alma Karlin. Jezik in slog v delih Alme Karlin. Language and Style in the Work of Alma M. Karlin*. Ur. Vida Jesenšek, Horst Ehrhardt. (Mednarodna knjižna zbirka Zora, 131). Maribor: Univerzitetna založba Univerze v Mariboru. 65–81.

Alenka JENSTERLE DOLEŽAL (ur.), Jasna HONZAK JAHIČ (ur.), 2008: Recepte jeji tvorbe ve 21. stoletju. *Zofka Kvedrova (1878–1936)*. Praga: Narodna knihovna ČR, Slovanska knihovna.

Vida JERAJ, 1935: *Izbrano delo: Vida Jerajeva*. Ur. Marja Boršnik. Ljubljana: Ženska založba Belo-modre knjižnice.

Marko JESENŠEK, 2016: *Slovenski jezik v visokem šolstvu, literaturi in kulturi*. Maribor: Univerzitetna založba Univerze.

Vida JESENŠEK (ur.), Horst EHRHARDT (ur.), 2019: *Sprache und Stil im Werk von Alma M. Karlin. Jezik in slog v delih Alme M. Karlin. Language and Style in the Work of Alma M. Karlin*. (Mednarodna knjižna zbirka Zora, 131). Maribor: Univerzitetna založba Univerze v Mariboru.

Jerneja JEZERNIK, 2009: *Alma Karlin, državljanka sveta*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

– –, 2016: *Nisem le napol človek. Alma M. Karlin in njeni moški*. Ljubljana: Založba Sanje.

Erica JOHNSON DEBELJAK, 1999: *Tujka v hiši domačinov*. Maribor: Obzorja.

Marko JUVAN, 2002 (ur.): *Svetovne književnosti in obrobja*. Ljubljana: Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede ZRC SAZU.

– –, 2020: Enojezičnost in večjezičnost literarnih sistemov. *Literarna večjezičnost v slovenskem in avstrijskem kontekstu*. Ur. Alenka Koron, Andreas Leben. Ljubljana: ZRC SAZU, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede. 27–43.

Alma M. KARLIN, 1931/2018: *Ein Mensch wird. Auf dem Weg zur Weltreisenden*. Berlin: Aviva.

– –, 1997: *Popotne skice*. Prevod Irena Dolschon. Ljubljana: Kmečki glas.

- , 2007: *Japonske novele*. Prevod Jerneja Jezernik. Celje: Celjska Mohorjeva družba.
- , 2007: *Moji zgubljeni topoli. Spomini na drugo svetovno vojno*. Prevod Breda Rajar, Ana Grmek, Stanka Rendla. Spremnna beseda Tone Kregar. Izbor slikovnega gradiva Andreja Rihter. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- , 2010: *Sama. Iz otroštva in mladosti*. Prevod Mateja Ajdnik Korošec. Celje: Inlingua.
- , 2010a: *Smrtonosni trn in druge nenavadne zgodbe iz Peruja in Paname*. Prevod in spremljena beseda Jerneja Jezernik. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- , 2016: *Vodna vrba*. Prevedla, uredila in spremno besedo napisala Jerneja Jezernik. 1. izd. Ljubljana: Založništvo Jezernik.
- , 2016a: *Najmlajša vnukinja častitljivega I Čaa*. Prevedla, uredila in spremno besedo napisala Jerneja Jezernik. 1. izd. Ljubljana: Založništvo Jezernik.
- , 2019: *Moj kitajski ženin*. Prevod Jerneja Jezernik. Ljubljana: Založba Sanje.
- Dorothee KIMMIRICH (ur.), Schamma SCHAHADAT (ur.), 2012: *Kulturen in Bewegung. Beiträge zur Theorie und Praxis der Transkulturalität*. Bielefeld: Transcript Verlag.
- Matjaž KLEMENČIČ, 1981: Politično delo Louisa Adamiča. *Teorija in praksa: revija za družbena vprašanja* 18/9, 1054–1068.
- , 1987: *Ameriški Slovenci in NOB v Jugoslaviji: naseljevanje, zemljepisna razprostranjenost in odnos ameriških Slovencev do stare domovine od sredine 19. stoletja do konca druge svetovne vojne*. Maribor: Obzorja.
- Matjaž KLEMENČIČ, Vladimir KLEMENČIČ, 2010: *Die Kärntner Slowenen und die Zweite Republik. Zwischen Assimilierungsdruck und dem Einsatz für die Umsetzung der Minderheitenrechte*. Celovec/Klagenfurt, Ljubljana/Laibach, Dunaj/Wien: Mohorjeva/Hermagoras.
- Matjaž KMECL, 1973: Književnost zamejskih koroških Slovencev po plebiscitu. *Koroški kulturni dnevi I. Zbornik predavanj*. Ur. Erik Prunč in Gustav Malle. Maribor: Obzorja.
- Seta KNOPP, 2012: Lili Novy (1885–1958). Slovenska pesnica. *Pozabljena polovica. Portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem*. Ur. Alenka Šelih idr. Ljubljana: Založba Tuma, SAZU.
- Alenka KORON, Andrej LEBEN, 2011: *Avtobiografski diskurz: teorija in praksa avtobiografije v literarni vedi, humanistiki in družboslovju*. Ljubljana: ZRC SAZU.
- Alenka KORON (ur.), Andreas LEBEN (ur.), 2020: *Literarna večjezičnost v slovenskem in avstrijskem kontekstu*. Ljubljana: ZRC SAZU, Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede.
- Janko KOS, 1983: *Pregled slovenskega slovstva*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- Erwin KÖSTLER, 2006: *Vom kulturlosen Volk zur Europäischen Avantgarde*. Bern, Dunaj: Peter Lang.
- Zvonko KOVAČ, 2003: Romani Zofke Kveder. *Slovenski roman*. (Obdobja 21). Ur. Miran Hladnik in Gregor Kocijan. Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Center za slovenščino kot drugi in tuji jezik. 119–127.

- Lojze KOVAČIČ, 1984, 1985: *Prišleki*. Ljubljana: Slovenska matica.
- –, 2004: *Resničnost*. Ljubljana: DZS
- Krištof Jacek KOZAK, 2010: Literatura in medkulturnost. *Razprave o medkulturnosti*. Ur. Mateja Sedmak, Ernest Ženko. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Univerzitetna založba Annales, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko. 129–142.
- –, 2016: Medkulturnost v luči literarne vede. *Slavica Litteraria* 19/1, 5–10.
- Lado KRALJ, 2005: Srednja Evropa in slovenska literatura. *Sodobnost* 4, 353–368.
- Lev KREFT, 2016: Razdvojenost v drugosti: slovenstvo med narodi. *Drugačnost v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi*. Ur. Alojzija Zupan Sosič. (52. seminar slovenskega jezika, literature in kulture). Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Oddelek za slovenistiko, Center za slovenščino kot drugi in tuji jezik. 79–86.
- Tone KREGAR, 2007: Almino potovanje med Nemci in Slovenci. Alma Karlin: *Moji zgubljeni topoli*. Ljubljana: Mladinska knjiga; Muzej novejšje zgodovine. 11–25.
- Milan KUNDERA, 1991: Tragedija Srednje Evrope. *Srednja Evropa*. Ur. Peter Vodopivec. Ljubljana: Mladinska knjiga. 117–126.
- Zofka KVEDER, 1939: *Hanka. Izbrano delo Zofke Kveder*. Poslovenili in priredili Marja Boršnik in Eleonora Kernc. Ljubljana: Ženska založba belo modra knjižnica.
- –, 2004: *Njeno življenje*. Ljubljana: DZS.
- –, 2005, 2013, 2014, 2017: *Zbrano delo 1–4*. Ur. Katja Mihurko Poniž. Maribor: Založba Litera (1. knjiga). Ljubljana: Založba ZRC SAZU (2., 3. in 4. knjiga).
- Feri LAINŠČEK, 1991: *Namesto koga roža cveti*. Ljubljana: Prešernova družba.
- –, 2014: *Strah za metulje v nevihti*. Ljubljana: Študentska založba.
- Philip LANGWORTH, 1991: Srednja Evropa: selektivne afinite. *Srednja Evropa*. Ur. Peter Vodopivec Ljubljana: Mladinska knjiga. 131–139.
- Andreas LEBEN (ur.), Alenka KORON (ur.), 2019: *Literarische Mehrsprachigkeit im österreichischen und slowenischen Kontext*. Tübingen: Narr Francke Attempto Verlag.
- Simona LEČNIK, 2013: *Slovenština in jaz*. Maribor: Založba Litera.
- Ženja LEILER, 2017: Iz pozabe oživiljeni roman. *Delo*, 5. 4. 2017.
- Florjan LIPUŠ (psevd. Kostanek, Boro), 1960: Naša jutranja molitev. *Mladje* 1, 1.
- –, 1960a: Veronika. *Mladje* 1, 37–38.
- –, 1961: Fant, ki je hodil. *Mladje* 2, 4–6.
- –, 1961a: Odprte ustnice. *Mladje* 3, 6–8.
- –, 1961b: Prazne roke. *Mladje* 3, 15–19.
- –, 1961c: Komaj zgodba. *Mladje* 3, 22–23.
- –, 1961č: One v kupeju in še kaj. *Mladje* 2, 7–11.
- –, 1961d: Črnokruhovi. *Mladje* 2, 12–13.
- –, 1961e: Vsi sveti na peronu. *Mladje* 2, 14–16.

- –, 1962: Perspektive z ljudmi. *Mladje* 4, 4–5.
- –, 1962a: Brez naslova. *Mladje* 4, 10–13.
- –, 1962b: Napis. *Mladje* 4, 24–34.
- –, 1963: Mrtvo oznanilo. *Mladje* 5, 6–24.
- –, 1964: *Črtice mimogrede*.
- –, 1972: *Zmote dijaka Tjaža*, Maribor: Založba Obzorja.
- –, 1973: Zgodbe o čuših. *Škornji*, 25–32.
- –, 2013: *Poizvedovanje za imenom*. Maribor: Litera.
- –, 2014: *Boštjanov let*. Maribor: Litera.
- –, 2015: *Mirne duše*. Maribor: Litera.
- –, 2017: *Gramoz*. Maribor: Litera.
- –, 2017a: Kulturni banavzi ne berejo knjig. Intervju. *Večer, Sobotna priloga*, 12. 8. 2017.
- –, 2020: *Zgodnja dela*. Maribor: Litera.
- Jurij M. LOTMAN, 2006: *Znotraj mislečih svetov*. Prevod Urša Zabukovec. Ljubljana: Studia humanitatis.
- –, 2010: Die Innenwelt des Denkens. *Eine semiotische Theorie der Kultur*. Ur. Susi K. Frank, Cornelia Ruhe, Alexander Schmitz. Frankfurt am Main.
- Marina LUKŠIČ HACIN, 1999: *Multikulturalizem in migracije*. Ljubljana: ZRC SAZU, Založba ZRC.
- Milan MESIČ, 2006: *Multikulturalizam: društveni i teorijski izazovi*. Zagreb: Školska knjiga.
- MIHURKO PONIŽ Katja, 2003: *Drzno drugačna. Zofka Kveder in podobe ženskosti*. Ljubljana: Delta.
- –, 2003a: Ali je Njeno življenje Zofke Kveder feministični roman? *Slovenski roman*. Ur. Miran Hladnik in Gregor Kocijan. (Obdobja, 21). Ljubljana: Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Center za slovenščino kot drugi in tuji jezik. 129–137.
- –, 2011: Začetki ženskega avtobiografskega diskurza na Slovenskem. *Avtobiografski diskurz: teorija in praksa avtobiografije v literarni vedi*. Ur. Alenka Koron, Andrej Leben. Ljubljana: ZRC SAZU. 247–256.
- Vesna MIKOLIČ, 2004: Medkulturalna slovenistika – realnost ali izziv? *Moderno v slovenskem jeziku, literaturi in kulturi. Seminar slovenskega jezika, literature in kulture. Zbornik predavanj*. Ur. Marko Stabej. Ljubljana: Center za slovenščino kot drugi/tuji jezik pri Oddelku za slovenistiko FF. 37–47.
- –, 2010: Slovenistika in medkulturalnost. *Razprave o medkulturalnosti*. Ur. Mateja Sedmak, Ernest Ženko. Koper: Annales, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko. 113–128.
- Mira MILADINOVIĆ ZALAZNIK, 2017: Igor Šentjunc, ein begnadeter Fabulierer. *Spiegelungen: Zeitschrift für deutsche Kultur und Geschichte Südosteuropas*. Zv. 1. 251–256.

- Primož MLAČNIK, 2020: *Poročilo o melanholiji: primer Kafka*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, Založba FDV.
- Irena NOVAK POPOV, 2008: Štiri ženske avtobiografije. *Jezik in slovstvo* 53/3–4, 53–67.
- Irena NOVAK POPOV (ur.), 2004: *Antologija slovenskih pesnic 1*. Ljubljana: Založba Tuma.
- (ur.), 2005: *Antologija slovenskih pesnic 2*. Ljubljana: Založba Tuma.
- (ur.), 2007: *Antologija slovenskih pesnic 3*. Ljubljana: Založba Tuma.
- Lili NOVY, 1959: *Oboki*. Ljubljana: Državna založba Slovenije.
- , 1985: *Goreče telo. Izbrane pesmi*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- , 1998: *Temna vrata*. Reprint leta 1941. Ljubljana: Samozaložba, D. Petek.
- Dubravka ORAIĆ TOLIĆ, Erno KULESAR SZABO (ur.), 2006: *Kulturni stereotipi – koncepti identiteta u srednjeevropskim književnostima*. Zagreb: FF press.
- Božena OROŽEN, 1978: Zofka Kvedrova v Pragi. *Dialogi* 14, 220–232.
- Boris PATERNU, Helga GLUŠIČ, Matjaž KMECL, 1967: *Slovenska književnost 1945–1965*. 1. knjiga – Lirika in proza. Ljubljana: Slovenska matica.
- Annegret PELZ, 1993: *Reisen durch die andere Fremde. Reiseliteratur von Frauen als autogeographische Schriften*. Köln.
- Dušan PIRJEVEC, 1964: *Ivan Cankar in evropska literatura*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Jože POGAČNIK, 1972: *Slovensko zamejsko in zdomsko slovstvo*. Trst: Zaliv.
- , 1972a: *Zgodovina slovenskega slovstva* 8. Maribor: Založba Obzorja.
- Denis PONIŽ, 1985: »Med temnimi vrati svetle zvezde poezije«. *Goreče telo*. Ljubljana Mladinska knjiga.
- Martina POTISK, 2018: *Medkulturnost v sodobnem slovenskem romanu po letu 1991*. Doktorska disertacija. Maribor: Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta.
- Marjan PUŠAVEC, 2010: *Spremna beseda*. Avtobiografija Alme Karlin: *Sama. Iz otroštva in mladosti*. Prevod Mateja Ajdnik Korošec. Celje: Inlingua.
- Božo REPE, 2018: Iz zapuščine Borisa Kidriča o Louisu Adamiči. *Strpnost ni dovolj: prispevki s konference Iz mnogih dežel: ob 120-letnici rojstva Louisa Adamiča*. Ur. Larisa Daugul. *Borec* LXX/751–753, 24–63.
- Rudi RIZMAN, 2009: *Globalizacija in avtonomija. Prispevki za sociologijo globalizacije*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni inštitut Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani, Znanstvena založba Filozofske fakultete.
- Siegfried J. SCHMIDT, 1995: Vse izgublja svojo drugačnost. Intervju Neve Šlibar. *Razgledi* 3/3, 4–9.
- Mateja SEDMAK, Ernest ŽENKO (ur.) 2010: *Razprave o medkulturnosti*. Koper: Annales, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko.

- Dan SHIFFMAN, 2005: *Korenine multikulturalizma: delo Louisa Adamiča*. Ljubljana: Inštitut za slovensko izseljenstvo ZRC SAZU.
- Stefan SIMONEK, 2002: *Distanzierte Nähe. Die Slawische Moderne der Donaunomarchie und die Wiener Moderne 2*. Dunaj: Peter Lang.
- Svetlana SLAPŠAK, 2010: Potovanje pred pisanjem. Avtobiografija Alme Karlin: *Sama. Iz otroštva in mladosti*. 308–317.
- Anton SLODNJAK, 1968: *Zgodovina slovenskega slovstva*. II. del. Celovec: Drava.
- Johann STRUTZ (ur.), 1998: *Profile der neueren slowenischen Literatur in Kärnten*. 2. razširjena izdaja. Klagenfurt/Celovec: Hermagoras Verlag/Mohorjeva založba.
- Johann STRUTZ (ur.), Peter V. ZIMA (ur.), 1996: *Literarische Polyphonie. Übersetzung und Mehrsprachigkeit in der Literatur*. Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- Brina SVIT, 2003: *Moreno*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- , 2014: *Slovenski obraz*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Alenka ŠELIH (ur.), Milica GABER ANTIČ (ur.), Alenka PUHAR (ur.), Tanja RENER (ur.), Rapa ŠUKLJE (ur.), Marta VERGINELLA (ur.), 2007: *Pozabljena polovica. Portreti žensk 19. in 20. stoletja na Slovenskem*. Ljubljana: Založba Tuma in SAZU.
- Jola ŠKULJ, 2002: Kritična paradigma medkulturne eksistence literature. *Svetovne književnosti in obrobja*. Ur. Marko Juvan. Ljubljana: Inštitut za slovensko literaturo in literarne vede. 87–105.
- Neva ŠLIBAR, 1996: Ženski (avto)biografski diskurz: O njegovi subverzivnosti in potrebi po uzaveščanju njegovih pravil. *Delta* 2/1–2, 64–77.
- Vladimir ŠLIBAR, 1988: *Članki Alme Karlin v Cillier Zeitung 1920–1928*. Celje: Celjski zbornik.
- Božena TOKARZ, 2019: *Eseji o poljsko-slovenskem književnem prevajanju*. Prevedla Niko Jež in Primož Čučnik. Ljubljana: Založba ZRC SAZU.
- Marjan TOMŠIČ, 1986: *Šavrinke*. Ljubljana: Kmečki glas.
- , 2003: *Grenko morje*. Ljubljana: Kmečki glas.
- , 2004: *Zrno od frmentona*. Popravljen in dopolnjen izdaja. Ljubljana: DZS. (Prva izdaja 1993, Ljubljana: Cankarjeva založba)
- Barbara TRNOVEC, ur., 2011: *Kolumbova hči: Življenje in delo Alme M. Karlin*. Celje: Pokrajinski muzej.
- Ilka VAŠTE, 1956: *Gričarji*. Novo mesto: Svet svobod in prosvetnih društev.
- , 1964: *Podobe iz mojega življenja*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Marta VERGINELLA, 2006: *Ženska obrobja. Vpis žensk v zgodovino Slovencev*. Ljubljana: Delta.
- , 2011: Zgodovinopisna raba avtobiografskih virov in značilnosti ženskega avtobiografskega pisanja. *Avtobiografski diskurz: teorija in praksa avtobiografije v literarni vedi*. Ur. Alenka Koron, Andrej Leben. 95–106.
- (ur.), 2017: *Slovenka*. Ljubljana: Filozofska fakulteta.

- Tomo VIRK, 2007: *Primerjalna književnost na prelomu tisočletja*. Ljubljana: ZRC SAZU.
- Natascha VITORELLI, 2007: *Frauenbewegung um 1900. Über Triest nach Zagreb*. Wien: Locher.
- Peter VODOPIVEC, 1991: *Srednja Evropa*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Goran VOJNOVIĆ, 2008: *Čefurji raus!* Ljubljana: Študentska založba.
- –, 2011: *Jugoslavija, moja dežela*. Ljubljana: Študentska založba.
- –, 2021: *Đorđić se vrača*. Ljubljana: Študentska založba.
- Janja ŽITNIK SERAFIN, 2008: *Večkulturna Slovenija. Položaj migrantske književnosti in kulture v slovenskem prostoru*. Ljubljana: ZRC, ZRC SAZU.
- –, 1992: *Louis Adamič in sodobniki*. Ljubljana: SAZU.
- –, Janja, 1993: *Pero in politika: zadnja leta Louisa Adamiča*. Ljubljana: Slovenska matica.
- –, Janja, 1995: *Pogovori o Louisu Adamiču*. Ljubljana: Prešernova družba.
- Janja ŽITNIK SERAFIN (ur.), Helga GLUŠIČ (ur.), 1999: *Slovenska izseljenska književnost 1–3*. Ljubljana: ZRC SAZU, Rokus.

Povzetek

Ugledati se v drugem. Slovenska književnost v medkulturnem kontekstu

Silvija Borovnik

V pričujoči znanstveni monografiji razmišljam o slovenski književnosti v srednjeevropskem večkulturnem in medkulturnem prostoru, delno tudi s tistih vidikov, ki osvetljujejo dogajanja v sodobnosti. Slovenci smo s svojo kulturno in literarno zgodovino umeščeni v Srednjo Evropo, kjer so nas oblikovale različne identitete, saj je bil to prostor nenehnih fizičnih in intelektualnih migracij. Naš položaj je bil zaznamovan z drugostjo in drugačnostjo, obenem pa smo drugost sprejemali tudi sami in se z njo oplajali. Kultura in umetnost sta pri srednjeevropskih narodih neredko prevzemali položaj narodotvorne politične institucije, a literarna dela so izražala tudi stisko, mejnost in razdvojenost spričo velikih idejnih, ideoloških in političnih premikov v 20. stoletju. To temo obravnava prvo poglavje z naslovom *Slovenska književnost v srednjeevropskem prostoru in položaj drugega*.

V sodobnem času pa se vedno bolj uveljavlja spoznanje, da v slovenskem prostoru ne moremo govoriti le o slovenski kulturi, temveč o »kulturalah na Slovenskem« (S. Borovnik, M. Hladnik, A. Debeljak, K. J. Kozak, V. Mikolič idr.) in da moramo v slovenskih literarnih zgodovinah upoštevati tudi dela vseh tistih, ki so pri nas ustvarjali ali pa še ustvarjajo tudi v drugih jezikih. Ta monografija naj bo torej prispevek k tej medkulturni literarni zgodovini, v kateri pa naj bo vidna, kot namiguje naslov, zlasti slovenska podoba v očeh drugega. Moje raziskave izhajajo iz prepričanja,

NASLOV AVTORICE: Silvija Borovnik, Univerza v Mariboru, Filozofska fakulteta, Oddelek za slovanske jezike in književnosti, Maribor, Slovenija, silvija.borovnik@um.si

DOI <https://doi.org/10.18690/um.ff.2.2022>
Dostopno na: <https://press.um.si>

ISBN 978-961-286-683-9

da je zavest o soobstajanju, sodoživljanju in empatičnosti zelo pomembna pri vsakem znanstvenem delu.

V svojem delu se ustavljam ob primerih iz slovenske književnosti, ki zgovorno pričajo o tem, da enojezični in enonacionalni model književnosti ne obstaja, da je bil v preteklosti iz različnih, zlasti ideoloških razlogov, umetno narejen in da je treba na literarne pojave gledati s širšimi očmi. Monografija opozarja na velik pomen večkulturnih in medkulturnih povezav in prinaša v tem smislu dopolnitev moje knjige iz leta 2017 z naslovom *Večkulturnost in medkulturnost v slovenski književnosti* (Maribor: Univerzitetna založba Univerze v Mariboru). Tudi tokrat pa se s posebno pozornostjo posvečam delom nekaterih izbranih slovenskih pisateljic, ki si zaslužijo, da bi se prebile iz geta odrinjenosti in/ali pozabe. Uvrstiti bi se morale v slovenski literarni kanon, v šolske učbenike in literarne atlase. Gre za avtorice, ki so bile ali so še vedno hibridne, nomadske identitete, in ki so doma v več jezikih in kulturah, kar izražajo v svojih delih.

Moja znanstvena monografija prikazuje, da je bila evropska, še zlasti pa srednjeevropska literarna zgodovina, katere del je tudi slovenska, zgodovina prepletanj, a tudi izključevanj. Novejša literarna znanost si mora prizadevati za to, da razširi svoj kanon in da upošteva tudi dela avtorjev in avtoric s t. i. obrobja. Obenem pa moje raziskave opozarjajo na to, da je slovenščina le eden od možnih jezikov, v katerih je nastajala in še nastaja slovenska literatura, o čemer pričajo dela Alme Karlin, Lili Novy, Maje Haderlap, Josipa Ostija idr.

O lastnem položaju nomadskih, razseljenih oseb, sta v svojih delih razmišljala že Ivan Cankar in Zofka Kveder. V tej monografiji je pod naslovom *Literarno prijateljstvo med Ivanom Cankarjem in Zofko Kveder* obravnavano njuno dopisovanje, iz katerega je jasno razvidno, da sta bila oba ustvarjalca slovensko-nemško dvojezična, a da sta za jezik literature izbrala slovenščino, svojo materinščino. To je bila pomembna odločitev, ki je slovenščini podelila enak status, kakršnega je imela nemščina v tedanji Avstro-Ogrski. Njuna korespondenca pa razkriva tudi osebno življenje dveh robnih eksistenc v večkulturnih in medkulturnih velemestih, kakršni sta bili Praga in Dunaj, ter napet odnos med domačim in tujim. Zofka Kveder je bila tudi ena prvih Slovenk, ki je pisala v duhu tedaj že razširjenega feminizma. Iskala je poti za novo vlogo ženske v svoji sodobnosti in oblikovala ženske like, ki razkrivajo mehanizme podrejanja v patriarhalni družbi. Ker pa je bilo v preteklosti slišati tudi tezo o tem, da je bila Cankarjeva Gospa Judit prvi slovenski feministični roman, v poglavju *Ivan Cankar in Zofka Kveder: prvi slovenski feministični roman?* polemiziram s tem izhodiščem

in dokazujem, da je prav roman Zofke Kveder z naslovom *Hanka* prvi slovenski feministični roman.

O tem, da je bil stik slovenskih književnikov s poljskimi v preteklosti tesen in ustvarjalno povezan, pišem v poglavju *Ugledati se v drugem: Drago Jančar in Adam Michnik, Brina Svit in Witold Gombrowicz*. O tem priča pogovor med Jančarjem in Michnikom, ki ga je na Vilenici vodil polonist Niko Jež. Osemdeseta leta 20. stol. so bila čas razpadanja Jugoslavije in osamosvajanja Slovenije, na Poljskem pa se je tako kot pri nas zaključevalo obdobje življenja v socializmu. V Sloveniji je odigral pomembno povezovalno vlogo literarni festival Vilenica, ki je ponudil tudi priložnost za srečanje dveh znanih književnikov. Besedilo v tej knjigi osvetljuje teme njune osebne in politične emigracije, narodne identitete, Srednje Evrope in vloge pisateljev v političnih gibanjih. Duhovito in kritično pa sta oba pisatelja izrazila tudi svoja stališča ob vključevanju svojih držav, Slovenije in Poljske, v nove evropske integracije. Michnik je opozoril, da predstavlja emigracija v poljski književnosti pomemben del literarnega izkustva, kar pa je razvidno tudi v slovenski književnosti. Brina Svit, Slovenka, ki živi v Parizu in piše tako slovensko kot francosko, vzpostavlja v svojem delu *Slovenski obraz* (2014) zanimiv medbesedilni dialog s poljskim pisateljem Witoldom Gombrowiczem, ki je tik pred začetkom druge svetovne vojne emigriral v Argentino. Tja pa se je desetletja pozneje podala tudi Brina Svit, ki je želela spoznati in raziskati usode Slovencev, emigrantov pred drugo svetovno vojno in po njej. Tudi preostalo literarno delo te pisateljice je povezano z emigrantstvom, z razpetostjo med biti tukaj in biti drugje. Je izraz njene dvodomnosti, ki kljubuje kulturnim, narodnim, državnim in jezikovnim omejitvam.

V obdobju med obema svetovnima vojnama se je z različnimi vprašanji večkulturne in medkulturne identitete ukvarjala Alma Karlin, nemško pišoča pisateljica iz Celja, znana kot avtorica številnih žanrsko mešanih in literarnih besedil. Njeno delo je bilo iz ideoloških razlogov, češ da je »Nemka«, v Sloveniji po drugi svetovni vojni odrinjeno v pozabo, v novejšem času pa doživlja po zaslugi nekaterih vnetih raziskovalcev in raziskovalk pravi preporod in vzbuja veliko zanimanje v Sloveniji in širši Evropi. V besedilu z naslovom *Avtobiografija, potopis, avtobiografska potopisna in fiktivna proza Alme Karlin* se ukvarjam z različnimi literarnimi zvrstmi, ki jih je pisateljica obvladala. Kot ženska pa si je upala stopiti na samosvojo in nenavadno raziskovalno ter umetniško pot. V svojih avtobiografskih delih *Moji zgubljeni topoli* (slov. 2007) in *Sama* (slov. 2010) pa lahko v slovenščini z zamudo odkrivamo posebnosti ženske avtobiografije 20. stoletja,

ki poudarja uveljavljanje ženske samozavesti in nasprotuje zahtevam patriarhalne družbe. Alma Karlin je želela presegati nacionalna nasprotja in širiti toleranco. Štejemo jo za začetnico medkulturnih študij na Slovenskem.

Posebnosti življenja z dvema jezikoma in kulturama pa izraža tudi literarno delo Florjana Lipuša. Pisatelja kot koroškega Slovenca prizadeva izginjanje slovenščine zlasti med srednjo in mlajšo generacijo. V svojih literarnih delih opozarja, da je slovenščina bistveni del ohranjanja nacionalne identitete in da je izražanje v materinščini povezano z najbolj intimnimi plastmi človekovega življenja. Besedili z naslovoma *Slovenščina kot odraz osebne in nacionalne identitete v literarnem delu Florjana Lipuša* in *Zgodnja proza Florjana Lipuša v reviji Mladje* dokazujeta, da je Lipuš v slovenščini oblikoval tudi najbolj zahtevna tematska in slogovno eksperimentalna sporočila.

V delu monografije z naslovom *Slovenščina kot drugi/tuji jezik v izbranih delih nekaterih priseljencev in priseljenk v Slovenijo* se ukvarjam s temo, ki je v sodobni slovenski literarni zgodovini sicer prisotna, a še premalo raziskana. Moje besedilo obravnava avtobiografsko delo Erice Johnson Debeljak Tujka v hiši domačinov (1999) in njen pogled na Slovenijo. Slovensko okolje dojema kot multikulturno orientirana Američanka in njeno literarno delo predstavlja enega prvih zapisov, ki razkrivajo tuji pogled na slovenske zgodovinske in sodobne dogodke. Obenem pisateljica načenja boleča vprašanja v zvezi z dvojezičnostjo in večjezičnostjo, ki po njenem povzročata tudi stanje izgubljenosti in dvoma. V Tujki tematizira medkulturne razlike, položaj izseljenke, odnos Slovencev do tujcev, učenje slovenščine kot tujega jezika, pa tudi prepad med različnimi kulturami. V nadaljevanju besedila je obravnavano avtobiografsko delo Simone Lečnik *Slovenština in jaz* (2003). Avtorica pripoveduje o lastni emigrantski izkušnji doraščajočega dekleta zaradi vojne, ki se je razplamtela v Bosni. Takrat se je skupaj z družino zatekla k sorodnikom v Slovenijo. Tudi to avtobiografsko delo tematizira medkulturne razlike. Najprej s pogledom otroka, ki sveta okrog sebe še ne razume, nato pa s pogledom dekleta, ki se kot begunka v Sloveniji sooča z nacionalizmom in s ksenofobijo. Tudi njeno delo prinaša zanimiv pogled na učenje slovenščine kot tujega jezika in razkriva nepripravljenost slovenskega šolskega sistema na učenje slovenščine za tujce (begunce, priseljence). Na koncu tega poglavja se posvečam še literarnemu delu Josipa Ostija, ki je zaradi vojne v Bosni postal begunec, pozneje pa je v Sloveniji ostal in za jezik svoje literature izbral slovenščino. Vsa obravnavana literarna dela prinašajo analitičen, osebnoizkušenski pogled na življenje tujca/tujke v Sloveniji, pričajo o nevšečnostih zaradi neslovenstva, o narodni nestrpnosti

in o tem, da Slovenija premalo naredi za integracijo tujcev. Iz njihovih literarnih del lahko razberemo, da je Slovenija na življenje v večkulturni družbi nepripravljena in da bi bila potrebovala premišljeno integracijsko politiko, ki bi uzavestila spoznanje, da je sobivanje z različnimi jeziki in kulturami prednost in ne slabost.

Poglavje *Reformacija v zgodovinskem romanu Ilke Vašte Gričarji* se ukvarja z delom pisateljice, ki je bila v času modernističnih smeri v Sloveniji podcenjevana, čeprav je bila ena najplodovitejših romanopisk. V pričujočem besedilu je obravnavan njen roman *Gričarji* (1956), ki tematizira obdobje slovenske reformacije in protireformacije. Poglavje skuša odgovoriti na vprašanje, kje se skrivajo razlogi za slabotno obravnavanje te avtorice v slovenskih literarnih zgodovinah. Na to je skušal odgovoriti že profesor Hladnik, ki je ugotavljal, da je bil odnos slovenskih pisateljev do obdobja reformacije na splošno odklonilen in da je bil protestantizem kljub velikemu kulturnemu pomenu za Slovence vseeno »sumljivo obdobje« (Hladnik 2009: 135). Toda Ilka Vašte v romanu, v katerem pripoveduje o vzponu in padcu znane novomeške družine, ni tematizirala le protestantskega gibanja, temveč tudi položaj ženske v tem obdobju. V romanu je prepletla elemente zgodovinskega in rodbinskega romana. V njem pa je izrazila tudi ostro kritiko katoliške cerkve, njenega licemerja in nasilja v boju s protestanti. Prikazala je, kako je nasilno pokatoličevanje poslabšalo kulturni položaj Slovencev. In odklonilen odnos do njenega romana je nastal prav gotovo tudi zaradi tega sporočila.

Monografijo zaključuje razprava *Slovenska književnost v medkulturnem kontekstu*. Besedilo dokazuje, da se je kljub različnim zgodovinskim pretresom in političnim delitvam duhovna dimenzija Srednje Evrope pri nas ohranjala. V osemdesetih letih dvajsetega stoletja pa je Srednja Evropa postala osvobodilno geslo v boju zoper komunizem. V slovenskem prostoru so se zlasti po Titovi smrti, ko se je že nakazoval razpad Jugoslavije, razvemale številne razprave na to temo, srednjevropsko atmosfero pa je z vzdušjem odtujenosti, v katerem so se razcveteli ironija, humor in groteska, najboljše odražala prav literatura, npr. romani, drame in eseji Draga Jančarja. Izšla je prelomna 57. številka Nove revije s Prispeljki za slovenski nacionalni program, gibanje za samostojno Slovenijo pa se je preselilo v Društvo slovenskih pisateljev, ki je organiziralo celo pisanje nove slovenske ustave. Danes, piše Jančar, pa sveta, v katerem je bil jezik literature pribežališče svobode, ni več. A nova Evropa, opozarja pisatelj, bo morala medse sprejeti tudi izkušnjo svojega Vzhoda, sicer bo ostala Evropa »dveh razredov«, se pravi prvo- in drugorazrednih nacij.

Nadalje navajam, da je v zadnjih letih tudi na področju literarne vede oživela težnja po upoštevanju koncepta večkulturnosti in medkulturnosti (Škulj 2002, Borovnik 2017, K. J. Kozak 2016, Mikolič 2010). Ohraniti in negovati je treba odprtost in radovednost za spoznavanje vsega, kar je bilo v slovenski literarni zgodovini snovno, tematsko, jezikovno in slogovno drugačno, a vseeno povezujoče. Medkulturna slovenistika je nova perspektiva sodobnih slovenističnih ved. Literature pa nosijo v sebi tudi historično zavest prostora, v katerem so nastale. V tem kontekstu eksemplarično obravnavam dela Ferija Lainščka in Marjana Tomšiča. Prvi je tematiziral drugačnost vzhodnega dela Slovenije, drugi pa okolje slovenske Istre, v katerem so se že od nekdaj prepletale različne kulture in jeziki.

V sodobni literarni znanosti se vrstijo tudi dela na temo dvo- in večjezičnosti v literaturi. To lahko opazujemo npr. v literarnih delih Lojzeta Kovarčiča (Resničnost, 1972, Prišleki 1984 in 1985) in Gorana Vojnoviča (Čefurji raus, 2008, Jugoslavija, moja dežela, 2013, in Đorđić se vrača, 2021). V mednarodnem prostoru pa se tej perspektivi teoretično posvečajo številne znanstvene monografije, ki jih naše raziskave upoštevajo in se nanje navezujejo (Zima in Strutz 1996, Dembeck in Parr 2017, Juvan 2020, Leben in Koron 2020, Mlačnik 2020 idr.).

Zadnje poglavje v tej monografiji obravnava številna dela z večkulturno in večjezično problematiko in analizira primere t. i. dvojnih identitet v slovenski književnosti, npr. Louisa Adamiča, v novejšem času pa Petra Handkeja, Majo Haderlap, Alenko Jensterle Doležal, Lidijo Dimkovsko idr. V svetu nenehnih prehajanj odigrava veliko vlogo tudi literarni prevod. Translatologija je še sorazmerno mlada veda, piše poljska znanstvenica Božena Tokarz, ki analizira predvsem bogato zgodovino slovensko-poljskih stikov. Znanstvenica opozarja, da ima literarni prevod posredovalno funkcijo, ki je nosilka medkulturnega dialoga.

Vsaka identiteta, pišejo različni raziskovalci in raziskovalke, se ustvarja v kontekstu Drugega. Izhajajo iz lacanovske predpostavke, da je za oblikovanje identitete vedno potreben Drugi kot zrcalna slika. In tej vodilni misli skuša slediti tudi moja znanstvena monografija.

Summary

Reflection of Oneself in the Other. Slovenian Literature in Intercultural Context

Silvija Borovnik

In this scientific monograph, I reflect on Slovenian literature in the Central European multicultural and intercultural area, partly from aspects that illuminate developments in the modern world. With our cultural and literary history, we (the Slovenes) are situated in Central Europe, where we were formed by different identities, as this was a place of constant physical and intellectual migration. Our position was marked by the otherness and differentness, while at the same time, we accepted the otherness and used it to enrich ourselves. Culture and art have frequently taken up the position of a nation-forming political institution in Central European nations. However, literary works have also reflected anguish, boundaries and divisions in the face of significant conceptual, ideological and political developments in the 20th century. This topic is addressed in the first chapter entitled *Slovenian Literature in the Central European Area and the Position of the Other* (*Slovenska književnost v srednjeevropskem prostoru in položaj drugega*).

In the modern age, however, the realisation that in Slovenia we cannot talk only about Slovenian culture, but about »cultures in Slovenia« (S. Borovnik, M. Hladnik, A. Debeljak, K. J. Kozak, V. Mikolič, and others), and that in Slovenian literary histories we must also take into account the works of all those who have created or are still creating in other languages, is becoming more and more critical. Therefore, this monograph should

CORRESPONDENCE ADDRESS: Silvija Borovnik, University of Maribor, Faculty of Arts,
Department of Slavic Languages and Literatures, Maribor, Slovenia, silvija.borovnik@um.si

DOI <https://doi.org/10.18690/um.ff.2.2022>
Available at: <https://press.um.si>

ISBN 978-961-286-683-9

contribute to this intercultural literary history, exposing the Slovenian image in the eyes of the other, as the title suggests. My research is based on the belief that the awareness of coexistence, coexperience and empathy is essential in any scientific work.

In my work, I ponder over the examples of Slovenian literature, which speak of the fact that the monolingual and mononational model of literature does not exist. In the past, the model was designed for various, particularly ideological reasons, and my conviction is that the contemporary study of literary phenomena should adopt a broader view. The monograph draws attention to the significance of multicultural and intercultural links and, in this context, complements my book from 2017 entitled *Multiculturality and Interculturality in Slovenian Literature (Večkulturnost in medkulturnost v slovenski književnosti)* (Maribor: University of Maribor Press). Again, I dedicate special attention to the work of some of the selected Slovenian female writers who deserve to break through from the ghetto of marginalisation or oblivion. They should be included in the Slovenian literary canon, in school textbooks and literary atlases. They are authors who were or still are hybrid, nomadic identities at home in several languages and cultures, expressed in their works.

My scientific monograph shows that European and, in particular, Central European literary history, part of which is also Slovenian, is a history of intertwining and exclusion. Modern literary science must strive to expand its canon and to take account of the works of male and female authors from the so-called periphery. At the same time, my research points to the fact that Slovenian is only one of the possible languages in which Slovenian literature was created and is still being created, as demonstrated by the works of Alma Karlin, Lili Novy, Maja Haderlap, Josip Osti and others.

In their works, Ivan Cankar and Zofka Kveder already discussed their experience of nomadism and displacement. This monograph draws on their correspondence under the title *Literary Friendship between Ivan Cankar and Zofka Kveder (Literarno prijateljstvo med Ivanom Cankarjem in Zofko Kveder)*, from which it is clear that both authors were bilingual (Slovenian-German), but that they chose Slovenian, their mother tongue, as the language of literature. This important decision granted the Slovenian language the same status as German had in then Austria-Hungary. Their correspondence also reveals the personal life of two periphery existences in multicultural and intercultural metropolitan cities such as Prague and Vienna and the tense relationship between homeness and foreignness. Zofka Kveder was also one of the first Slovenians who wrote in the spirit of the

then widespread feminism. She was looking for ways for a new woman's role in her contemporaneity and created female characters that revealed subordination mechanisms in the patriarchal society. In the past, we could hear an assumption that Cankar's *Lady Judit* (*Gospa Judit*) was the first Slovenian feminist novel. The chapter *Ivan Cankar and Zofka Kveder: the First Slovenian Feminist Novel? (Ivan Cankar in Zofka Kveder: prvi slovenski feministični roman?)* draws on this starting point and proves that the novel by Zofka Kveder, *Hanka*, is the first Slovenian feminist novel.

The chapter *Reflection of Oneself in the Other: Drago Jančar and Adam Michnik, Brina Svit and Witold Gombrowicz (Ugledati se v drugem: Drago Jančar in Adam Michnik, Brina Svit in Witold Gombrowicz)* reveals that the contact between Slovenian and Polish authors was tight and creatively connected in the past. A conversation between Jančar and Michnik, moderated by a polonist Niko Jež at the festival in Vilenica, is a testimony to the past international ties. In the 1980s, we saw the start of the breakup of Yugoslavia, and Slovenia started gaining its independence. In Poland, as in Slovenia, the period of socialism was coming to an end. The Vilenica International Literary Festival played an important connecting role in Slovenia and allowed for encounters between well-known writers such as Jančar and Michnik. The text in this book highlights the topics of their personal and political emigration, national identity, Central Europe and the role of writers in political movements. Both authors expressed their views about the integration of their countries, Slovenia and Poland, into new European integrations in a witty and critical manner. Michnik pointed out that emigration in Polish literature represents an important part of the literary experience, which is also evident in Slovenian literature. Brina Svit, a Slovene who lives in Paris and writes both in Slovenian and French, in her work *The Slovenian Face (Slovenski obraz, 2014)*, establishes an interesting intertextual dialogue with the Polish writer Witold Gombrowicz, who emigrated to Argentina just before the beginning of the Second World War. Decades later, Brina Svit also went to Argentina, where she wanted to learn about and explore the destinies of Slovenes, emigrants before and after the Second World War. The remaining literary work of this author is also linked to emigration and the dichotomy between being here and being elsewhere. It is an expression of her double-belonging, defying cultural, national, state and language limitations.

In the period between the two World Wars, Alma Karlin from Celje, an author writing in German, known as the author of many mixed-genre and literary texts, addressed various multicultural and intercultural identity

issues. Her work was left forgotten in Slovenia after Second World War for ideological reasons, claiming that she was »German«. However, in recent times, she is experiencing a genuine rebirth due to some fervent male and female researchers and is attracting great interest in Slovenia and wider Europe. In the text entitled *The Autobiography, Travelogue, Autobiographical Travelling and Fictional Prose of Alma Karlin* (*Avtobiografija, potopis, avtobiografska potopisna in fiktivna proza Alme Karlin*), I am dealing with different literary genres that the author has mastered. As a woman, she dared to step on her own traveller's, explorative and artistic path. In her autobiographic works *My Lost Poplars* (*Moji zgubljeni topoli*, translated into Slovenian in 2007) and *Alone* (*Sama*, translated into Slovenian in 2010), we can discover, with delay, the peculiarities of women's autobiography of the 20th century, which emphasises the establishment of women's self-confidence and contradicts the demands of patriarchal society. Alma Karlin wanted to go beyond national conflicts and spread tolerance. She is considered the pioneer of intercultural studies in Slovenia.

The literary work of Florjan Lipuš also reflects the unique features of life with two languages and cultures. As a Carinthian Slovene, the writer is affected by the disappearance of Slovenian language, especially among the middle and younger generations. In his literary works, he points out that Slovenian is an essential part of preserving national identity and that expression in the mother tongue is linked to the most intimate layers of human life. The texts titled *Slovenian as a Reflection of Personal and National Identity in the Literary Work of Florjan Lipuš* (*Slovenščina kot odraz osebne in nacionalne identitete v literarnem delu Florjana Lipuša*) and *The Early Prose of Florjan Lipuš in the Mladje Magazine* (*Zgodnja proza Florjana Lipuša v reviji Mladje*) prove that Lipuš also created the most demanding thematic and stylistic-experimental messages in Slovenian.

In the part of the monograph entitled *Slovenian as a Second/Foreign Language in Selected Works of Certain Male and Female Immigrants to Slovenia* (*Slovenščina kot drugi/tuji jezik v izbranih delih nekaterih priseljencev in priseljenk v Slovenijo*), I discuss the topic which is present in contemporary Slovenian literary history but insufficiently studied. My text deals with the autobiographic work of Erica Johnson Debeljak, *A Foreigner in the House of Natives* (*Tujka v hiši domačinov*, 1999), and her view of Slovenia. She sees the Slovenian environment through the eyes of a multicultural-oriented American woman, and her literary work represents one of the first records that reveal a foreign view of Slovenian historical and contemporary events. At the same time, the author addresses painful

questions relating to bilingualism and multilingualism, which in her view also lead to a state of disorientation and doubt. In the *Foreigner*, she discusses intercultural differences, the situation of a female emigrant, the attitude of Slovenes toward foreigners, learning Slovenian as a foreign language, and the gap between different cultures. The following text deals with the autobiographic work of Simona Lečnik, *Slovenian and Me (Slovenština in jaz, 2003)*. The author talks about her own emigrant experience when she was a growing girl during the war in Bosnia. At that time, she and her family took refuge with relatives in Slovenia. This autobiographic work also discusses intercultural differences, first from a child's perspective who does not yet understand the world around her and then from a girl's perspective who is a refugee in Slovenia facing nationalism and xenophobia. Her work brings an exciting view of learning Slovenian as a foreign language and reveals the unwillingness of the Slovenian school system to teach Slovenian to foreigners (refugees, immigrants). At the end of this chapter, I also focus on the literary work of Josip Osti, who became a refugee due to the war in Bosnia, but later stayed in Slovenia and chose Slovenian as a language of his literature. All the discussed literary works present an analytical and personal-experienced view of the life of a foreigner in Slovenia and bear witness to the inconveniences caused by being a non-Slovene, national intolerance and the fact that Slovenia is not doing enough to integrate foreigners. Their literary works show that Slovenia is not prepared for life in a multicultural society. It would need a well-thought-out integration policy, making people aware that coexistence with different languages and cultures is an advantage and not a disadvantage.

The chapter *Reformation in the Historical Novel Gričarji* by Ilka Vašte (*Reformacija v zgodovinskem romanu Ilke Vašte Gričarji*) deals with the work of a female author who was underestimated during the modernist movement in Slovenia, even though she was one of the most prolific novelists. The present text deals with her novel *Hill People (Gričarji, 1956)*, which discusses the Slovenian Reformation and Counter-Reformation period. The chapter seeks to answer the question of the reasons behind this author's ineffective treatment in Slovenian literary histories. Professor Hladnik has already tried to answer this question. He has observed that the attitude of Slovenian writers towards the Reformation period was generally negative and that Protestantism, despite its great cultural importance for Slovenes, was nevertheless a »suspicious period« (Hladnik 2009: 135). However, Ilka Vašte, in her novel about the rise and fall of a well-known family from Novo mesto, did not discuss only the Protestant movement but

also the situation of a woman in that period. In her novel, she interlaced the elements of a historical and family novel. She also expressed strong criticism of the Catholic Church, its hypocrisy and its violence in the fight against Protestants. She showed how violent Catholicization aggravated the cultural situation of Slovenes. The dismissive attitude toward her novel was undoubtedly also due to this message.

The monograph is concluded with the discussion *Slovenian Literature in Intercultural Context (Slovenska književnost v medkulturnem kontekstu)*. The text proves that in Slovenia, despite various historical shocks and political divisions, the spiritual dimension of Central Europe has been preserved. Moreover, in the 1980s, Central Europe became the liberation motto in the struggle against communism. In the Slovenian area, especially after Tito's death, when the breakup of Yugoslavia was already being observed, numerous discussions on this topic took place. The Central European atmosphere was best reflected in literature, filled with alienation in which irony, humour and grotesque flourished, such as novels, dramas, and essays by Drago Jančar. The ground-breaking 57th issue of the *Nova Revija* magazine (*New Magazine*) with contributions to the Slovenian national program was published. At the same time, the movement for independent Slovenia moved to the Slovene Writers' Association, which even organised the writing of the new Slovenian Constitution. Today, as Jančar writes, the world where the language of literature was the protection of freedom is gone. However, as the writer warns, the new Europe will have to accept the experience of its East. Otherwise, it will remain the Europe of »two classes«, that is, of the first-class and the second-class nations.

Furthermore, the monograph states that in recent years, the tendency to observe the concept of multiculturalism and interculturality has been revived in the field of literary science (Škulj 2002, Borovnik 2017, Kozak 2016, Mikolič 2010). Openness and curiosity must be preserved and nurtured to get to know everything that has been materially, thematically, linguistically and stylistically different but still connecting in Slovenian literary history. Intercultural Slovene studies is a new perspective for contemporary Slovene studies. Moreover, literature also carries the historical consciousness of the space in which it was created. In this context, I deal with the works of Feri Lainšček and Marjan Tomšič in an exemplary way. The first one raises the issue about the differentness of the eastern part of Slovenia, and the second one about the environment of Slovenian Istria in which various cultures and languages have always been intertwined.

Contemporary literary science also includes works on the topic of bilingualism and multilingualism in literature. This can be observed, for example, in literary works by Lojze Kovačič (*Reality (Resničnost)*, 1972, *The Newcomers (Prišleki)*, 1984 and 1985) and by Goran Vojnović (*Čefurji raus*, 2008, *Yugoslavia, my country (Jugoslavija, moja dežela)*, 2013, and *Đorđić is returning (Đorđić se vrača)*, 2021). Furthermore, numerous scientific monographs in the international arena are theoretically dedicated to this perspective, and our studies also take them into account and refer to them (Zima and Strutz 1996, Dembeck and Paar 2017, Juvan 2020, Leben and Koron 2020, Mlačnik 2020, and others).

The last chapter in this monograph deals with multicultural and multilingual issues and analyses examples of the so-called double identities in Slovenian literature, for example, Louis Adamič, and more recently, Peter Handke, Maja Haderlap, Alenka Jensterle Doležal, Lidija Dimkowska and others. Finally, literary translation also plays a major role in the world of constant transitions. Translatology (translation studies) is a relatively young science, as stated by the Polish scientist Božena Tokarz who analyses the rich history of Slovenian-Polish contacts. The scientist points out that literary translation has an intermediary function, the driving force of intercultural dialogue.

According to different researchers, every identity is created in the context of the Other. They refer to the Lacanian assumption that forming an identity needs the Other as a mirror image. Finally, my scientific monograph tries to follow this leading idea.

Recenziji

I.

Znanstveno monografijo Silvije Borovnik *Ugledati se v drugem. Slovenska književnost v medkulturnem kontekstu* opredeljuje razmišljanje o slovenski književnosti v srednjeevropskem prostoru, pa tudi širše, in sicer zlasti tistih osebnosti, pojavov in smeri, ki posebno osvetljujejo tudi sodobnost. O tem, da je bila Slovenija za širšo Evropo in svet »terra incognita«, so pisali različni slovenski pisatelji, npr. Drago Jančar. Prizadevali so si za to, da bi »neznano deželo« osvetlili in da bi njeno umetnost, katere del je tudi književnost, umestili na kulturni zemljevid. Razmišljali so o narodnih identitetah, jezikih in kulturah, kar se zdi pomembno tudi S. Borovnik. Položaj Slovencev, poudarja S. Borovnik, je bil v zgodovini zaznamovan z drugostjo in drugačnostjo. V literaturi so tako nastajale različne oblike mejnosti, prehajanj, vmesnosti, dvojnosti, menjave jezikov in razdvojenosti. Vedno znova pa smo Slovenci zavračali nasilno politično stapljanje, npr. nekdanje jugoslovanstvo, in se zavzemali za nacionalno, kulturno in jezikovno raznolikost. S. Borovnik piše, da je to razvidno iz literarnih del mnogih slovenskih avtorjev in avtoric, celo takih, ki so doraščali dvojezično, a so za jezik svojega literarnega izraza izbrali slovenščino – kot npr. Ivan Cankar in Zofka Kveder. Borovnik nadalje piše, da je bila slovenščina v položaju drugega, to je manjvrednega in intelektualno nezadostnega, še ob ustanavljanju prve slovenske univerze v Ljubljani 1919 in da so mnogi dvomili v to, da je naš jezik dovolj razvit za univerzitetno poučevanje. A se je slovenščini kljub vsemu uspelo obdržati vse do sedanjosti ter se potrditi kot bogat jezik tako na področju znanosti kot umetnosti.

S. Borovnik s svojimi razpravami podpira prizadevanja slovenskih znanstvenikov in znanstvenic, ki pišejo, da moramo v slovenskem prostoru govoriti o »kulturah na Slovenskem«, ne pa zgolj o »slovenski kulturi« (S. Borovnik, A. Debeljak, H. Glušič, I. Grdina, M. Juvan, J. Čeh Steger, M. Hladnik, K. J. Kozak, M. Lukšič Hacin, K. Mihurko Poniž, V. Mikolič, J. Žitnik Serafin idr.) in da moramo upoštevati dela vseh tistih, ki so na

Slovenskem ustvarjali tudi v drugih jezikih. Po njenem bi morali boljše poznati literarno delo tako priseljencev v Slovenijo kot tudi slovenskih izseljencev in narodnih manjšin.

Znanstveno delo S. Borovnik pomeni zanimiv in pomemben prispevek k slovenski medkulturni literarni zgodovini. Avtorica se zavzema za odprtost literarnovednih raziskav. S posebno pozornostjo se posveča literarnim pisavam t. i. dvodomnih literarnih identitet, to je pisateljem in pisateljicam, ki ustvarjajo v dveh ali več jezikih, pa tudi takim, ki so se npr. ob preselitvi v drugo državo odločili za jezikovni prestop in pričenjali ustvarjati v jeziku svojega novega okolja. Literarnozgodovinsko delo S. Borovnik pomeni tudi prispevek k polemičnemu vprašanju, kje so v resnici meje nacionalne književnosti. Naslanja se na znanstvena dela (Kimmrich in Schahadat, 2012 idr.), ki zatrjujejo, da je pojmovanje kulture v času globalizacije in najrazličnejših migracij, ki bi bilo povezano le z enim ljudstvom (»Volk«) ali narodom (»Nation«) ter s točno določenimi zemljepisnimi koordinatami, popolnoma nesmiselno. S. Borovnik poudarja raziskave, ki temeljijo na pretakanju, gibljivosti in prestopanju kultur ter literatur preko različnih geografskih, idejnih in jezikovnih meja.

Avtorica obenem poudarja, da književnih del ni mogoče raziskovati izven kulturnozgodovinskega konteksta in prostora. Zavzema se za vzpostavljanje transkulturnega literarnega kanona, ki naj bi analiziral in osvetljeval zgodovino raznovrstnih prepletanj. V tem sobesedilu se posveča osebnostim in literarnim delom Marice Nadlišek Bartol, Ivana Cankarja, Zofke Kveder, Aleša Debeljaka, Lidije Dimkovske, Draga Jančarja, Alenke Jensterle Doležal, Petra Handkeja, Vide Jeraj, Alme Karlin, Florjana Lipuša, Eric Johnson Debeljak, Maruše Krese, Josipa Ostija, Lili Novy, Brine Svit, Ilke Vašte, Louisa Adamiča in drugih.

Silvija Borovnik s svojimi dragocenimi študijami kaže na neobhodnost večkulturnega in medkulturnega koncepta literarne vede, saj je naravno stanje tako posameznika kot družbe dialog z Drugim, literatura in njeni ustvarjalci pa ne morejo drugače, kot da so odraz in sooblikovalci te nenehne medkulturne interakcije. Pričujoča monografija, ki tako odlično razvija medkulturno slovenistiko na književnem polju, bo osvetlila marsikatero literarno delo in nekatere ustvarjalke in ustvarjalce, ki so ostali prezrti prav zaradi svoje medkulturne držbe in širine svojega pogleda.

Red. prof. dr. Vesna Mikolič

II.

Znanstvena monografija *Ugledati se v drugem. Slovenska književnost v medkulturnem kontekstu* profesorice na Oddelku za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete Univerze v Mariboru dr. Silvije Borovnik obsega preko 180 strani. Razdeljena je na deset delov. V prvem delu, ki ima značaj uvoda brez naslova avtorica na podlagi številnih primerov in teoretske literature predstavi slovensko književnost v srednjeevropskem prostoru s posebnim ozirom na položaj pripadnikov drugih narodov. Ob tem omenja primere priseljencev v Sloveniji, ki pišejo tudi v slovenščini, pa tudi pripadnike slovenskih avtohtonih manjšin in slovenskih izseljencev, ki so se zaradi večje prepoznavnosti odločili pisati v nemščini ali angleščini. Borovnikova že v tem delu posebno pozornost posveti tudi položaju književnih ustvarjalk. V drugem delu se avtorica na primerih Draga Jančarja in Adama Michnika ter Brine Svit in Witolda Gomrowicza posveti medkulturnemu in medbesedilnemu dialogu med slovenskim književnikom in književnico ter poljskimi književniki. V tretjem delu se Borovnikova ukvarja z literarnim prijateljstvom med Ivan Cankarjem in Zofko Kveder, ki sta oba dobršen del življenja preživela zunaj slovenskega etničnega ozemlja. V četrtem delu se avtorica sprašuje, ali sta romana *Gospa Judit* (Ivan Cankar) in *Hanka* (Zofka Kveder) feministična romana. Prof. Borovnikova v primeru *Gospa Judit* zanika, medtem ko za *Hanko* potrdi, da je feministični roman. Peti del monografije je avtorica posvetila življenju in delu pisateljice avtobiografij, potopisov in fiktivne proze Alme Karlin. V naslednjih dveh delih monografije je prof. Borovnikova predstavila slovenščino kot odraz osebne in narodne identitete v literarnem delu koroškega Slovence Florjana Lipuša ter avtorjev odnos do slovenščine na avstrijskem Koroškem. V osmem delu monografije je Borovnikova pisala o slovenščini kot drugem tujem jeziku v izbranih literarnih delih nekaterih priseljencev in priseljenc v Slovenijo. V devetem delu monografije je avtorica predstavila reformacijo v zgodovinskem romanu *Gričarji* Ilke Vašte. V zaključnem delu monografije se prof. Borovnikova ukvarja s slovensko književnostjo v medkulturnem kontekstu.

Naslov knjige ustreza njeni vsebini. Uvodno poglavje prikaže pregled problematike, ki jo obravnava knjiga, in hkrati tudi povzame vsebino knjige. Način citiranja je takšen, kot ga zahteva Univerzitetna založba in predstavlja prilagojen harvardski način citiranja. Jezik je ustrezen za znanstveno monografijo. Delo je izvirno in aktualno. S slovensko priseljsko, izseljsko in manjšinsko problematiko se v Sloveniji, ter tudi v ostalih delih slovenskega etničnega ozemlja in tudi po svetu, ukvarja večje število avtorjev različnih

disciplin, večina interdisciplinarno. Med njimi najdemo tudi veliko literarnih zgodovinarjev. Poleg avtorice naj omenim še Jernejo Petrič, Janjo Žitnik Serafin in Igorja Mavra; med pokojnimi avtorji pa Jožeta Pogačnika in Janeza Stanonika. Med novejšimi deli naj omenim: Žitnik Serafin, Janja. *Bridges and walls: Slovenian multiethnic literature and culture*. Frankfurt am Main [etc.]: P. Lang, cop. 2012. 376 str., ilustr.; Žitnik Serafin, Janja. *Večkulturna Slovenija: položaj migrantske književnosti in kulture v slovenskem prostoru*, (Migracije, 15). Ljubljana: ZRC, ZRC SAZU, 2008. 314 str., ilustr.; Maver, Igor (urednik), ZACH, Wolfgang (urednik), Flogel, Astrid (urednik). *Transcending boundaries: migrations, dislocations, and literary transformations*, (Studies in English and comparative literature, Vol. 26) Tübingen: Stauffenburg Verlag, cop. 2020. 454 str.; Maver, Igor (urednik). *Diasporic subjectivity and cultural brokering in contemporary post-colonial literatures*. Lanham, Md.: Lexington Books, cop. 2009. XIV, 182 str.; Maver, Igor (urednik). *Ethnic literature and culture in the USA., Canada, and Australia*. Frankfurt am Main [etc.]: P. Lang, 1996. 305 str.

Zaključek, povzetek in bibliografija ustrezajo merilom mariborske Univerzitetne založbe.

Predloženo delo predstavlja književnost priseljenih in drugih avtorjev, ki so na slovenskem etničnem ozemlju pisali v slovenščini, nemščini, angleščini in srbohrvaščini. Dotakne se tudi pisanja slovenskih izseljencev. Znanstvena monografija prof. dr. Silvije Borovnik je kompetentna in originalna študija, ki prinaša nova spoznanja strokovnemu bralcu. Presojam, da si monografija zasluži objavo, zato priporočam, da se ji v ta namen dodeli ustrezna finančna podpora.

Red. prof. dr. Matjaž Klemenčič

Imensko kazalo

A

Adamič, Louis 11, 23, 32, 145, 146, 147, 156, 171, 178, 180
Ajdnik Korošec, Mateja 55, 160, 163
Alešovec, Jakob 9
Altenberg, Peter 34
Andrić, Ivo 105, 132
Anžič Klemenčič, Ivanka 13, 35, 36, 43
Arnim, Bettina Brentano von 54, 64
Aškerc, Anton 36
Austin, Mary 55

B

Bachmann Medick, Doris 13, 156
Bachtin, Michail 156
Bahr, Hermann 34
Bahtin, Mihail 145
Bailey, Pearl 55
Barańczak, Stanisław 26
Bartol, Vladimir 134
Beecroft, Alexander 145
Benjamin, Walter 153
Bernik, France 51, 156
Bjelčevič, Aleksander 157
Blajs, Jože 84, 156
Bohorič, Adam 125
Bonsack, Joachim 60
Borchert, Wolfgang 87, 93
Borovnik, Silvija 10, 13, 14, 17, 18, 25, 34, 35, 41, 44, 47, 75, 76, 98, 115, 116, 134, 136, 138, 156, 159, 166, 171, 172, 177, 179, 180, 181, 182
Boršnik, Marja 13, 14, 15, 118, 156, 159, 161

Brenner, Peter J. 156
Brinker - Gabler, Gisela 156
Broch, Hermann 24, 128, 133
Butler, Judith 44, 157
Buttolo, Franca 13, 157

C

Cankar, Ivan 9, 13, 14, 19, 20, 24, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 50, 51, 87, 90, 91, 93, 128, 133, 149, 157, 167, 173, 174, 179, 180, 181
Cankar, Izidor 157
Cavendish, Margaret 53
Chopin, Frederic 30
Cixous, Hélène 18
Crnjanski, Miloš 132

Č

Čandek, Janez 126
Čapek, Karel 129
Čeh Steger, Jožica 10, 157, 179
Čučnik, Primož 152, 164

D

Dagnino, Ariana 16, 32, 157
Dalmatin, Jurij 124
Daugul, Larisa 157, 163
Davis, Angela 55
Debeljak, Aleš 7, 8, 10, 17, 28, 103, 105, 144, 157, 166, 172, 179, 180
Dembeck, Till 139, 142, 143, 157, 171, 178
Detela, Lev 11, 17
Detoni Dujmić, Dunja 41, 157
Dežman, Dragotin 9

Dimkovska, Lidija 151, 152, 157, 171, 178, 180

Doleschal, Ursula 143

Dolgan, Marjan 118, 157

Dolschon, Irena 65, 159

Domin, Hilde 55

E

Ebner Eschenbach, Marie von 54

Eco, Umberto 127

Ehrhardt, Horst 18, 159

Eliot, George 54

Even-Zohar, Itamar 11, 137, 157

F

Fatur, Lea 39

Felden, Tamara 64, 157

Fink, Rok 31

Flaker, Aleksandar 157

Fleischman, Lea 55

Flogel, Astrid 182

Frank, Susi K. 162

Frederiksen, Elke 63, 64, 65, 157

Freud, Sigmund 128

Fridl, Jerneja 118, 157

G

Gaber Antić, Milica 164

Gaspari, Maksim 39

Gauss, Karl Marcus 135

Gilroy, Paul 13, 157

Giovanni, Nikki 55

Glušič, Helga 10, 23, 118, 163, 165, 179

Gnüg, Hiltrud 53, 157, 158

Goethe, Johann Wolfgang von 36, 55

Gogolj, Nikolaj Vasiljevič 36

Gombrowicz, Rita 31

Gombrowicz, Witold 22, 23, 24, 29, 30, 31, 32, 133, 158, 168, 174

Gomez, Juan Carlos 31

Gomrowicz, Witold 181

Goodman, Katherine R. 53, 54, 55, 158

Gornik, Ivan 9

Govekar, Fran 35, 36

Grafenauer, Ivan 127, 158

Gramling, David 143

Grdina, Igor 52, 158, 179

Gregorčič, Simon 14

Griep, Wolfgang 64

Grmek, Ana 160

Grosman, Meta 11, 158

Gruden, Igo 134

Grün, Anastazij 9

Gselman, Blaž 146, 158

Gvidon, Birolla 39

H

Haderlap, Maja 10, 12, 74, 75, 90, 101, 143, 148, 149, 158, 167, 171, 173, 178

Hafner, Fabjan 77, 90, 143, 158

Hahn-Hahn, Ida 64

Handke, Peter 17, 25, 26, 32, 75, 83, 93, 98, 147, 148, 149, 158, 171, 178, 180

Hansbery, Lorraine 55

Hanžek, Matjaž 10, 11

Hartman, Milka 86

Haskova, Zdenka 33, 39, 40

Hašek, Jaroslav 24, 129, 130, 133

Havel, Vaclav 130

Heine, Heinrich 55, 65

Hemon, Aleksandar 32

Herberstein, Žiga 144

Hergold, Ivanka 14

Hitler, Adolf 8, 17, 29, 61, 74, 101, 133, 147, 148

Hladnik, Miran 9, 10, 119, 120, 126, 127, 158, 159, 160, 162, 166, 170, 172, 176, 179

Hofman, Branko 24

Hofmannstahl, Hugo von 34

Honzak Jahić, Jasna 157, 159

Hrabal, Bohumil 26

Hren, Tomaž 120, 125, 126

Hribar, Tine 128, 158

I

Isabell, Sharon 55

J

Jakac, Božidar 62

Jakac, Tatjana 62

Jančar, Drago 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28,
103, 129, 130, 131, 132, 134, 135, 143,
144, 153, 155, 158, 159, 168, 170, 174,
177, 179, 180, 181

Januš, Gustav 93

Jelovšek, Ernestina 52

Jelovšek, Vladimir 33, 36, 37, 39, 40,
48

Jelovšek, Vladoša 33, 37, 40

Jensterle Doležal, Alenka 17, 18, 19, 20,
21, 33, 34, 41, 42, 149, 150, 151, 157,
159, 171, 178, 180

Jeraj, Vida 20, 21, 38, 40, 128, 150, 159,
180

Jesenšek, Marko 10, 159

Jesenšek, Vida 18, 159

Ježernik, Jerneja 64, 67, 69, 70, 71, 159,
160

Jež, Niko 22, 24, 26, 152, 159, 164, 168,
174

Johnson Debeljak, Erica 10, 17, 32, 103,
104, 106, 107, 108, 109, 116, 159, 169,
175, 180

Jovanović, Dušan 131, 132, 144

Jurčič, Josip 119

Jurić, Marija – Zagorka 50

Juvan, Marko 136, 144, 145, 159, 164,
171, 178, 179

K

Kafka, Franz 87, 90, 128, 129, 133, 135,
143

Karel Veliki 8

Karlin, Alma M. 17, 18, 19, 32, 52, 53,
54, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 62, 63,
64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73,
147, 159, 160, 167, 168, 169, 173, 174,
175, 180, 181

Kernc, Eleonora 161

Kette, Dragotin 13, 36

Kimmrich, Dorothee 12, 160, 180

Kiš, Danilo 32

Klemenčič, Matjaž 90, 145, 160, 182

Klemenčič, Vladimir 90, 160

Kmecl, Matjaž 85, 86, 92, 118, 160,
163

Knopp, Seta 19, 160

Kocbek, Edvard 24

Kocijan, Gregor 159, 160, 162

Koder, Anton 119

Kolakowski, Leszek 26

Konvicki Tadeusz 26

Kopitar, Jernej 144

Kornhauser, Julian 26

Koron, Alenka 52, 144, 156, 159, 160,
161, 162, 164, 171, 178

Kos, Janko 15, 118, 160

Kosmač, Ciril 133

Kosovel, Srečko 133, 134

Kostanek, Boro glej Lipuš, Florjan 84,
87, 88, 93, 161

Köstler, Erwin 34, 160

Kovačič, Lojze 132, 139, 140, 161, 171,
178

Kovač, Zvonko 41, 160

Kovič, Kajetan 87

Kozak, Krištof Jacek 10, 136, 161, 166,
171, 172, 177, 179

Kozak, Primož 131

Kralj, Lado 129, 161

Kranjec, Miško 112

Kraus, Karl 34, 129

Kreft, Lev 8, 9, 161

Kregar, Tone 60, 61, 160, 161

Krese, Maruša 17, 180

Krleža, Miroslav 24

Krynicky, Ryszard 26

Kulesar Szabo, Erno 155, 163

Kundera, Milan 24, 26, 105, 129, 132,
133, 134, 135, 161

Kveder, Zofka 9, 14, 15, 16, 20, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 45, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 54, 128, 149, 161, 167, 168, 173, 174, 179, 180, 181

L

Lah, Andrijan 64
Lah, Ivan 38, 39
Lainšček, Feri 137, 141, 161, 171, 177
Langworth, Philip 129, 161
La Roche, Sophie von 64
Laserre, Sonja 55
Leben, Andrej (Andreas) 10, 52, 144, 156, 159, 160, 161, 162, 164, 171, 178
Lečnik, Simona 109, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 161, 169, 176
Leiler, Ženja 119, 161
Lewald, Fanny 54
Linhart, Anton Tomaž 144
Lipuš, Cvetka 90, 143
Lipuš, Florjan 74, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 143, 148, 158, 161, 162, 169, 175, 180, 181
Lotman, Jurij M. 12, 137, 162
Louis, Edward R. 146
Lukšič Hacin, Marina 10, 162, 179
Luther, Martin 121

M

Mahnič, Anton 14
Malenšek, Mimi 120
Malle, Gustav 160
Malovrh, Miroslav 119
Mann, Thomas 133
Martineau, Harriet 54
Masaryk, Tomáš 33
Maver, Igor 182
Mesić, Milan 162
Meško, Franc Ksaver 33

Michnik, Adam 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 130, 159, 168, 174, 181
Mickiewicz, Adam 30
Mihelič, Mira 52
Mihurko Poniž, Katja 15, 35, 41, 42, 43, 44, 47, 52, 161, 162, 179
Mikolič, Vesna 10, 136, 162, 166, 171, 172, 177, 179, 180
Miladinović Zalaznik, Mira 11, 162
Millet, Kate 55
Miłosz, Czesław 23, 26, 104, 130
Mizerit, Tone 31
Mlačnik, Primož 143, 163, 171, 178
Mody, Anne 55
Mohorič, Milena 62
Mohring, Max 71
Möhrmann, Renate 53, 157, 158
Munda, Jože 157
Murn, Josip 13, 20, 36, 37
Musil, Robert 24, 128, 129, 133
Mušič, Marjan 119

N

Nadlišek Bartol, Marica 13, 14, 16, 35, 52, 134, 180
Napoleon Bonaparte 8
Novak Popov, Irena 21, 52, 163
Novy, Edvard 19
Novy, Lili 19, 20, 128, 150, 163, 167, 173, 180

O

Ohnesorg, Stefanie 64
Oman, Valentin 75
Oraić Tolić, Dubravka 155, 163
Orožen, Božena 163
Osiński, Jutta 43
Osti, Josip 17, 32, 115, 116, 139, 167, 169, 173, 176, 180
Oswald, Jani 90, 143
Ošlak, Vinko 17, 143

P

Pajk, Pavlina 13
 Parr, Rolf 139, 143, 157, 171, 178
 Partljič, Tone 131
 Paternu, Boris 84, 118, 163
 Pavičić, Mladen 30
 Pelz, Annegret 64, 163
 Pesjak, Luiza 9, 52
 Petan, Žarko 24
 Petrič, Jerneja 182
 Pfeiffer, Ida 64
 Pirjevec, Dušan 34, 163
 Pleteršnik, Maks 148
 Pogačnik, Jože 15, 85, 118, 156, 163, 182
 Poljanec, Ljudmila 21
 Poniž, Denis 19, 163
 Potisk, Martina 138, 163
 Potočnik, Lučka 31
 Pregelj, Ivan 119
 Prešeren, France 9, 52, 79, 118, 119, 144, 152
 Prežihov Voranc 91, 133
 Prijatelj, Ivan 20, 38
 Prunč, Erik 75, 93, 160
 Puhar, Alenka 164
 Pulko, Simona 157
 Pušavec, Marjan 55, 56, 163

R

Radcliffe, Anne 64
 Rajar, Breda 160
 Reid, Alistair 107
 Rendla, Stanka 160
 Rener, Tanja 164
 Repe, Božo 145, 163
 Reuther, Tilmann 143
 Richardson, Samuel 54
 Riedsels, Friderike von 53
 Rihter, Andreja 160
 Rizman, Rudi 154, 155, 163
 Roche, Jorg 143
 Rosei, Peter 90, 93

Rot, Andrej 31
 Roth, Philip 129
 Rowlandson, Mary 53
 Rožanc, Marjan 24
 Ruhe, Cornelia 162

S

Sand, George 54
 Schahadat, Schamma 12, 160, 180
 Schlegel, Dorothea 64
 Schmidt, Siegfried J. 163
 Schmitz, Alexander 162
 Schnitzler, Arthur 46
 Schopenhauer, Johanna 64
 Schreiber Gamelin, Thea 17, 60, 63, 67
 Schroer, Karl Lulius 13
 Schuller, Kristina 21
 Schulz, Bruno 129, 130
 Sedmak, Mateja 161, 162, 163
 Selišnik, Irena 157
 Shakespeare, William 26, 36, 132
 Shiffman, Dan 145, 164
 Sienkiewicz, Henryk 118
 Simčič, Zorko 23
 Simonek, Stefan 164
 Slapšak, Svetlana 32, 164
 Slodnjak, Anton 15, 47, 118, 164
 Słowacki, Juliusz 30
 Smole, Dominik 24, 93, 131, 135
 Smolle, Karel 93
 Smrekar, Hinko 39
 Spivak, Gayatri Chakravorty 13
 Stabej, Marko 162
 Stalin, Josif 29
 Stanišič, Saša 32
 Stanonik, Janez 182
 Stein, Gertrude 55
 Strniša, Gregor 24, 27, 93
 Strutz, Johann 76, 143, 164, 171, 178
 Svinec, Gregor 148
 Svit, Brina 12, 17, 22, 28, 30, 31, 32, 139, 164, 168, 174, 180, 181

Š

Šeligo, Rudi 132, 144
Šelih, Alenka 160, 164
Šentjurc, Igor 11
Škulj, Jola 136, 137, 164, 171, 177
Šlibar, Neva 52, 163, 164
Šlibar, Vladimir 65, 164
Šorli, Ljubka 21
Štefanič, Evgen 14
Šuklje, Rapa 164
Šuler Galos, Jasmina 153

T

Tartaruga, Ubald 60
Taufel, Vida 21
Tavčar, Ivan 119, 132
Tito, Josip Broz 106, 129, 146, 147, 170
Tokarz, Božena 152, 153, 154, 164, 171, 178
Tokarz, Emil 154
Tolstoj, Lev Nikolajevič 36
Tomizza, Fulvio 143
Tomšič, Marjan 24, 137, 138, 139, 143, 164, 171, 177
Torkar, Igor 24
Trnovec, Barbara 164
Trojanšek, Zorana 21
Trubar, Primož 120, 121, 122, 123, 124, 126, 144
Turnograjska, Josipina 39
Turrini, Peter 90, 93

U

Ugrešič, Dubravka 32
Unuk, Jana 153

V

Valvasor, Janez Vajkard 144
Varnhagen, Rahel 63
Vašte, Ilka 52, 118, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 164, 170, 176, 180, 181

Venclova, Tomas 26
Verginella, Marta 13, 41, 52, 164
Vidmar, Josip 19, 120
Virk, Tomo 165
Vitorelli, Natascha 16, 51, 165
Vodopivec, Peter 129, 158, 161, 165
Vojnovič, Goran 139, 141, 165, 171, 178
Volk, Manca 118, 157
Vovk, Franica glej Jeraj, Vida 20
Vydra, František 38

W

Wallenrodts, Isabella von 53
Weil, Grete 55
Welsch, Wolfgang 13
Werfel, Franz 129, 133
Wollstonecraft, Mary 64
Wortley, Mary 65

Y

Yildiza, Yasemin 145

Z

Zabukovec, Urša 162
Zadravec, Franc 15
Zagajewski, Adam 26
Zajc, Dane 93
Zemljak Jontes, Melita 157
Zima, Peter V. 143, 164, 171, 178
Zois, Žiga 144
Zupan Sosič, Alojzija 158, 161
Zupan, Vitomil 24, 132

Ž

Žabot, Vlado 143
Ženko, Ernest 161, 162, 163
Žitnik Serafin, Janja 10, 11, 12, 23, 115, 116, 117, 145, 151, 165, 179, 182
Župančič, Oton 13, 19, 20

Zora 1998–2022

- 1 Jože Lipnik (ur.), *Volkmerjev zbornik*
- 2 Vida Jesenšek, *Okkasionalismen*
- 3 Marko Jesenšek (ur.), Bernard Rajh (ur.), *Dajnkov zbornik*
- 4 Bernard Rajh (ur.), *Dajnkovo berilo*
- 5 Marko Jesenšek, *Deležniki in deležja na -č in -ši*
- 6 Zinka Zorko, *Haloško narečje in druge dialektološke študije*
- 7 Irena Stramljič Breznik, *Prispevki iz slovenskega besedoslovja*
- 8 Zinka Zorko (ur.), Mihaela Koletnik (ur.), *Logarjev zbornik*
- 9 Marko Jesenšek (ur.), *Murkov zbornik*
- 10 Jože Lipnik (ur.), *Simoničev zbornik*
- 11 Matjaž Birk, “... vaterländisches Interesse, Wissenschaft, Unterhaltung und Belehrung ...”
- 12 Mihaela Koletnik, *Slovenskogoriško narečje*
- 13 Jožica Čeh, *Metaforika v Cankarjevi kratki pripovedni prozi*
- 14 Edvard Protner, *Herbartistična pedagogika na Slovenskem*
- 15 Suzana Cergol, *Als ich noch der Waldbauernbub war Petra Roseggerja in Solzice Prežihovega Voranca*
- 16 Jože Lipnik (ur.), *Kidričev zbornik*
- 17 Fedora Ferluga Petronio (ur.), *Plurilingvizem v Evropi 18. stoletja*
- 18 Marko Jesenšek (ur.), Bernard Rajh (ur.), Zinka Zorko (ur.), *Med dialektologijo in zgodovino slovenskega jezika*
- 19 Bernard Rajh, *Od narečja do vzhodnoštajerskega knjižnega jezika*
- 20 Melanija Larisa Fabčič, *Der Text als existenziale Kategorie expliziert am Beispiel der Textsorte ‘autobiographisches Notat’*
- 21 Dejan Kos, *Theoretische Grundlage der empirischen Literaturwissenschaft*
- 22 Darja Pavlič, *Funkcije podobja v poeziji K. Koviča, D. Zajca in G. Strniše*
- 23 Zinka Zorko (ur.), Miha Pauko (ur.), *Avgust Pavel*
- 24 Oskar Autor, *Paideia*
- 25 Zinka Zorko (ur.), Mihaela Koletnik (ur.), *Glasoslovje, besedoslovje in besedotvorje v delih Jakoba Riglerja*
- 26 Martina Orožen, *Razvoj slovenske jezikoslovne misli*
- 27 Alja Lipavc Oštir, *Gramatikalizacija roditeljskega jezika v nemščini in slovenščini*

- 28 Marko Jesenšek, Zinka Zorko, Mihaela Koletnik, Drago Unuk, Irena Stramljič Breznik, Vida Jesenšek, Melanija Fabčič, Nada Šabec, *Besedoslovne lastnosti slovenskega knjižnega jezika in narečij*
- 29 Elizabeta Bernjak, *Slovenščina in madžarščina v stiku*
- 30 Melita Zemljak, *Trajanje glasov štajerskega zabukovskega govora*
- 31 Zinka Zorko (ur.), Mihaela Koletnik (ur.), *Besedoslovje v delih Frana Miklošiča*
- 32 Marko Jesenšek (ur.), *Knjižno in narečno besedoslovje slovenskega jezika*
- 33 Marko Jesenšek, *Spremembe slovenskega jezika skozi čas in prostor*
- 34 Branislava Vičar, *Izrazne skladenjske zgradbe v delih Antona Šerfa*
- 35 Mira Krajnc, *Besedilne značilnosti javne govorjene besede*
- 36 Alenka Valh Lopert, *Kultura govora na Radiu Maribor*
- 37 Marija Stanonik, *Hišna imena v Žireh*
- 38 Blanka Bošnjak, *Premiki v sodobni slovenski kratki prozi*
- 39 Anna Kolláth, *Magyarul a Muravidéken*
- 40 Martina Orožen (ur.), *Tinjska rokopisna pesmarica*
- 41 Mihaela Koletnik (ur.), Vera Smole (ur.), *Diahronija in sinhronija v dialektoloških raziskavah*
- 42 István Lukács, *Paralele. Slovensko-madžarska literarna srečanja*
- 43 Majda Schmidt, Branka Čagran, *Gluhi in naglušni učenci v integraciji/inkluziji*
- 44 Marko Jesenšek (ur.), Zinka Zorko (ur.), *Jezikovna predanost. Akademiku prof. dr. Jožetu Toporišiču ob 80-letnici*
- 45 Simona Pulko, *Sporočanje v osnovni šoli*
- 46 Vida Struk, *Človek odtujen v množico*
- 47 Vida Jesenšek (ur.), Melanija Fabčič (ur.), *Phraseologie kontrastiv und didaktisch*
- 48 Darinka Verdonik, *Jezikovni elementi spontanosti v pogovoru*
- 49 Marko Jesenšek (ur.), *Besedoslovne spremembe slovenskega jezika skozi čas in prostor*
- 50 Marko Jesenšek (ur.), *Besedje slovenskega jezika*
- 51 Marija Stanonik, *Slovenska narečna književnost*
- 52 Rudi Klanjšek, *Pogledi na družbeno spremembo*
- 53 Klementina Jurančič Petek, *The Pronunciation of English in Slovenia*
- 54 Katja Plemenitaš, *Posamostaljenja v angleščini in slovenščini*
- 55 Marko Jesenšek (ur.), *Življenje in delo Jožefa Borovnjaka*
- 56 Marko Jesenšek (ur.), *Od Megiserja do elektronske izdaje Pleteršnikovega slovarja*
- 57 Nada Šabec (ur.), *English Language, Literature and Culture in a Global Context*
- 58 Brigita Kacjan, *Sprachelementspiele und Wortschatzerwerb im fremdsprachlichen Deutschunterricht mit Jugendlichen und jungen Erwachsenen*
- 59 Mirko Križman, *Jezikovne strukture v pesniškem opusu avstrijske pesnice Christine Lavant*

- 60 Mihaela Koletnik, *Panonsko lončarsko in kmetijsko izrazje ter druge dialektološke razprave*
- 61 Vida Struk, *Filozofova sociološka avantura*
- 62 Johanna Hopfner (ur.), Edvard Protner (ur.), *Education from the Past to the Present. Pedagogical and Didactic Lessons from the History of Education*
- 63 Mira Krajnc Ivič, *Razgovor kot vrsta komunikacijskega stika*
- 64 Zinka Zorko, *Narečjeslovne razprave o koroških, štajerskih in panonskih govorih*
- 65 Dragica Haramija, *Slovensko-hrvaške vezi v sodobni mladinski prozi*
- 66 Marija Bajzek Lukač, *Slovar Gornjega Senika. A–L*
- 67 Natalija Ulčnik, *Začetki prekmurskega časopisja*
- 68 Kolláth Anna (ur.), *A muravidéki kétnyelvű oktatás fél évszázada*
- 69 Jožica Čeh Steger, *Ekspressionistična stilna paradigma v kratki pripovedni prozi 1914–1923*
- 70 Bojan Musil, *Sociokulturna psihologija*
- 71 Irena Stramljč Breznik, *Tvorjenke slovenskega jezika med slovarjem in besedilom*
- 72 Karin Bakračevič Vukman, *Psihološki korelati učenja učenja*
- 73 Bernard Rajh, *Gúčati po antújoško*
- 74 Martina Orožen, *Kulturološki pogled na razvoj slovenskega knjižnega jezika. Od sistema k besedilu*
- 75 Marko Jesenšek (ur.), *Izzivi sodobnega slovenskega slovaropisja*
- 76 Natalia Kaloh Vid, *Ideological Translations of Robert Burns's Poetry in Russia and in the Soviet Union*
- 77 Branislava Vičar, *Parenteza v novinarskem in parlamentarnem diskurzu*
- 78 Darja Mazi - Leskovar, *Mladinska proza na tej in oni strani Atlantika*
- 79 Matjaž Klemenčič, *Zgodovina skupnosti slovenskih Američanov v Pueblu, Kolorado*
- 80 Marko Jesenšek (ur.), *Globinska moč besede. Red. prof. dr. Martini Orožen ob 80-letnici*
- 81 Mojca Tomišič, *Oprostite, zaspal sem se! Glagoli s se v slovenščini*
- 82 Mateja Pšunder, *Vodenje razreda*
- 83 Marko Jesenšek (ur.), *Večno mladi Htinj. Ob 80-letnici Janka Čara*
- 84 Vida Jesenšek (ur.), Alja Lipavic Oštir (ur.), Melanija Larisa Fabčič (ur.), *A svet je kroženje in povezava zagonetna ... Zbornik ob 80-letnici zaslužnega profesorja dr. Mirka Križmana. / Festschrift für Prof. em. Dr. Mirko Križman zum 80. Geburtstag*
- 85 Silvija Borovnik, *Književne študije. O vlogi ženske v slovenski književnosti, o sodobni prozi in o slovenski književnosti v Avstriji*
- 86 Наталья Калох Вид, *Роль апокалиптического откровения в творчестве Михаила Булгакова*
- 87 Wojciech Tokarz, *The Faces of Inclusion. Historical Fiction in Post-Dictatorship Argentina*

- 88 Marija Švajncer, *Vpogled v azijsko duhovnost*
- 89 Karel Gržan, *Odreševanje niča s posebnim ozirom na vlogo duhovnika v dramatici Stanka Majcna*
- 90 Marko Jesenšek, *Poglavja iz zgodovine prekmurskega knjižnega jezika*
- 91 Grant H. Lundberg, *Dialect Leveling in Haloze, Slovenia*
- 92 Kolláth Anna, *A szlovéniai magyar nyelv a többnyelvűség kontextusában*
- 93 Marko Jesenšek (ur.), *Slovenski jezik v stiku evropskega podonavskega in alpskega prostora*
- 94 Christine Konecny (ur.), Erla Hallsteinsdóttir (ur.), Brigita Kacjan (ur.), *Phraseologie im Sprachunterricht und in der Sprachendidaktik. / Phraseology in language teaching and in language didactics*
- 95 Melanija Fabčič (ur.), Sabine Fiedler (ur.), Joanna Szerszunowicz (ur.), *Phraseologie im interlingualen und interkulturellen Kontakt / Phraseology in Interlingual and Intercultural Contact*
- 96 Vida Jesenšek (ur.), Dmitrij Dobrovol'skij (ur.), *Phraseologie und Kultur / Phraseology and Culture*
- 97 Vida Jesenšek (ur.), Peter Grzybek (ur.), *Phraseologie im Wörterbuch und Korpus / Phraseology in Dictionaries and Corpora*
- 98 Simona Štavbar, *Svetniška imena in njihovo prevajanje*
- 99 Dragan Potočnik, *Viri in pouk zgodovine*
- 100 Avgust Pavel, *Prekmurska slovenska slovnica / Vend nyelvtan*
- 101 Jernej Kovač, *Supervizija, stres in poklicna izgorelost šolskih svetovalnih delavcev*
- 102 Marko Jesenšek (ur.), *Slovenski jezik na stičišču več kultur*
- 103 Alenka Jensterle-Doležal, *Avtor, tekst, kontekst, komunikacija. Poglavja iz slovenske moderne*
- 104 Kristina Kočan Šalomon, Natalia Kaloh Vid (ur.), *Sanje. Izbrano delo Lermontova*
- 105 Milan Ambrož, Lea-Marija Colarič-Jakše, *Pogled raziskovalca. Načela, metode in prakse*
- 106 Marko Jesenšek (ur.), *Leopold Volkmer. Prvi posvetni pesnik na slovenskem Štajerskem*
- 107 Natalia Kaloh Vid (ur.), *Творчество М. Ю. Лермонтова: мотивы, темы, переводы*
- 108 Marjan Krašna, *Izobraževanje v digitalnem svetu*
- 109 Mihaela Koletnik, *Medjezikovni stiki v besedju iz pomenskega polja kmetija v slovenskogoriškem narečju*
- 110 Marko Jesenšek, *Poglavja iz zgodovine vzhodnoštajerskega jezika*
- 111 Natalia Kaloh Vid, *Sovietisms in English Translations of M. Bulgakov's The Master and Margarita*
- 112 Melanija Larisa Fabčič, *Hybride Textsorten in Ernst Jüngers Werk – zwischen Essayistik, Diaristik und Fragment*

- 113 Irena Stramljič Breznik (ur.), *Manjšalnice v slovanskih jeziki: oblika in vloga / Деминутивы в славянских языках: форма и роль / Diminutives in Slavic Languages: Form and Role*
- 114 Marko Jesenšek (ur.), *Rojena v narečje. Akademikinji prof. dr. Zinki Zorko ob 80-letnici*
- 115 Marko Jesenšek (ur.), *Toporišičevo leto*
- 116 Mojca Štuhec, *Z železnico do modernejšega Maribora*
- 117 Marko Jesenšek, *Slovenski jezik v visokem šolstvu, literaturi in kulturi*
- 118 Matjaž Duh, Jerneja Herzog, Tomaž Zupančič, *Likovna edukacija in okoljska trajnost*
- 119 Marko Jesenšek (ur.), *Med didaktiko slovenskega jezika in poezijo. Ob 80-letnici Jožeta Lipnika*
- 120 Marko Jesenšek (ur.), *Av gust Pavel med Slovenci, Madžari in Avstriji*
- 121 Vida Jesenšek (ur.), *Germanistik in Maribor. Tradition und Perspektiven / Germanistika v Mariboru. Tradicija in perspektive / German Studies in Maribor. Tradition and perspectives*
- 122 Alenka Jensterle-Doležal, *Ključ i od labirinta*
- 123 Silvija Borovnik, *Večkulturnost in medkulturnost v slovenski književnosti*
- 124 Matjaž Klemenčič, Aleš Maver, *Izbrana poglavja iz zgodovine selitev od začetkov do danes*
- 125 Eva Premk Bogataj, *Časovno v večnem in večnost v minljivem*
- 126 Jožica Čeh Steger (ur.), Simona Pulko (ur.), Melita Zemljak Jontes (ur.), *Ivan Cankar v medkulturnem prostoru. Ob stoti obletnici Cankarjeve smrti*
- 127 Alenka Valh Lopert, Mihaela Koletnik, *Non-standard Features of the Slovene Language in Slovene Popular Culture*
- 128 Irena Stramljič Breznik, *Med besedo in besedno zvezo*
- 129 Marko Jesenšek, *Prekmurski jezik med knjižno normo in narečjem*
- 130 Marija Švajncer, *Slavko Grum – vztrajati ali pobegniti onkraj*
- 131 Vida Jesenšek, Horst Ehrhardt (ur.), *Sprache und Stil im Werk von Alma M. Karlin / Jezik in slog v delih Alme M. Karlin / Language and Style in the Work of Alma M. Karlin*
- 132 Matjaž Klemenčič, Tadej Šeruga, *Pregled zgodovine slovenske skupnosti v Elyju, Minnesota*
- 133 Mira Krajnc Ivič (ur.), Andreja Žele (ur.), *Pogled v jezik in iz jezika. Adi Vidovič Muha ob jubileju*
- 134 Andreja Žele, Mira Krajnc Ivič, *Sodobna slovenska skladnja: diskurzni in slovnični vidik*
- 135 Marko Jesenšek (ur.), *Slovensko jezikoslovje, književnost in poučevanje slovenščine. Slovar slovenskega knjižnega jezika 16. stoletja. Veliki madžarsko-slovenski spletni slovar*
- 136 Irena Stramljič Breznik, *Besedotvorje: teoretično, praktično in didaktično*

- 137 Natalia Kaloh Vid, *Re-translations to Paratexts to Children's Literature. The Diversity of Literary Translation*
- 138 Matjaž Duh, Jerneja Herzog, *Likovna apreciacija v vzgoji in izobraževanju Primeri kvalitativnih raziskav*
- 139 Irena Orel (ur.), Martina Orožen (ur.), Marko Jesenšek (ur.), *Vodnikov katekizem. Kershanski navuk sa Illirske deshele vsét is Katehisma sa vse zerkve Franzoskiga Zesarstva*
- 140 Matjaž Klemenčič, Milan Mrdenović, Tadej Šeruga, *Politična participacija slovenskih etničnih skupnosti v ZDA. Študija primerov Clevelanda, Ohio, in Elyja, Minnesota*
- 141 Marko Jesenšek (ur.), *Deroči vrec Antona Krempla*
- 142 Vida Jesenšek, *Beiträge zur deutschen und slowenischen Phraseologie und Parömiologie*
- 143 Tjaša Markežič, Irena Stramljič Breznik, *Feminativi v slovenskem jeziku*
- 144 Nada Šabec, *Slovene Immigrants and their Descendants in North America: Faces of Identity*
- 145 Marko Jesenšek, *Poglavja iz razvoja slovenskega jezika*
- 146 Marko Jesenšek (ur.), *Čitalništvo in bralno društvo pri Mali Nedelji*

Silvija Borovnik s svojimi dragocenimi študijami kaže na neobhodnost večkulturnega in medkulturnega koncepta literarne vede, saj je naravno stanje tako posameznika kot družbe dialog z Drugim, literatura in njeni ustvarjalci pa ne morejo drugače, kot da so odraz in sooblikovalci te nenehne medkulturne interakcije. Pričujoča monografija, ki tako odlično razvija medkulturno slovenistiko na književnem polju, bo osvetlila marsikatero literarno delo in nekatere ustvarjalke in ustvarjalce, ki so ostali prezrti prav zaradi svoje medkulturne drže in širine svojega pogleda.

Red. prof. dr. Vesna Mikolič

Predloženo delo predstavlja književnost priseljenih in drugih avtorjev, ki so na slovenskem etničnem ozemlju pisali v slovenščini, nemščini, angleščini in srbohrvaščini. Dotakne se tudi pisanja slovenskih izseljencev. Znanstvena monografija prof. dr. Silvije Borovnik je kompetentna in originalna študija, ki prinaša nova spoznanja strokovnemu bralcu.

Red. prof. dr. Matjaž Klemenčič

Univerzitetna založba
Univerze v Mariboru